

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ - Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

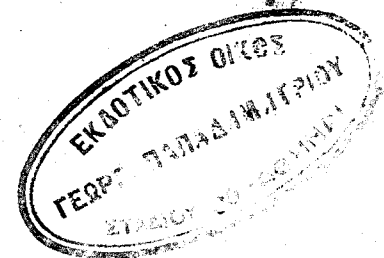
Α. ΣΟΠΕΝΑΟΥΕΡ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ - Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ι. ΖΕΡΒΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

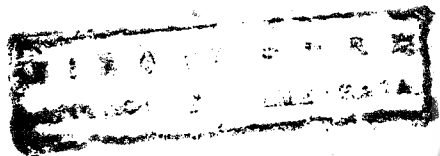
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΕΚΔΟΤΗΣ—ΑΘΗΝΑΙ—ΔΩΡΟΥ 16

1931

ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Με τὴν βεβαιότητα πὸς ἱκανοποιῶμε πνευματικὴ ἀνάγκη καὶ ἀξίωση τοῦ προοδευμένου σήμερα ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ μας, ἐπιχειροῦμε τὴν ἐκδόση ἐξαιρετικὰ ἐκλεκτῶν ἔργων, προορισμένων γιὰ συστηματικὴ ἐγκύκλια μόρφωση. Ἡ ἐκλογή τῶν ἔργων αὐτῶν ἔγιν' ἀπ' ἀρχῆς μὲ κανόνα καὶ μέθοδο, ὥστε νὰ κατάρτισθαι μὲ συνθετικὴ ἐπακολούθια μιὰ σειρά βιβλίων, ποῦ, ἐνῶ τὸ καθένα τους θ'ἀνε ὠφέλιμο, διαφωτιστικὸ, εὐχάριστο, ἔλα τους μαζὶ θὰ περιέχουν τὰ στοιχεῖα συγχρονισμένης ἐγκυκλοπαιδικῆς μόρφωσης. — Γιατί, μὲ ὁδηγὸ τὴν ἀναγνωρισμένη *ταξινόμηση* τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γνώσεων, καὶ μὲ φροντίδα νὰ διαλέγονται οἱ πιὸ ἐξοχοί, οἱ πιὸ χαρακτηριστικοί, οἱ πιὸ ἀντιληπτοὶ συγγραφεῖς στὰ πιὸ περίφημα ἢ πιὸ ἐκφραστικὰ ἔργα τους, ἢ ἀλλιῶς, ὅταν χρειάζεται, σ' ἐξακριβωμένες συμμετρικὰς ἐκλογὰς ἢ περίληψεις ἀπὸ τὰ ἔργα τους, ἀποβλέπει ἡ «Ἐγκυκλοπαιδικὴ βιβλιοθήκη» μας στὸ νὰ δώσει εὐμέθοδα καὶ συνοπτικὰ, εὐκολονόητα κ' εὐχάριστα γιὰ τὸν ἀναγνώστη: 1ο μιὰ ξεκάθαρη ἰδέα τῆς σύγχρονης διανόησης, 2ο μιὰ πραγματικὰ αἰσθητικὴ μόρφωση καὶ ἀπόλαυση καὶ 3ο τίς ἀπαραίτητες γνώσεις γιὰ τὴν ἀπαραίτητη, σὲ κάθε πολιτισμένον, ἐγκυκλοπαιδικὴν μόρφωση.

Ὁμηρὸς, Αἰσχύλος, Πίνδαρος, Βιργίλιος, Λουκρήτιος, Δάντης, Σαίξπηρ, Σούφτ, Θερεβάντες, Γκαίτε κ. λ. π., — οἱ φιλοσοφίαι τῶν Ἰωνῶν, τῶν Ἑλεατῶν καὶ τῶν Πυθαγορείων, τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀρι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

113295

PRINTED IN GREECE

στοτέλη, τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Ἐπικουρείων, — ἐκ-
λογές ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο, τὸν Ἀδγουστῖνο, τὸν Πα-
σκάλ, τὸν Σπινόζα, τὸν Κάντ, τὸν Σοπενάουερ, τὸν
Κόμτ, τὸν Νίτσε, τὸν Μπέρξον κ. λ. π. — οἱ Βέδες, ἡ
Γένεση, οἱ λόγοι τοῦ Βούδδα, οἱ Ἔδδας κ. λ. π., — ἐκ-
λογές καὶ περλήψεις ἀπὸ τὸν Μακιαθέλλη, τὸν Ρου-
σώ, τὸν Μάρξ, τὸν Σπένσερ, τὸν Ἐνκελ, τὸν Ντουρ-
κέν, τὸν Λένιν κ. λ. π., — ἔργα ἢ μελέτες ἢ ἀνάλεκτα
τοῦ Ὁσβαλδ, τοῦ Γκυγιώ, τοῦ Μπουτρού, τοῦ Γκομ-
πινό, τοῦ Μασπερό, τοῦ Φερέρο, τοῦ Ραϊνάχ κ. λ. π., —
κριτικὰ καὶ ἄλλα μελετήματα τοῦ Βολταίρου, τοῦ
Ζηκόμι, τοῦ Ταίν, τοῦ Ρενάν, τοῦ Μπρυνετιέρ κ. λ. π., —
σύγχρονα ἔργα τοῦ Μπένσον, τοῦ Ρολλάν, τοῦ Ταγ-
κόρ, τοῦ Βαλλερὺ κ. λ. π., θὰ περιληφθοῦν στὴν
«Ἐγκυκλοπαιδικὴ βιβλιοθήκη».

Οἱ μετάφρασεις, οἱ ἐκλογές κ' οἱ περλήψεις, μελε-
τημένα καὶ μ' ἐπιμέλεια γινόμενες, θὰ εἶνε ὅλες σὲ
ζωντανή, ἀπλή κι ὅσο μπορεῖ ὁμοιόμορφη κι ὁμοιό-
τυπη γλῶσσα.

Τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῶν διανοουμένων μας κ'
ἀκόμα ὄλων ὅσοι διαβάζουνε γιὰ πραγματικὴ μόρφω-
ση μαζί κ' αἰσθητικὴ ἀπόλαυσή τους ἐλπίζουμε πὼς
θ' ἀναγνωρίσουν καὶ θὰ ὑποστηρίξουν τὴν προσπάθεια
μας, ἀφοῦ μάλιστα τὰ τόσο περιεκτικὰ καὶ τόσο ἐπι-
μελημένα βιβλία μας θά'νε καὶ τὰ πιὸ φθηνὰ ἀπ' ὅσα
βγήκαν ὡς τώρα στὴν Ἑλλάδα.

Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ἐκδότης

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Οἱ φιλόσοφοι, — ἀφοῖτα στὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ προ-
τοξεχώρισαν μὲς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀνωτέρων διανοουμέ-
νων, ποιητῶν, νομοθετῶν, θεολόγων, ἱστορικῶν, καλλιτε-
χνῶν, ρητόρων κ. λ. — θὰ μπόρουν κ' ἴσως θά'πρεπε νὰ δια-
κριθοῦνε σὲ δύο κατηγορίες, ἤτοι :

Σὲ φιλόσοφους δημιουργοὺς, ποὺ δείχνονται ποιητὲς μιᾶς
νέας γενικῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν κόσμο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο,
δηλοῦν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν χρόνων τους, ἢ κι ἀκόμα εἰση-
γητὲς ἐς τὸν νέου πολιτισμοῦ, καὶ

Σὲ φιλόσοφους παράγωγους, ποὺ οἱ θεωρίες τους εἶνε,
πὲς, ἐξαγόμενα καὶ πορίσματα τῆς δημιουργικῆς φιλοσοφίας
τῶν πρώτων, εἴτε κι ἄλλιῶς ἐρμηνευτὲς ἰδίως κ' ἐκπρόσω-
ποι τῶν θεωρητικῶν ἀντιλήψεων, τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν,
τῶν πίστειων καὶ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας τοῦ καιροῦ τους.

Μιὰ τέτοια ξεχώριση φαίνεται νά'χε στὸ τοῦ του ὁ Ἀρι-
στοτέλης, γράφοντας ἢ διδάσκοντας τὴν περίφημη ἱστορικο-
κριτικὴ ἀνάλυση του γιὰ τοὺς ἔως τότε Ἑλληνες φιλοσό-
φους. Καὶ δὲν μπορεῖ, βέβαια, κ' εἶσι γινόμενῃ ξεχώριση
νὰ προκύπτει ἀπὸ ἕνα ὁρισμένον ἀναμφισβήτητον κανόνα,
δὲν μπορεῖ δηλαδή νά'χει τὸν ἐξακριβομένον χαρακτήρα ποὺ
ἔχουν, σταθερὸ ἢ ἐξελικτικὰ, οἱ ξεχωρίσεις τῶν ἐπιστημονι-
κῶν φαινομένων στὸν κύκλον τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας κα

της βιολογίας, γιατί ως τὰ σήμερα, ἀλλὰ οὐσιαστικῶς ἴσως ἡ ὅλη κοινωνιολογία εἶνε ὑπερλογικῶς πολυσύνθετη καὶ πολύπλοκη: ὥστε ἐπὶ τοῦ προκειμένου π. χ. οὔτε πρωτότυπους φιλόσοφους πού νά μὴν ἔχουν ἐπίδραση ἀπὸ προηγούμενους, ἀλλ' οὔτε καὶ παράγωγους φιλόσοφους πού τὰ μὴν ἔχουν δικές τους πρωτότυπες ἰδέες, θὰ μπόρει νά διακρίνουμε: Ἄλλὰ κ' ἔτσι ἀπροσδιόριστη κίπως κὶ ἀμφισβητήσιμη ὄντας αὐτὴ ἡ ξεχώριση, ἀποβάνει, σιοχάζομαι, πολὺ χρήσιμη γιὰ τὴν ταξιόμηση καὶ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν, συνάμα δὲ καὶ γιὰ τὴν κριτικὴν ἐκτίμηση τῆς ἀξίας, ἀκόμα δὲ καὶ τῆς ἐπίδρασης τοῦ κάθε φιλόσοφου — Ἡ ἀναλυτικὴ ἐπισκόπησις τῶν δοξασιῶν τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτοῦς, γινόμενη μὲ συσχέτιση πρὸς τὴς θεωρίες τῶν προγενέστερων του, — πὸ ἐξακριβωμένα, πὸ μεθοδικὰ καὶ πὸ σησηματικὰ παρ' ὅτι συνήθως γίνεταται, — μὲ βάση μιὰ προδιαγραφειμένη ταξιόμηση τῶν θεμελιακῶν ἰδεῶν καὶ τῶν γενικῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν πού μᾶς παρουσιάζει στὴν ἐξελικτικὴ διαδρομὴ τῆς ἡ φιλοσοφίας, θὰ μπόρει νά μᾶς προσδιορίσει, μ' ἓνα ὄριο πιθανότη-
τας, τὴν πρωτοτυπία του κ' ἐξ ἄλλου νά καθορίσει, μὲ ἀκριτὴ προσέγγιση τὴν προέλευση, ἀλλὰ καὶ τὴ δυναμικότητα τῶν ἰδεῶν του ἐκείνων πού ἀπὸ ἄλλους συνειδητὶ του ἢ ἀνεπίγνωστα, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως ἐπῆρε καὶ διετύπωσε.

Μὲ τέτοιαν ἀφετηρία καὶ μέθοδο θὰ μπορούσε π. χ. νά ξεκρίνουμε ἴσως πῶς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πρωτότυποι φι-

λόσοφοι μᾶς δείχνονται ὁ Θαλῆς, θεμελιωτὴς τῆς βασισιμένης στὸ φυσικὸ φαινόμενο Ἰωνικῆς φιλοσοφίας, — ὁ Παρμενίδης, πρῶτος θεωρητικὸς τῆς Ἑλετικῆς φιλοσοφίας τοῦ εἰδὸς ἀκίνητου ὄντος, θεωρούμενου σὰν μόνης οὐσίας τοῦ κόσμου, — ὁ Πυθαγόρας, ἰδρυτὴς τῆς μαθηματικῆς θεωρίας τοῦ γίνεσθαι καὶ τοῦ συμβολισμοῦ στὴν ἐπιστήμη τῆς γνώσης, — ὁ Ἀναξαγόρας εισηγητὴς τῆς ἰδέας ὅτι ὁ Νοῦς εἶνε ἡ πρωταρχικὴ καὶ διέπουσα δύναμη, — ὁ Σωκράτης πρῶτος διδάσκαλος τῆς λογικο-ἠθικῆς φιλοσοφίας, — ὁ Πλάτων ἀρνητὴς τῆς ὕλης καὶ δημιουργὸς τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν σὰν αὐθύπαρκτων, ὁ Δημόκριτος ἰδρυτὴς τῆς διαφορικῆς θεωρίας ἢ ἀτομολογίας, — ὁ Ἀριστοτέλης ἐπινοητὴς τῆς καθόλου φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας, καὶ ἀπὸ τοὺς νέους φιλοσόφους: ὁ Φραγκῆσκος Βίκων, διδάσκαλος τοῦ πειραματικοῦ τρόπου στὴ μεταφυσικὴ σκέψη, — ὁ Καρτέσιος πρῶτος μεταφυσικὸς φιλόσοφος τῆς μηχανικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου, — ὁ Σπινόζα θεωρητικὸς τοῦ Πανθεϊσμοῦ, — ὁ Κάντ θεμελιωτὴς κυρίως τῆς μεταρυσικῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου, — γιὰ ν' ἀναφέρω μόνο τοὺς πὸ σὲ πρωτότυπη σκέψη ἀναμφισβήτητους.

Ἐξ ἄλλου, παράγωγοι φιλόσοφοι, σὺν τῶν σημερινῶν τατοὶ γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν ἐννοιῶν τους ἢ τὴν κοινωνικὴν ἐπίδραση τους εἶνε πολυάριθμοι στὴν ἀρχαία καὶ στὴ νεώτερη φιλοσοφία. Ὁ Ἐπίκουρος π. χ. καὶ ὁ Ζήνων ὁ Στωϊκός, πού εἶνε ἀπ' αὐτοῦς, εἶχαν καταπληχτικὴ κ' ἀνυπολόγιστ' ἐπ' ἀγμάτι ἐπίδραση στὴν ἐποχὴ τους κ' αἰῶνες διόλου

ἀργότερα. Τέτοιοι επίσης εἶνε οἱ διάφοροι ὑλιστικοὶ φιλόσοφοι, ἐμπνευσμένοι πρωταρχικῶς ἀπὸ τὴν Καρτεσιανὴ ἀντίληψη καὶ τὸν ἐμπειριστικὸν κανόνα τοῦ Βίκονα. Τέτοιο ἔλεος καὶ πολλοὶ ὀνομαστοὶ φιλόσοφοι, προερχόμενοι ἀπὸ τὴν Καρτεσιανὴ θεωρίαν, ὅπως ὁ Φίχτε, π. χ. ὁ Ἐγγελος, ὁ Σοπενάουερ κ. λ. π.,— γιὰ ν' ἀναφέρω μόνον λίγους ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τοῦ περασμένου αἰῶνα.

* *

Ὁ Σοπενάουερ, ἔχοντας ἔμμεση ἀπὸ τὸν Πλάτονα ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀπὸ τὸν Κάντ ἐξ ἄλλοῦ ἐπίδραση καὶ συνάμα προσανατολισμένος ἀμεσώτερος πρὸς τὴν ὑλοζωϊτικὴν ἰδεολογίαν τοῦ καιροῦ του, ἐνισχυμένος τότε ἀπὸ κάποια ἐπιστημονικὰ δεδομένα, ὅπως αὐτὰ ἐμφανίζονταν κ' ἐρμηνεύονταν ὡς τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ περασμένου αἰῶνα, μᾶς ἐμφανίζει, ὅπως ἄλλοῦ, ἔχω ἀναφέρει, κάποιον «ἐπιτυχημένον συνδυασμὸν «τῆς θεωρητικῆς ἐπισκόπησης καὶ τῆς θετικῆς γνώσης» τοῦ καιροῦ του. Καὶ χάρι στήν ἐκφραστικὴν καὶ παραστατικὴν διατύπωση, ἀλλὰ καὶ μάλιστα χάρι στήν συγγένειαν τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἠθικῆς του μὲ τὴν διανοητικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν διάθεσιν τοῦ καιροῦ του, εἶχε καὶ ἔχει ὅπως σσαστὰ κρίνει ὁ Α. Βέμπερ «προέχουσα ἐπίδραση στή σύγχρονη γερμανικὴ (ἐπεκτείνω, καὶ στήν εὐρωπαϊκὴ) διανόηση»,—τὴ διανόηση ἰδίως τῶν μεσαιῶν πνευματικῶς τάξεων.

Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Καρτεσιανὴν ἰδέαν : «ὁ κόσμος εἶνε ἡ ἀντίληψη ποὺ ἐγὼ ἔχω γιὰ τὸν κόσμον» ἤτοι εἶνε **κόσμος φαινόμενο**, προῖδον τῆς νόησης μου. Πόρισμα τῆς ἰδέας αὐτῆς εἶνε πῶς ἂν εἴμαστε ἄλλιῶς πλασμένοι, ὁ κόσμος θὰ εἶταν γιὰ μᾶς διαφορετικὸς· κ' ἄλλο ἀπενθείας θετικὸν πόρισμα εἶνε πῶς ὁ δικὸς μας κόσμος εἶνε **σχετικὸς**.—Πέραν τοῦ σχετικοῦ τούτου οὐ κόσμον βρίσκεται ὁ καθ'αυτὸν, ὁ πραγματικὸς κόσμος, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὸν προσδιορίσουμε καὶ μόνον μὲ τὴν **κατ' ἀναλογίαν** σκέψιν μποροῦμε νὰ συμπεραίνουμε πῶς ἡ οὐσία του εἶνε ἀνάλογη μὲ τὴν δικήν μας.

Ἐξ ἄλλου ὁμοῦ ἐκεῖνο ποὺ σὰν γενικὸν καὶ θεμελιακὸν ξεχωρίζουμε λέει ὁ Σοπενάουερ—εἶνε ἡ **θέληση** καὶ ὅχι ἡ νόηση, ποὺ εἶνε τὴ ἀπλῶς μὰ ἀπὸ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς θέλησης, φαινόμενο δηλαδὴ παράγωγον. Τὸ γενικὸν φαινόμενο **θέληση** τὸ ξεκορύνουμε ν' ἀντικειμενικεύεται, ἦγουν νὰ οὐσιαστικοποιεῖται καὶ ἀντίθετα στὴ βιβλικὴν φράσιν «ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο» πρέπει νὰ ποῦμε «ἡ θέληση σὰρξ ἐγένετο».

Ἐσοῦ ὁμοῦ θεωρόντας τὴ θέλησιν ὁ Σοπενάουερ δὲν τὴν παραδέχεται σὰν κάτι ἐνιαῖον καὶ συνειδητὸν, ἀλλὰ τὴ λογιζέται σὰν δίκως συνειδητὸν δύναμιν, μὰ δομὴν, μὰ διάθεσιν ποὺ παρῆγει τὴ μορφὴν, δηλαδὴ τὰ ἄτομα ποὺ ζοῦνε μέσα στὸ χρόνον καὶ στὸ διάστημα. Καθεαυτὴ ἡ θέληση δὲν περιορίζεται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς ἔκτασης καὶ τῆς διάρκειας, ἀλλὰ οἱ μορφικὴς ἐκδηλώσεις τῆς, γινόμενες μέσα

σὲ χρόνο καὶ σὲ τόπο κ' ὄντας ἐπομένως περιορισμένες, εἶνε προσιτὲς εἰς τὴ γνῶση μας.

Κ' ἐδῶ, ὁπαδός, χωρὶς νὰ τὸ λέει κ' ἴσως χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ, τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, γνωματεύει πὼς ἡ διαδοχὴ τῶν ὄντων καὶ τῶν πραγμάτων γίνεται μέσα στὸ χρόνο μέσα σὲ ἀναλλοίτους οὐσιαστικά τύπους, αἰώνιους, συνθεμένους καὶ συνδυασμένους σὲ μιὰ ἀνεβατὴ κλίμακα, πὸ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ πρῶτο ἀπλούστερο στοιχεῖο τῆς λεγόμενης ὕλης, φτάνει ἕως στὸν ἄνθρωπο.— Πέροντας ἔπειτα τὴν παλαιότε ἀντίληψη, τὴ διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο εἰς τὸ «πόλεμος πάντων πατήρ», ξαναειπομένη ἀπὸ τὸν Χόβη μὲ τὸ «bellum omnium contra omnes» (πόλεμος ὄλων ἐνάντια ὄλων) καὶ διαμορφωμένη ἀπὸ τὴ Δαρβινικὴ ὑπόθεση εἰς τὸ «The struggle for the life» (τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ) προσθέτει στὴ θεωρία του ὁ Σοπενάουερ ὅτι κάθε τύπος προσπαθεῖ νὰ πάρει ἀπὸ τις ἐφήμερες μορφὲς ἄλλων τύπων τὴν ὕλη, τουτέστι τὸ χρόνο καὶ τὸ διάστημα, πὸ τοῦ χρειάζονται. Κι ἀπ' αὐτὴ—λέει—τὴν προσπάθεια προκύπτει τὸ φαινόμενο πὸ λέμε ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξή.

Οἱ μορφὲς—τὰ ἄτομα—πὸ μέσα στοὺς αἰώνιους τύπους προβάλλουν φερμένες, στὴν τέτοια ζωὴ ἀπὸ τὴν κοσμικὴ θέληση, εἶνε τες ὅλες ἐφήμερες, περᾶν ὀλοένα ὁμως ἄλλες μορφὲς στοὺς ἴδιους μέσα τύπους ἐκδηλώνονται, γιὰ τὴ θέληση εἶνε ἕνας ἀδιάκοπος πόθος τοῦ εἶναι κ' ὅσο θὰ ὑπάρχει αὐτὴ θὰ ὑπάρχουν οἱ τύποι κ' ἐπομένως

τὸ σύμπαν, —καὶ τὸ θεμελιακὸ του φαινόμενο : «γέννηση—θάνατος» θὰ ἐξακολουθεῖ.— Ἀλλά, καὶ συνάμα, μὲ τὸ νὰ εἶνε ἡ θέληση πλάστης τῆς ἀέλερσης ζωῆς, πὸ ἀναγκαστικῶς ἀπαιτεῖ φθορὰ κ' ἐπομένως ταλαιπωρία γιὰ τὴ γέννηση ἢ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἄλλων μορφῶν, μοιραίως εἶνε τὴ καὶ πηγὴ κάθε ἀτομικῆς δόξης. Ὡστε στὸν κόσμον καθολικὸ μὲν καὶ ἀρχικὸ φαινόμενο διακρίνουμε τὴ θέληση (εἰδικῶς τὴ θέληση τοῦ ζῆν) γενικὸ δὲ κ' ἐπακόλουθο φαινόμενο ἀντικρούζουμε καὶ μάλιστα αἰσθανόμαστε τὴν δόξη.

* *

Ἐξετάζοντας στὸ σύνολο τῆς τῆς θεωρίας τούτης, κ' ἀνεξάρτητα κάθε κρίσης γιὰ τις λεπτομέρειες, βλέπουμε πὼς δὲ φθάνει οὔτε σ' ἐξήγησι (ὑπόθεσι) τοῦ γενικοῦ φαινομένου κόσμος, οὔτε κὰν σ' ἐρμηνεία ἢ πόρισμα πάνω στὸ φαινόμενο αὐτό. Καὶ μόνο σὰν περιγραφή τοῦ φαινομένου πολὺ ἢ λίγο —κατὰ τὴν περίστασι—ἐκφραστικὴ, πολὺ ἢ λίγο πιστὴ μπορεῖ νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε. Πράγματι δηλαδὴ καὶ οὐσιαστικῶς δὲν διατυπώνει ὁ Σοπενάουερ μιὰ θεωρία τοῦ γιὰ τὰ κοσμικὰ φαινόμενα ἀρχισαν νὰ συμβαίνουν ἔτσι (μιὰ ἀφηρημένη δηλαδὴ κ' ἀφεύκτως ὑπερβατικὴ ὑπόθεσι), οὔτε κὰν αἰτιολογεῖ μὲ ποιό, ἔστω καὶ περιορισμένο, σκοπὸ συμβαίνουν ἔτσι, ἀλλ' οὔτε κὰν ἐξηγεῖ καθαρὸ πὼς συμβαίνουν. Δηγιέται μόνο μὲ κάπως περισσὴ καὶ θολὴ ἀπαισιοδοξία, προερχόμενη ἀπὸ ὑπερτροφικὸ ἀτομικισμὸ, ἐξέχωρο γνώρισμα τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας τοῦ καιροῦ του,

πῶς; ξετυλίγονται θεαματικῶς τὰ φαινόμενα τοῦ ὄργανικοῦ κ' ἰδίως τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου. Κ' ἔτσι τὰ ἠθικὰ καὶ ψυχολογικὰ συμπεράσματα του, προερχόμενα ὄχι ἀπὸ καθαντὸ αἰτιολογημένη διευκρίνηση καὶ διάγνωση, ἀλλ' ἀπὸ ἐντυπωσιασμό, εἶνε ὄχι λίγο αὐθαίρετα. Κ' ἐπειδὴ οἱ ἐντύπωσης του ἀπὸ τὸν κόσμον εἶταν, ὅπως καὶ ἄλλων πολλῶν τῆς ἐποχῆς του, ρωμαντικὰ θλιβερές, θλιβερὰ καὶ ἀπαισιόδοξα εἶταν καὶ τὰ ἠθικὰ ἀπ' αὐτὲς συμπεράσματα.—'Ο κῶσμος, λέει, τίποτε δὲν ἔχει, τίποτε τὸ οὐσιαστικῶς ἀγαθὸ ἢ καλὸ. 'Ολοῦθε προβάλλει ὁ ἐγωιστικὸς ἀγώνας πεισιτικὸς καὶ ὀδμηρὸς. 'Ακόμη καὶ ὄσες λέγονται ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπου εἶνε κατὰ βᾶθος ἐγωισμὸς ἀπολεσθημένος. Εὐτυχία στὴ ζωὴ δὲν ὑπάρχει, ἀπὸ φρεναπάτη πιστεύουμε ἢ κάλλιο λέμε πῶς πιστεύουμε σ' αὐτὴ τὸ πολὺ-πολὺ μόνον σὰν ἄρνηση μπορεῖ νὰ τὴ δεχτοῦμε, δηλαδὴ μόνον σὰν πάση τῆς ὀδύνης. Σὰν ἀληθινὴ ἀρετὴ ἀπομένει ὁ οἶκτος, κατ' οὐσίαν καὶ αὐτὸς ἀρνητικὸ κεφάλαιο τῆς ἠθικῆς. - 'Η ἄρνηση τῆς θέλησης τοῦ ζῆν εἶνε τὸ μόνον καταφύγιον καὶ ὁ μόνος ἐξαγρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. 'Η ἄρνηση ὅμως αὐτὴ δὲν σημαίνει β.αιο αὐτο-αφανισμό, αὐτοκτονία, γιὰτὶ μ' αὐτὴν δὲν ἐλαττώνεται ἡ θέληση τοῦ ζῆν, ἀλλὰ μόνον μιὰ ἐφήμερον μορφὴ ζωῆς ἀφανίζεται, κάνοντας τὸπο σὲ μιὰν ἄλλη. 'Η ἄρνηση τῆς θέλησης τοῦ ζῆν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπίγνωση τῆς ἀθλιότητος τοῦ κόσμου, ἀποφυγὴ συγκίνησης ἀπὸ τὶς ψεύτικες ὄσες γοητείας τῆς ζωῆς, ἀποχὴ ἀπὸ καθ' ἐνέργεια πὸν μπορεῖ νὰ παρατείνει πέραν τοῦ ἀτόμου μέσα σὲ ἄλλες μορφές

τὴ θέληση τοῦ ζῆν, — καί δηλαδὴ σὲ πολλὰ ἀνάλογο μὲ τὴ Νιρβάνα τῆς βουδδιστικῆς δοξασίας, πὸν ἀπ' αὐτὴν καθὼς καὶ ἀπὸ κάποιους χριστιανὸς θεολόγους, ἰδίως τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ἐνεπνεύσθηκε ὁ Σουπενάουερ.

* *

Πιὸ πέρα οὔτε σὲ ἀναζήτηση αἰτίων, οὔτε σὲ διευκρίνηση σκοπῶν δὲν προχωρεῖ, ὅπως εἴπαμε, ὁ Σουπενάουερ. 'Η φιλοσοφία μου, λέει ὁ ἴδιος, δὲν ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ φτάσει στὰ πρωταρχικὰ αἰτία Μένει στὰ ὄσια τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πείρας, ἐκείνης πὸν μὲ τὶς αἰσθησεὶς καὶ μὲ τὴ συνείδηση δυθόμασιε νᾶχουμε. 'Αποφεύγει κάθε ὑπόθεση ὑπερβατικὴ, κάθε μεταφυσικὴ γιὰ τὸ ὑπερέπεραν, κ' ἐξηγώντας τὰ αἰσθησιακὰ καὶ τὰ συνειδησιακὰ δεδομένα ζητάει μ' αὐτὰ καὶ μόνον νὰ νοῖσει τὴ συνεχειακὴ ὄντοτητα τοῦ κόσμου. — Σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη του καὶ σ' αὐτὴ τὴ μέθοδο του ἀκολουθαίει (μὲ κάποιαν ἐννοεῖται αὐθαίρεσῖα) τὴν Καντιανὴ θεωρία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. 'Αλλ' ἀφήνει ἔτσι πολλὰ ζητήματα (κ' ἀκόμη κ' ἀπὸ τὰ μαθηματικῶς προσιτὰ στὴ νόηση) ἀνερεύνητα, τὸ ἴδιο περίπου ὅπως ἡ λεγόμενη Θετικὴ φιλοσοφία τοῦ Αὐγούστου Κόμτ. Κ' αἰτιολογεῖ τὸν ὄς ἕνα σημεῖο θεληματικὸ τοῦτο περιορισμὸς του μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν πὸς ἡ νόηση μας ἐκτείνεται, μόνον πάνω σὲ χρόνον καὶ τόπον, ἔχοντας σὰ θεμελιακὴ ἀντίληψη τῆς τῆ χρονικῆς συνέχεια, ἐνῶ τὰ λεγόμενα ὑπερβατικὰ ζητήματα προχωροῦν στὸ ἄπειρον, ὅπου δὲν ὑπάρχει

οὔτε μπρὸς οὔτε πίσω, οὔτε πρῶτα, οὔτε ὕστερα κι ὅπου
συνεπῶς τὸ δικό μας γιατί εἶνε κάτω δίχως ἔννοια.

* *

Ἔτσι στὸ σύνολο τῆς φιλοσοφίας του, μπορεῖ νὰ συμ-
περάνουμε πὼς δὲν ἔχει ὁ Σοπενάουερ καμιὰ πρωτοτυπία.
Στις λεπτομέρειες ὁμως, ἀποδείχνει συχνὰ δυνατὴ παρα-
τήρηση, δίνει ἐκφραστικὲς καὶ πρὸ συγκεκριμένες διατύ-
ποσες, χαρακτηρίζει μὲ δεξυδέρκεια πολλὰ ἀπὸ τὰ ψυχικὰ κι
ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα καὶ τέλος ἔχει φραστικὸ τρόπο
ἐξακριβομένο συνάμα καὶ ζωηρό, διαπνεόμενο ἀπὸ μιὰ
πνευματικώτερα σατυρικὴ διάθεση κι ἀπὸ κάποια καλλιερ-
γημένη παραδοξοφάνεια. Ἔτσι, κ' ἐπειδὴ ἡ θεωριολογία του
εἶνε σύμφωνη μὲ τὴ διευκρινισμένη ἢ ἀδιευκρινιστὴ ἰδεο-
λογία τῆς μεσαίας διανόησης τοῦ καιροῦ του κ' ἐν μέρει
τοῦ καιροῦ μας, σὲ μεγάλο δὲ μέτρο ἐκπροσωπεῖ καὶ τὴν
ψυχικὴ διάθεση τῶν μεταβατικῶν αὐτῶν χρόνων, εἶχε καὶ
ἔχει ἀκόμη ἐνημερότητα καὶ σημασία. Κι ἀπὸ τὴν ἀποψη
αὐτὴ ὅχι ἀψυχολόγητα τὸν χαρακτηρίζει ἕνας ἀπὸ τοὺς
νεώτερον βιογράφους του ὁ I. Bourdeau. « Ἄν, λέει, στὸ
Σοπενάουερ δὲν ὑπῆρχε τίποτ' ἄλλο παρὰ μονάχα ὁ δη-
μιουργὸς ἐνὸς νέου συστήματος φιλοσοφίας, μιᾶς νέας
ἐξήγησης τοῦ ἀνεξηγήτου, θὰ μπόρεια ἴσως νὰ τὸν ἐθαύ-
μαζαν ἢ νὰ τὸν ἐπέκριναν, ἀλλὰ δὲν θὰ τὸν διαβάζανε. Εὐ-
τυχῶς γὰρ τῆ δόξα του, κάποτε ἀποβλέπει σὲν πολὺ κόσμον
καὶ σ' αὐτὸν ἀπευθύνει τὰ ἔργα του, ζητώντας, ὅπως λέει,

τὴν ψῆφο τῶν τιμίων ἀνθρώπων, πὸν δὲν ἔχουν δικὰ
τοὺς μεταφυσικὰ συστήματα νὰ ἐπιδείξουν. Κι ἀλήθεια,
παράλληλα μὲ τὸ μεταφυσικὸ βρῖσκουμε στὰ ὄσα ἔγραψε
ἐν' ἀξιοπερίεργο ἠθικολόγο, ἕνα πρωτότυπο χιουμοριστὴ
ἕνα συγγραφέα πούχει σαφήνεια, εἶνε προσιτὸς σὲ ὄλους,
σχεδὸν λαϊκός». — Σχεδὸν λαϊκός, δηλαδή, εἶνε κατὰ τὴ
ἐννοια πὼς τις ἀντίληψες καὶ τις γνώμες του — ὅχι δὲ ὄλες —
τις διατυπώνει μὲ τρόπο πὸν νὰ εἶν' εὐκόλα ἀντιληπτές κι
ἀπὸ τοὺς μὴ συνειθισμένους στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, μ'
ἐκφραση δὲ παραστατικὴ, κάποτε πολὺ συγκεκριμένη ἢ
κι ἀνεκδοτολογικὴ, ὥστε νὰ προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον κάθε
κάπως ἀναπτυγμένου ἀναγνώστη.

* *

Ὁ τόμος αὐτός, ὄντας *συνοπτικὴ* ἐκλογή ἰδίως ἀπὸ
τὰ κυριώτερα ἔργα του, δηλαδή ἀπὸ τὰ : « Ὁ κόσμος σὰν
θέληση καὶ σὰν παράσταση » — « Γιὰ τὸ αὐτεξούσιο » — « Γιὰ
τὴ θέληση στὴ φύση » καὶ « Πάρεργα καὶ παραλειπόμενα »
δὲν ἀποβλέπει στὸ νὰ παρουσιάσει τις φιλοσοφικὲς ιδέες
τοῦ Σοπενάουερ στὴν καθαρῶς θεωρητικὴ διατύπωση τους,
πὸν θ' ἀπαιτοῦσεν, ἀλλιῶς, πολὺ ἐκτενέστερο περιεχόμενο
καὶ θάτανε γιὰ πολλοὺς δυσκολοδιάβαστη. Ἀπόβλεψε μάλ-
λον, καὶ κάπως εἰδικώτερα, στὸ νὰ περιλάβει πολλὰ ἀπὸ
τὰ πρὸ οὐσιαστικὰ ἐξαγόμενα τῶν ἰδεῶν τοῦ φιλοσόφου,
τ' ἀναφερόμενα ἰδίως σιτοὺς ψυχολογικοὺς καὶ τοὺς ἠθικοὺς
χαρακτηρισμοὺς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Γι'

αὐτὸ καὶ δόθηκε στὸν τόμο, σὰν ἐνδεικτικὸς τῶν περιεχομένων του, ὁ τίτλος : «Ὁ ἄνθρωπος—Ἡ κοινωνία»,— καὶ γι' αὐτὸ ἀκόμη, σὰν προεξηγητικὰ τῆς κυρίας ἔννοιας καθ' ἑμ ἃς παραγράφου βάλθησαν τὰ ὑπότιτλα — Ἀλλὰ γιὰ νὰ λάβει ὁ ἀναγνώστης καὶ κάποια ἰδέα τοῦ πῶς θεωρητικὰ ἐξετάζει καὶ πραγματεύεται ὁ Σοπενάουερ τὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα στῆ γενικῇ καὶ πιδ ἀφηρημένῃ ἄποψη τοὺς περιληφθῆσαν στὸν τόμο ποῦ καὶ ποῦ μερικὲς θεωρητικώτερες περικοπές.— Οἱ λίγες ὑποσημείωσες ἀποβλέπουν σιὸ νὰ δόσουν ἱστορικῆς, τὸ πιδ πολὺ, πληροφορίας χρήσιμες γιὰ τὴν ἄρτια κατανόηση τοῦ κειμένου.

* Ἡράκλειο — Ἀτικῆς

Γ' ΖΕΡΒΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ο ἄνθρωπος

I

Ἡ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΥΠΟΣΤΑΣΗ

Μονάχα στὸ παρὸν ζεῖ ὁ ἄνθρωπος· καὶ τὸ παρὸν ἀσταμάτητα φεύγει ἴσια πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ γκρεμίζεται μέσα στοὺς θανάτου τὸ βάραθρο : ἐξὸν ἀπὸ κάποιες ἐπακολουθίεσ, ποῦ, προερχόμενες ἀπὸ τὰ περασμένα, δυνατὸ εἶνε ν' ἀναφέρονται στὸ παρὸν καὶ ποῦ εἶνε τες ἀποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας καὶ τῆς θέλησης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ζωὴ του τῆς χθὲς εἶν' ὀλότελα νεκρῇ, σβυμένη. Γι' αὐτὸ κ' ἔπρεπε ὁ ἄνθρωπος ν' ἀδιαφορεῖ ἂν τὸ παρελθὸν αὐτὸ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ ἀπόλαφες ἢ ἀπὸ μόχτους. Τὸ παρὸν αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ συγκρατήσῃ ἀπὸ τὸ νὰ μεταβάλλεται ἀδιάκοπα σὲ παρελθόν· τὸ μέλλον εἶνε ὀλότελα ἀβέβαιο καὶ στερημένο ἀπὸ διάρκεια . . . Καὶ καθὼς, ἀπὸ ἄποψη φυσικῆς, τὸ περπάτημα δὲν εἶνε τίποτ' ἄλλο παρὰ ἓνα πέσιμο ποῦ διαρκῶς προλαβαίνεται, ἔτσι καὶ ἡ ζωὴ τοῦ κορμιοῦ δὲν εἶνε ἄλλο παρὰ θάνατος ποῦ διαρκῶς ἀναστέλλεται, θάνατος ποῦ ἀναβάλλεται, ἡ δὲ δραστηριότης τῆς διανόησης μας δὲν εἶνε ἄλλο παρὰ πλήξη (ἀνία) ποῦ διαρκῶς πολεμιέται Ὅμως ἀδυσώπητη ἀνάγκη νὰ θριαμβέψῃ στὸ τέλος ὁ θά-

νατος· γιατί του ἀνήκουσε ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονός τῆς γέννησης μας κι αὐτὸς δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ παίζει μὲ τὸ θῦμα του πρὶν τὸ καταπιεῖ.—Μὲ τέτοιο τρόπο ἀκολουθήσαμε τὸ ρέμα τῆς ζωῆς μας, ἔχοντας γι' αὐτὴ καταπληχτικὸ ἐνδιαφέρον, ἔγνοιες μύριες καὶ προφύλαξεις, ὅσο δύναται πιότερο καιρὸ, ἴδια ὅπως σὰ φυσοῦμε σαπουνόφουσα, προσπαθώντας νὰ τῆ φουσκόσουμε ὅσο βολεῖ πιότερο καὶ γιὰ πιότερη ὥρα, μ' ὄλο ποῦμαστε βέβαιοι πὼς στὸ τέλος θὰ σκάσει.

— Ὁ ἄνθρωπος λέω πὼς εἶνε ἀπ' ὄλα τὰ ὄντα τὸ πιὸ στερημένο· δὲν εἶνε τὸς πράγματι ἄλλο τίποτα παρὰ θέληση καὶ πόθος ἐνσαρκομένοι καὶ συγκρότητα ἀπὸ μύριες ἀνάγκες. Ἔτσι λοιπὸν ζεῖ πάνω στῆ γῆ, ἐγκαταλειμμένος στὸ ἴδιο του τὸ εἶναι, ἀβέβαιος γιὰ ὄλα, ἐξὸν γιὰ τὴν ἀθλιότητα του καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη ποὺ τὸν πιέζει. Σιέροντας τίς ἐπιτακτικὲς ἀπαίτησες, ποὺ καθ' ἡμέρ' ἀνανεοῦνται, ἡ ἔγνοια γιὰ τὴν ὑπαρξὴ γεμίζει ὄλη τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Καὶ σύγκαιρα ἕνα δεύτερο ἐνστικτο τὸν βασανίζει, — τὸ ἐνστικτο τῆς διαίωσις τοῦ εἶδους του. Ἀπειλούμενος ὀλοῦθενε ἀπὸ καθ' ἑλογῆς κινδύνους, ποτὲ του δὲν εἶνε βέβαιος πὼς θὰ τοὺς ξεφύγει, μ' ὄλο ποὺ ἀγρυπνα καὶ γνωστικὰ ἔχει πάντα σ' αὐτὸ τὴν ἔγνοια του. Προχωρώντας μ' ἀνήσυχο βῆμα, ρίχνει ὀλοῦθε μὲ ἀγωνία τὰ βλέμματα του, παλεύοντας διαρκῶς ἐναντίον τοῦ ἀναπάνταχου κ' ἐναντίον μύριων ἐχθρῶν. Ἔτσι περνοῦσε μέσα σὲ ἄγριες ἐρήμους τῆ ζωῆ του, ἔτσι τὴν περνάει καὶ μέσα στὴν πολιτισμένη κοινωνία· **καμιὰ** δὲν ἔχει ἀσφάλεια.

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ

Σ' ὄλους ποὺ βρίσκονται στῆ ζωῆ, ἐκεῖνο ποὺ τοὺς

ἐξουσιάζει καὶ τοῦ; κρατάει σὲ ἀγωνία εἶνε ἡ ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν ὑπαρξὴ τους (τὰ μέσα τῆς ζωῆς τους). Σὰν ὁμως κανένας τὸ πετύχει αὐτό, δὲν ξέρει πιά τί νὰ κάνει. Ὁθεν ὁ δεύτερος ἀγώνας τοῦ ἀνθρώπου ἀποβλέπει: στὸ νὰ λαφρύνει τὸ βάρος τῆς ζωῆς, σὲ τρόπο ποὺ νὰ μὴ εἶνε αἰσθητῆ, ἐπιδιώκει τὸ πὼς νὰ **σκοτόνεται** ὁ καιρὸς, πὼς δηλαδὴ ν' ἀποφεύγεται ἡ πλήξη.—Ἔτσι βλέπουμε τοὺς ἀνθρώπους ἅμα κατορθόσουνε νὰ ἐλευθεροθοῦνε ἀπὸ κάθε ὀλικὴ καὶ ἠθικὴ κακοριζικιά, ἅμα καταφέρουνε νὰ ξεφορτοθοῦνε κάθε ἄλλο βάρος, ἀμέσως νὰ γίνονται βάρος τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ νὰ λογιάζουνε κέρδος κάθε ὥρα ποὺ καταφέρουνε νὰ περάσει, μὴλο ποὺ πραγματικῶς ἡ ὥρα αὐτὴ κόβεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τους, ἐκείνην ποὺ μὲ τόσο ζῆλο προσπαθοῦνε νὰ μακρύνουν.

— Ὁ κόσμος μας εἶνε σὰν ἕνας κάμπος σφαγῆς· σ' αὐτὸν ὑπαρξες ποὺ τυραννιένται κι ἀγωνιοῦν δὲ μπορεῖ νὰ ζοῦν ἄλλιῶς παρὰ μὲ τὸ ἀλληλοφάγωμα· κάθε σαρκοβόρο ζῶο γίνεται ὁ ζωντανὸς τάφος ἀναμέτρητων ἄλλων καὶ γιὰ συντήρησιν τῆς ζωῆς του χρειάζεται μιὰ μακρυὰ σειρὰ μαρτυρημένων ὄντων· σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, ἐξ' ἄλλου, κάθε ὄν τόσο πιὸ πολὺ πάσχει ὅσο πιὸ νόηση ἔχει, κ' ἐπομένως στὸν ἄνθρωπο ἡ τέτοια ἀναλογία φθάνει στὸ ἀκρότατο τῆς ὀρισ. Καὶ τὸν κόσμον αὐτὸν οἱ αἰσιόδοξοι θελήσανε καὶ καλὰ νὰ τότε συνταιριάξουνε μὲ τὸ σύστημά τους καὶ νὰ μᾶς τὸν ἀποδείξουν **ἐκ τῶν προτέρων** σὰν τὸν καλλήτερο ἀπὸ τοὺς δυνήσιμους κόσμους. (1) Ἡ ἀνοησία τους εἶνε πρόδηλη.—Μοῦ λένε ν' ἀνοίξω τὰ μάτια μου καὶ νὰ κυττάξω

(1) Κάνει ἐδῶ ὑπαινιγμὸ κυρίως ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Λεῖμπνιτς Σ. Μ.

τὴν ὁμορφιὰ τοῦ κόσμου, ποὺ τὸν φωτίζει ὁ ἥλιος, νὰ θαυμάσω τὰ βουνά του, τοὺς κάμπους του, τὰ τρεχάμενα νερά, τίς φύτρες του, τὰ ζῶα του καὶ δὲν ξέρω τί καὶ τί ἀκόμα. Βέβαια τὸ θέαμα εἶνε λαμπρὸ νὰ τὸ βλέπει κανεὶς, ὅμως τὸ νὰ παίξει μέσα σ' αὐτὸ κι' ὁ ἴδιος τὸ δικό του τὸ ρόλο, τοῦτο εἶνε ὀλοσδιόλου ἄλλο πράμα... — Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶνε ἄλλο παρά ἓνας ἀγῶνας γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ἀτομικῆς ὑπαρξῆς μὲ τὴ βεβαιότητα τοῦ ἀγωνιστῆ πῶς τελικῶς θὰ νικηθεῖ... Ἡ ζωὴ εἶνε δίχως διακοπὴ κυνήγι, ποὺ σ' αὐτὸ ἄλλοτε κυνηγόντας κι' ἄλλοτε κυνηγόμενα τὰ ἄτομα διαφιλονεικοῦνε μεταξύ τους τὸ καθένα τους νὰ πάρει τὸ μερτικό του ἀπὸ τὸ φοβερὸ ξολοθρεμό. Εἶνε τῆ μιὰ φυσικὴ ἱστορία τῆς ὀδύνης, συνοφισζόμενη ὡς ἐξῆς: θέλου-με (ποθοῦμε) δίχως λόγο, πάντα ὑποφέρουμε, πάντα ἀγωνιζόμαστε, κατόπι πεθαίνουμε καὶ οὕτω καθεξῆς στοὺς αἰῶνες τῶν αἰῶνων ὡς ποὺ ὁ πλανήτης μας νὰ γίνεῖ στάχτη.

Η ΑΥΘΥΠΑΡΞΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Ἐκεῖνος ποῦθελε ὑποστηρίξει πῶς ὁ ἀνθρώπος ἔχει κάποτε στὴ βούλησή του αὐθυπαρξία, ἔχει ἔστω καὶ μιὰ περιορισμένη πραγματικὴ αὐτενέργεια, δὲν θᾶχε βέβαια καμιά ἰδέα τοῦ πῶς εἶνε συναρμοσμένα καὶ συναρτημένα τὸνα πρὸ τῆλλο τὰ πράματα τοῦ κόσμου. Μόνο τὸ νὰ στοχασθεῖ κανεὶς πῶς ἔρχεται ὁ κάθε ἀνθρώπος στὴ ζωὴ καὶ πῶς φεύγει, ἐξαρτημένος στὴ γέννησή του καὶ στὸ θάνατό του ἀπὸ αἰτίες ἔξω ἀπ' αὐτὸν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ θέληση του, — μόνο αὐτὸ ἀρκεῖ νὰ τοῦ φανερώσει καὶ πῶς ὅλο τὸ διάμεσο μεταξύ ἀρχῆς καὶ τέλους τῆς ὑπαρξῆς, μεταξύ ζωῆς καὶ θανάτου, εἶνε το ἐπίσης συσχετισμένο μὲ μύρια ἄλλα

κι' ἐξαρτημένο ἄμεσα κι' ἀναπόδραστα ἀπὸ μύρια ἄλλα. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐξάρτηση τί μπορεῖ ν' ἀπομένει ἀποκλειστικὰ καὶ ξεκάθαρα γιὰ ἐνέργεια, ποὺ ν' ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ἄτομο σὰν αὐθύπαρκτη αἰτία; Πῶς μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ στὴν ὑπαρξῆ του ἓνα ὁποιοδήποτε αὐτεξούσιο, ποὺ αὐτὸ νὰ ρυθμίζει σὲ μιὰ ὀρισμένη περίσταση ἔτσι ἢ ἄλλιῶς τὴν ἐνέργειά του. Ἡ τέτοια πίστη σὲ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ γιὰ κάθε σοβαρὸ στοχαστὴ ἀπλοϊκὴ πλάνη...

Η ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ

Στὰ ζῶα ὁ χαρακτήρας διαφέρει μόνον ἀπὸ εἶδος σὲ εἶδος. Κάπως στὰ ἀνώτερα μὲ νοημοσύνη ζῶα φανερώνεται ξεχωρὸς ἀτομικὸς χαρακτήρας, ἀλλὰ καὶ πάλι ἀπὸ πάνω ἀπ' αὐτὸν ξεχωρίζει κι' ἐπικρατεῖ ὁ γενικὸς χαρακτήρας ποὺ ἔχει τὸ εἶδος. Μονάχα στὸ ἀνθρώπινο εἶδος διαφέρει ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο. Εἶνε τὸς λοιπὸν πρῶτον **ἀτομικός**. Οἱ γενικὲς γραμμὲς ποὺ ἔχει ὁ χαρακτήρας τοῦ εἶδους ἀποτελοῦν βέβαια τὴν κοινὴ βάση ὅλων, ἔτσι ὥστε κάποιες ἀπὸ τίς κύριες ιδιότητες βρίσκονται σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ μέσα σ' αὐτὲς τίς κοινὲς ιδιότητες, ὑπάρχει τέτοια διαφορὰ πρὸς τὸ περισσότερο ἢ τὸ λιγώτερο, ὡς πρὸς τίς ἱκανότητες καὶ τίς αἰτιατὲς τροποποιήσεις, ὥστε μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ἡ ἠθικὴ ἀνομοιότης τῶν χαρακτήρων εἶνε κάπως ἴση μὲ τὴν ἀνομοιότητα ποὺ ἔχει ὁ ἓνας νοῦς ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ πῶς καὶ οἱ δύο ἀνομοιότητες, ἡ ἠθικὴ δηλαδή κι' ἡ πνευματικὴ, εἶνε ἀσύγκριτα πῶς μεγάλες ἀπὸ τίς σωματικὲς ἀνισότητες, ποὺ ὑπάρχουν μεταξύ ἐνὸς γί-

γαντα κ' ἐνός νάνου, μεταξύ ἐνός Ἀπόλλωνα κ' ἐνός Θερσίτη.

Ἔτσι λοιπὸν ἔνα καὶ τὸ αὐτὸ παρόρμημα κάνει διαφορετικὴ ἐπίδραση ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, ἴδια ὅπως τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ποὺ ἀσπρίζει τὸ κερὶ ἀλλὰ μαυρίζει τὸν χλωριοῦχο ἄργυρο, κ' ὅπως ἡ θερμότης ποὺ μαλακώνει τὸ κερὶ ἀλλὰ σκληραίνει τὸν πηλό. Καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζουμε τὰ παρορμητικὰ αἴτια, προκειμένου νὰ προβλέψουμε ποιά ἐνέργεια θὰ γίνεῖ ἀπ' αὐτά· ἀλλὰ χρειάζεται συνάμα νὰ ξέρουμε ἐξακριβομένα τὸν χαρακτήρα ἐκείνων ποὺ ἀπάνω του ἐνεργοῦν τὰ παρορμήματα.

ΤΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΟΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου, δεύτερο εἶνε ἐμπειρικὸς. Μόνο μὲ τὴν πέτρα μπορούμε νὰ ξεκρίνουμε τι λογῆς εἶνε τὸς καὶ μάλιστα ὄχι μόνον προκειμένου γιὰ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας. Καὶ συχνὰ συμβαίνει, ἐξ αἰτίας τούτου νὰ νοιόθουμε πὼς εἶχαμε ἀπατηθεῖ στὴν ἐκτίμηση τοῦ ἑαυτοῦ μας ἢ τῶν ἄλλων, ξεδιαλύνοντας πὼς δὲν ἔχουμε τούτη ἢ ἐκείνη τὴν ιδιότητα, τὴ δικαιοσύνη π.χ., τὸν ἀλτροῦισμό, τὴν παλληκαριά, ἔτσι ὅπως πρὶν ἐνομίζαμε, ἔχοντας συγκατάβαση, ἐννοεῖται, πάντα γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας. — Ὅταν στὴ βούληση μας προβάλλει κάποια δύσκολη ἐκλογὴ γιὰ κάτι, τότε ἡ ἀπόφαση ποὺ θὰ πάρουμε ἀπομένει καὶ γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους μυστήριο, σὰ νὰ πρόκειται γιὰ μιὰν ἀπόφαση ποὺ θὰ κάνει τρίτος, καὶ τοῦτο ὡς τὴν ὥρα ποὺ δὲν ἔχουμε ὀριστικῶς ἀποφασίσει· πότε λογιάζουμε πὼς θὰ προτιμήσουμε τοῦτο καὶ πότε τὸ ἄλλο, ἀνάλογα μὲ τὸ παρόρμημα ποὺ ἔχουμε καὶ ποὺ ἡ νόσηση

μας μᾶς παρουσιάζει τὸ παρόρμημα αὐτὸ ἀμεσώτερα μπρὸς στὴ βούληση. Στὴν περίπτωσιν τούτη, ἡ σκέψη μας «μπορῶ νὰ κάμω ἐκεῖνο ποὺ θὰ βουληθῶ» μᾶς προκαλεῖ τὴν αὐταπάτη πὼς ἔχουμε ἐλεύθερη βούληση. — Στὸ τέλος, τὸ πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὰ αἴτια ποὺ μᾶς παρορμοῦν ὑπερισχέει ὀριστικὰ πάνω στὴ βούληση καὶ ἡ ἐκλογὴ μας πέφτει ἄλλου, παρὰ ἐκεῖ, ὅπου ἴσως λογιάζαμε στὴν ἀρχή.

Καὶ λοιπὸν κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ξέρει μὲ ποιὸ τρόπο ἕνας ἄνθρωπος θὰ ἐνεργήσῃ σὲ μιὰ ὀρισμένη περίσταση προτοῦ βρεθεῖ σ' αὐτὴ τὴν περίσταση, καὶ οὐδὲ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του μπορεῖ νὰ τὸ ξέρει· μόνο κατόπι ἀπὸ δοκιμὴ δύναται ὡς πρὸς αὐτὸ νὰ σχηματίσει θετικὴ γνώμη, τόσο σὰν πρόκειται γιὰ ἄλλους, ὅσο καὶ σὰν πρόκειται γιὰ τὸν ἑαυτὸ του· καὶ σὰν ἡ δοκιμὴ εἶνε ὀση πρέπει τότε εἶνε τὸς βέβαιος κ' ἐξασφαλισμένος· ἡ φιλία ποῦχει βεβαιωθεῖ στὴν πράξη, οἱ δοκιμασμένοι ὑπηρέτες εἶνε ἀπὸ τὰ πιὸ σίγουρα πράγματα τοῦ κόσμου. Καὶ γενικῶς μεταχειριζόμεσθε ἕναν ἄνθρωπο ποὺ τὸν ξέρουμε κατὰ βάθος, ἔτσι ὅπως κάθε πράγμα ποὺ γνωρίζουμε τίς ιδιότητες του καὶ μπορούμε γιὰ τὸν τέτοιον ἄνθρωπο νὰ κάνουμε βέβαιη πρόβλεψη Ὅ καθ' ἕνα ποὺ μιὰ φορὰ ἔχει κάμει κάποια πράξη εἴτε καλὴ εἴτε κακὴ σὰν παρουσιαστῆι περίσταση, πιθανώτατα θὰ τὴν ξανακάνει. Ἔτσι ἐκεῖνος ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ μεγάλη βοήθεια, προτιμᾷ νὰ τὴ ζητήσει ἀπὸ ἄνθρωπο ἀποδειγμένως εὐεργετικὸ, καθὼς κι ὅποιος σχεδιάζει φόνο θὰ σκεφθεῖ γιὰ συνεργάτες τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἔχουν κι ἄλλοτε βάλει τὰ χέρια τους στὸ αἷμα. — Μᾶς διηγίεται ὁ Ἡρόδοτος πὼς ὁ Γέλων, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν, ἀναγκασμένος νὰ στείλει μεγάλο χρηματικὸ ποσὸ σὲ ἄλλο τόπο, διάλεξε ἕναν κάποιο Κά-

δμο, γιατί τούτος είχε κάποτε δώσει ένα ξέχωρο και μοναδικό δείγμα τιμότητας. Και ή εμπιστοσύνη του τυράννου αποδείχτηκε τελείως βάσιμη.

Έξ άλλου μόνον με την πείρα κ' έφρόσον παρουσιάζεται ή περίπτωση εξιχνιάζουμε τον ίδιο τον έαυτό μας και στην τέτοια πείρα βασίζεται ή εμπιστοσύνη ή ο δισταγμός που έχουμε στη δύναμη μας αναφορικά π. χ. με τη φρόνηση, με την τιμιότητα, με το θάρρος, με την έχεμύθεια, με την λεπτότητα που δείξαμε σε άλλη πρωτότερα περίπτωση και μάλιστα αν είχε φανερωθεί στον έαυτό μας έλλειψη των ιδιοτήτων αυτών, έμεις ενδόμυχα γνωρίζοντας το, αισθανόμαστε δυσάρεσκια εναντίον του ίδιου του έαυτού μας.

Μόνο όταν από την τέτοια πείρα προκύψει εξακριβομένη γνώση ενός χαρακτήρα, τότε λέμε σωστά πως ο άνθρωπος που έτσι εμπειρικά τον γνωρίζουμε και που αυτός ο ίδιος επίσης εμπειρικά γνωρίζει τις καλές ή κακές ιδιότητες του έχει **σχηματισμένο χαρακτήρα**. Γνωρίζει τότε αυτός με ασφάλεια τι μπορεί να προσμένει ή όχι και τι μπορεί ν' αξιώσει από τον έαυτό του. Κι από κείνη δά τη στιγμή είνε τος ο άνθρωπος που με τέχνη και μέθοδο, με σταθερότητα κι αρμοδιότητα ενεργεί χωρίς ν' **απομακρύνεται** όπως λέμε από τον χαρακτήρα του.

ΤΟ ΑΜΕΤΑΒΛΗΤΟ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ. — Ο χαρακτήρας του κάθε ανθρώπου είνε αμετάβλητος, ήγουν απομένει ο ίδιος σε όλη του ζωή. Πίσω από το μεταβαλλόμενο περίβλημα του χρόνου και των περιστάσεων που καθέναν πίσω απ' αυτό βρίσκεται, κι ακόμα πίσω από τις γνώσεις και τις γνώμες που έχει μορφώσει μένει δμοιος σε όλα και άτομικά ιδιότυπος, ο ίδιος πάντα, όπως

ή **καρabiδα** από κάτω από το δστρακο της, Και μόνο στη γενική του κατεύθυνση ο χαρακτήρας παρουσιάζει κάποιες φαινομενικές μεταβολές που κι' αυτές προερχονται από την ηλικία κι από τις ανάγκες που οι διάφορες ηλικίες προκαλούν. Καθαυτό δηλαδή ο άνθρωπος κ' έτσι δεν αλλάζει, ο,τι έκαμε σε μιá περίπτωση θα το ξανακάνει όταν παρουσιαστούν οι ίδιοι όροι. Η καθημερινή μας πείρα μας βεβαιώνει αυτή την αλήθεια, που φανερότερα μάλιστα εμφανίζεται όταν συντυχαίνοντας ένα γνωστό μας έπειτα από είκοσι ή τριάντα χρόνια ξεκρίνουμε άμέσως πως τίποτε οδσιαστικώς δεν άλλαξε στην ιδιοσυστασία του. Πολλοί θ' άρνηθούν βέβαια την αλήθεια τούτη, με λόγια δμως, γιατί στην πράξη πάντα την έχουν στο νού τους όταν π. χ. δεν εμπιστεύονται έναν που τον βρήκανε μιá φορά άτιμο, ή και αντίθετα όταν εμπιστεύονται πρόθυμα εκείνον που βρήκανε μιá φορά τίμιο. Γιατι άπαλλιώς όλη ή ανθρώπινη άφηρημένη γνώση καθώς κ' ή πρακτική πεποίθηση που έχουμε σ' όσους άπόδειξαν πως έχουν αξία, καθαυτό μόνο στην πείρα μας στηρίζεται.

Κι ακόμα όταν ή εμπιστοσύνη μας σε κάποιον άποδειχεται από τα πράματα σφαλερή, δεν λέμε πως: « ο χαρακτήρας του ανθρώπου αυτού άλλαξε », αλλά πως: « άπατηθήκαμε στην εκτίμηση μας γι' αυτόν ». — Και σύμφωνα μ' αυτή την άρχή, όταν θέλουμε να κρίνουμε για την ήθικη αξία μιás πράξης, εκείνο που κυρίως ζητούμε θετικά να γνωρίσουμε είνε ή παρορμητική της αίτια και τον έπαινο ή την κατάκριση της τότε δεν τη δίνουμε στην παρορμητική αυτή αίτια, αλλά στο χαρακτήρα, που παρασύρθηκε απ' αυτήν και που είνε τος ο δεύτερος παράγοντας της πράξης καμόνος έμφυτος μέσα στον άνθρωπο. Για τούτο και ή αλή

θινή τιμή (δχι βέβαια, ή ήπποτική τιμή τών μη ήσορροπημένων) όταν μιὰ φορά χαθεί, ποτέ δέν ξανάρχεται, αλλά ή κηλίδα και μιὰς μονάχα άτιμης πράξης μένει ανεξάλειφτη στον άνθρωπο κι όπως συνηθάμε νά λέμε, τόν **στιγματίζε**. Για τόν ίδιο λόγο όταν τó Κράτος σέ σπουδαία υπόθεση, αναγκαστικά μεταχειρίζεται τήν προδοσία, και πληρώνει τόν προδότη πού τó υπηρέτησε, όταν πιά πραγματοποιήσει τó σκοπό του, φρόνιμα τόν άπομακρύνει, γιατί οι περιστάσεις μπορούν ν' αλλάξουν, αλλά ó χαρακτήρας δέν μεταβάλλεται. Τέλος για τόν ίδιο λόγο βλέπουμε σάν τó μεγαλύτερο σφάλμα ενός δραματογράφου, τó νά μην κρατάει σταθερούς τούς χαρακτήρες τών προσώπων του, δηλαδή νά μην τούς περιγράφει μέ συνέπεια στον έαυτόν τους άπ' τήν άρχή ως τó τέλος, έτσι όπως μάς τούς έχουν παρουσιάσει οι μεγάλοι ποιητές μέ τή σταθερότητα και μέ τή λογική άδστηρότητα πού κυριαρχούν στην εξέλιξη ενός φυσικού φαινομένου.

Πάνω στην ίδια τούτη αλήθεια, βασίζεται ή δυνατότης τού νά υπάρχει ήθική συνείδηση πού ως τά γηρατειά μας, νά μάς προκαλεί τύψη για τίς κακές πράξεις τής νιότης μας· έτσι π. χ. ó Ρουσσώ, ύστερα άπό σαράντα και πιότερα χρόνια θυμότανε μέ θλίψη πώς είχε κατηγορήσει τήν υπηρέτρια του για κλοπή πού τήν είχε κάμει αυτός ó ίδιος. Αυτό αδύνατο νά εξηγηθεί άλλιώς παρά άν δεχτούμε πώς ó χαρακτήρας στον μεταξύ καιρό μένει άμεταβλητος, ενώ εξεναντίας τά γελοία σφάλματα, ή άμάθεια, οι μεγαλύτερες μωρίες τής νιότης μας δέν μάς κάνουν νά ντροπιάσαστε σάν ώριμάσουμε στην ηλικία γιατί όλα αυτά άλλαξαν, όντας άποτελέσματα τής αντίληψης μας, και πε-

τάξαμε τίς πλάνες άπό πάνω μας πρό καιρού, έτσι όπως τά παιδιάτικα ρούχα μας.

Άλλο γεγονός άπό τήν ίδια αιτία είναι τó ότι ένας άνθρωπος, γνωρίζοντας καλά τά έλαττώματά του και τίς ήθικές του άτέλειες, και μισώντας τες άκόμη, και πέρνοντας άπόφασι σταθερή, νά τίς βγάλει άπό πάνω του, έντούτοις ποτέ δέ γλυτόνει άπ' αυτές έντελώς, αλλά γλήγορα ένάντια στην σοβαρή του πρόθεση και στην ειλικρινή του ύπόσχεση, σάν δοθεί περίσταση, παρασύρεται ξανά στα ίδια, μόλο πού άπορεί κι αυτός γιατί κάνει έτσι τó κακό.

Μονάχα ή γνώση τού ανθρώπου μπορεί νά διορθωθεί· μπορεί δηλαδή νά πείσει τόν έαυτόν του και νά καταλάβει πώς τά τέτοια μέσα πού μεταχειριζόταν άλλοτε, δέν φέρνουν έπιτυχία τού σκοπού· τότε αλλάζει τά μέσα, αλλά όχι τó σκοπό. — Τó Άμερικανικό ποινικό σύστημα σέ τέτοια άποψη βασίζεται· δέν επιδιώκουν, μ' αυτό εκει τó σύστημα νά καλητερέψουν τó χαρακτήρα ή τήν καρδιά τού ένόχου, αλλά μάλλον νά βάλουν τάξη στο μυαλό του και νά τού δείξουν πώς αυτοί δά οι σκοποί, πού αναγκαστικά κυνηγάει αυτός εξαιτίας τού φυσικού του και τού χαρακτήρα του, θά τού στοιχίσουν πιότερους κόπους, κινδύνους και δυσκολίες σάν τραβάει τó δρόμο τής άτιμίας, παρά σάν μπει στο δρόμο τής τιμότητας τής δουλιάς και τής φρονιμάδας . . .

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΕΜΦΥΤΟΣ

Τέταρτο, ó ανθρώπινος χαρακτήρας είναι τος **εμφυτος** κι ούτε τής τέχνης έργο είναι, ούτε περιστατικά σχηματίζεται αλλά άπό τήν ίδια τή φύση. Άρχήθε φανερόνε·

ται στο παιδί κι από τότε δείχνει σε μικρό κύκλο τι θ'άνε ἀργότερα σε κύκλο μεγάλο. Ἔτσι δυὸ παιδιά, πού εἶχαν τὴν ἴδια ἀνατροφή καὶ τὴν ἴδια ἐπίδραση ἀπὸ τοὺς γύρα τους, γλήγορα καὶ ξεκάθαρα φανερόνουν δυὸ χαρακτηρισ οὐσιαστικὰ διάφορους· καὶ τοὺς ἴδιους τέτοιους χαρακτηρισ θάχουν κατόπι καὶ σὰν γεράσουν.

Σύμφωνα μὲ τίς γενικὲς αὐτὲς γραμμὲς ὁ χαρακτήρας εἶνε καὶ κληρονομικός. Ἄλλὰ κληρονομείται μόνον ἀπὸ τὸν πατέρα, ἐνῶ ἡ νοημοσύνη προέρχεται ἀπὸ τὴ μητέρα.

Ἀπὸ τὴν τέτοια ἐξήγηση ἀναφορικῶς μὲ τὴν φύση τοῦ ἀτομικοῦ χαρακτήρα, προκύπτει τὸ ὅτι καὶ οἱ ἀρετὲς καὶ οἱ κακίες εἶνε ἔμφυτες. Ἡ ἀλήθεια τούτη μπορεῖ νὰ ἐνοχλεῖ πολλὰς πρόληψες καὶ πολλὰς φιλοσοφίες γρηϊστικες (Roekenphilosophie) (1) πού ζηλότυπα φυλάνε τὰ πρακτικὰ, τάχα μου, συμφέροντα, δηλαδὴ τίς μικρόλογες καὶ αὐστηρὲς ἰδέες τους καὶ τίς στενὲς βλέψεις τοῦ δημοτικοῦ σχολεῖου· ἀλλ' ὅμως τέτοια εἶταν ἡ πεποιθήση τοῦ θεμελιωτῆ τῆς ἠθικῆς, — τοῦ Σωκράτη, — πού, καθὼς μᾶς λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἰσχυρίζοταν πὼς «διόλου δὲν ἐξαρτεῖται ἀπὸ μᾶς τὸ νᾶμαστε ἀγαθοὶ ἢ κακοί». Οἱ λόγοι πού φέρνει ὁ Ἀριστοτέλης ἐναντίον αὐτῆς τῆς γνώμης εἶνε φανερὰ σαφεροί· ἀπαλλίως, αὐτὸς ὁ ἴδιος οὐσιαστικὰ δέχεται ἀλλοῦ τὴ γνώμη αὐτῆ τοῦ Σωκράτη καὶ τὴ διατυπώνει ἐξάστερα στὰ **Ἠθικὰ Νικομάχεια** : «Ὅλος, λέει, ὁ κόσμος λογιάζεται, πὼς καθεμιὰ ἀπὸ τίς ἠθικὲς ιδιότητες πού ἔχουμε, βρίσκεται ἕως ἕνα κάποιο μέτρο, μέσα μας, ἀπὸ ἐπίδραση μονάχα τῆς φύσης. Ἔτσι, ἔχουμε προδιάθεση νὰ γίνουμε τίμιοι καὶ δίκαιοι, φρόνιμοι καὶ γενναῖοι, κι ἄλλες

(1) Ἀυτολεξεί : «φιλοσοφία τῆς ρόκας». Σ.Μ.

ἀρετὲς νάχουμε καὶ τοῦτο ἀπὸ τὴ στιγμή πού γεννηθῆκαμε».

Κι ἀν'ἐξετάσουμε στὸ σύνολο τους, τίς ἀρετὲς καὶ τίς κακίες πού συνοπτικὰ ὁ Ἀριστοτέλης διατύπωσε στὸ ἔργο του : «Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν» θ' ἀναγνωρίσουμε (ἂν ὑποθέσουμε πὼς ὅλες βρίσκονται πράγματι στοὺς ἀνθρώπους) πὼς μόνον σὰν ἔμφυτες μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἰδιότητες αὐτὲς καὶ πὼς δὲ θὰ μπόρεια νὰ θεωρηθοῦν ἀληθινὲς παρὰ μόνον σὰν ἔμφυτες. Ἀπεναντίας ἂν αὐτὲς γεννιόνταν ἀπὸ τὴ στόχαση καὶ γίνονταν κατόπι ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὴ βουλήση, θὰ μοιάζαν, στ'ἀλήθεια, σὰν κωμωδία, θὰ εἶταν ψεύτικες κι οὔτε θὰ μπόρεια κανένας νὰ ὑπολογίσει στὴ σταθερότητα καὶ τὴ διάρκεια τους, λογιάζοντας τὴν πίεση, πού κάνουν πότε ἔτσι, πότε ἀλλιῶς οἱ περιστάσεις. Ἔτσι δὲ συμβαίνει ἀναφορικὰ μὲ τὴ χριστιανικὴ ἀρετὴ, τὴν ἀγάπη (caritas) πού τὴν ἀγνοοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης κι ὅλοι τους οἱ Ἀρχαῖοι.

Πὼς μπορεῖ ἡ ἀνεξάντλητη καλωσύνη ἑνὸς ἀνθρώπου κι ἀντίθετα ἡ ἀδιόρθοτη καὶ βαθεῖα ριζομένη κακωσύνη ἄλλων, πὼς μπορεῖ ὁ χαρακτήρας ἑνὸς Ἀντωνίνου, ἑνὸς Ἀδριανοῦ, ἑνὸς Τίτου ἢ ἐξέλλου ὁ χαρακτήρας τοῦ Καλιγούλα, ἑνὸς Νέρονα, ἑνὸς Δομιτιανοῦ νὰ γεννηθοῦν ἀπὸ ἔξωθε; Νὰ εἶνε, ἄς ποῦμε ἔτσι, ἀποτέλεσμα ἀπὸ περιστάσεις τυχαῖες ἢ ἀπλὸ ἔργο νοημοσύνης κι ἀνατροφῆς; Μήπως δάσκαλος τοῦ Νέρονα δὲν εἶταν ὁ Σενέκας;— Ἀλλὰ τὰ σπέρματα ὄλων τῶν ἀρετῶν, ὄλων τῶν κακιῶν βρίσκονται μᾶλλον μέσα στὸν ἔμφυτο χαρακτήρα πού εἶνε τὸς ὁ ἀληθινὸς πυρήνας ὄλου τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φυσικὴ τούτη πεποιθήση κάθε ἀνθρώπου δίχως πρόληψες κάνει

και τον Βελλέτο Πατέρκουλο (1) να γράφει τούτα δώ για τον Κάτονα: «Ο Κάτονας είναι άτοφια ή εικόνα της αρετής· εξαιτίας της ευθύτητας και του μυαλού έμοιαζε μάλλον με τους Θεούς παρά με τους ανθρώπους· ποτέ του δεν έκανε το καλό για να φανεί πως το κάνει αλλά γιατί του είταν άδύνατο να κάνει αλλιώς.

Η ΔΙΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΩΝ

Με την προϋπόθεση της ελεύθερης βούλησης ή άρετή και ή κακία ή γενικώτερα το γεγονός πως δύο άνθρωποι που ανατράφηκαν όμοια και βρέθηκαν σε όμοιες περιστάσεις και είχαν τις αυτές επιδράσεις, μπορεί να ενεργήσουν διαφορετικά δλωσδιόλου και μάλιστα αντίθετα, είνε κάτι ακατανόητο. Η πραγματική και άρχική άνομοιότης των χαρακτήρων είνε άσυμβίβαση με την υπόθεση μιας ελεύθερης βούλησης· γιατί ή τέτοια βούληση έξυπονοεί τούτο: κάθε άνθρωπος σ' όποιαδήποτε θέση βρίσκεται, μπορεί έξίσου να ενεργήσει κατά δυο αντίθετους τρόπους. Και τότε βέβαια θ' άπρεπε ο χαρακτήρας του νανε άρχήθε χαρτί άσπρο (tabula rasa) — έτσι όπως είνε κατά τον Λώκε το μυαλό, — και να μην άποκλίνει έμφυτα ο χαρακτήρας αυτός ούτ' από δώ ούτε από κει, γιατί ή κάθε άπαρχής άπόκλιση του θα χαλούσε την Ισορροπία που φαντάζονται όσοι υποστηρίζουν την υπόθεση της χωρίς διαφορές ελευθερίας.

Και σύμφωνα με την υπόθεση λοιπόν αυτή, το αίτιο της διαφορας που είπαμε δεν υπάρχει μέσα στο υποκει-

(1) 'Ιστορικός λατίνος του πρώτου αιώνα, κοΰχει γράψει «Σύνοψη Ρωμαϊκής Ιστορίας» Σ. Μ.

μενο, μέσα στους τρόπους ενεργείας των διαφόρων ανθρώπων· και πολύ λιγώτερο θα μπόρει να υπάρχει μέσα στο άντικείμενο γιατί αλλιώς τα έξωτερικά πράματα θα είταν εκείνα που προκαλούσαν και έριζαν άπ' άρχής τις ενέργειες μας και τότε ή υποτιθέμενη ελευθερία θα λειπε δλότελα.

Θά μπόρει όμως να υποδειχθεί και μια τελευταία διέξοδο, ή έξής: το να τοποθετήσουμε, δηλαδή, σε κάποιο ανάμεσα του υποκειμένου και του αντικειμένου χώρο την άρχή της μεγάλης αυτής διαφορας που υπάρχει στους τρόπους ενεργείας των ανθρώπων και να παραδεχθούμε πως άρχή της διαφορας τούτης είνε οι διαφωνίες που υπάρχουν, που έχουν οι κρίσεις προς τις γνώμες των ανθρώπων. Άλλά τότε δλάκερη ή ήθικότης δεν θ' αποτελούσε παρά την όρθή ή την έσφαλμένη διάγνωση των εκάστοτε περιστάσεων· κ' έτσι ή ήθική διαφορά των τρόπων ενεργείας μας θα είχε γνώμονα την όρθοφροσύνη της σκέψης μας, ήγουν ή ήθική θα καταντέυσε λογική.

Τέλος, αυτοί που υποστηρίζουν την ελεύθερη βούληση, θα μπόρει να επιχειρήσουν να ξεφύγουν από το δύσκολο αυτό δίλημμα λέγοντας: «καμιά άρχική διαφορά δεν υπάρχει μεταξύ των χαρακτήρων, αλλά όταν προβάλλουν την ενέργεια τους οι έξωτερικές περιστάσεις, οι έντύπώσεις έξωθεν, ή άτομική πείρα, το παράδειγμα, ή διδασκαλία κ.λ. τότε γεννιέται ή διαφορά, και σ'εν έτσι στερείσει ο άτομικός χαρακτήρας, μπορούμε κατόπι, με τη διαφορά των χαρακτήρων να ξεγήσουμε τη διαφορά των πράξεων.» — Σ' αυτά άποκρινόμαστε: πρώτον, σύμφωνα με την τέτοια υπόθεση, θ' άπρεπε ο χαρακτήρας να σχηματισθεί πολύ άργά, ένω, γεγονός είνε, πως τον αναγνωρίζουμε τον χα-

Ο Άνθρακος—ή Κοινωνία

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Β.ΒΛΙΟΘΗΚΗ

ρακτῆρα ἀπὸ τὴν παιδιὰτικὴ ἡλικία. — κ' ἐξάλλου πὼς σύμφωνα μὲ τὴν τέτοια ὑπόθεσι, οἱ πιότεροι ἄνθρωποι θὰ πέθαιναν πρὶν ἀποχτήσουν τὸ χαρακτῆρα τους· δεύτερο, πὼς ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξωτερικὲς περιστάσεις, πού ἀποτελέσματα τους θὰν εἶταν ὁ χαρακτῆρας τοῦ καθενός, εἶνε τες ὅλες ἀνεξάρτητες ἀπὸ μᾶς, καὶ πὼς τυχαίως τὶς συναντοῦμε ἐντελῶς καθορισμένους ἀπὸ κάποια Πρόνοια. — Ὡστε, ἂν ὁ χαρακτῆρας προερχόταν ἀπὸ τὶς περιστάσεις τούτες, καὶ αὐτὸς εἶταν ἡ πηγὴ τῆς διαφορᾶς τῶν τρόπων ἐνεργείας, θ' ἄλειπε κάθε ἠθικὸ ὑπεύθυνο, γιατί οἱ πράξεις μας θὰ εἶταν τελικῶς ἔργα τῆς τύχης ἢ τῆς Προνοίας. . . . Καὶ τὸ συμπέρασμα πού βγαίνει εἶνε ὅτι ἡ ὑπόθεσι αὐτῆ, ὅσο καὶ ἂν πρωτοφαίνεται σὲ μέτρια ἀναπτυγμένους ἔλκυστικῆ, διαφωνεὶ ὅμως ριζικῶς μὲ τὶς πεποιθήσεις μας τὶς ἠθικὲς, καθὼς καὶ μὲ τὴ θεμελιαικὴ ἀρχὴ τοῦ μυαλοῦ μας, — τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου.

. . . Ἐνεκα λοιπὸν τοῦ ἔμφυτου χαρακτῆρα κάθε ἀνθρώπου, οἱ τελικοὶ σκοποὶ του εἶνε ἀπὸ πρὶν οὐσιαστικῶς ὀρισμένοι· καὶ τὰ μέσα πού αὐτὸς μεταχειρίζεται γιὰ νὰ καταλήξει στοὺς σκοποὺς τούτους καθορίζονται ἄλλοτε ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς περιστάσεις, ἄλλοτε δὲ ἀπὸ τὴν κατανόησι καὶ τὴν ἀποψὴ πού τὸ ἐμφανίζουν, — ἀποψὴ πού ἡ ἀκριβοσύνη τῆς ἐξαρτιέται καὶ αὐτὴ τὸ ἴδιο ἀπὸ τὸ μυαλὸ καὶ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ καθενός. Καὶ σὰν τελικὸ ἀποτέλεσμα βρισκομε πὼς οἱ πράξεις μας συνδέονται μεταξύ τους μ' ἐπακολουθία καὶ πὼς ἔχει ὁ καθένας ἓνα σύνολο ἐνεργείας πού πρέπει αὐτὸς ν' ἔχει γιὰ νὰ δράσει στὸν κόσμον. Καὶ ὁ Γκαίτε, ἀλήθεια, ἐξακριβομένα ὅσο καὶ ποιητικῶς, διατύπωσε τὴ θεωρίαν τοῦ ἀτομικοῦ χαρα-

κτῆρα, τούτη, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιδ ὁμορφες στροφές του, (Ὅρφικὰ τραγοῦδια).

Ὅμοια καθὼς τὴν ἡμέραν πού γεννήθηκες
λαμπρὸς ὁ ἥλιος χαιρετοῦσε τοὺς πλανήτες,
ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ καὶ ἀκατάπαυτα μέγασες
σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιον νόμον πού σ' ἐγέννησε.
Τέτοια ἡ μοῖρα σου, ἀδύνατον τὸν ἑαυτὸ σου νὰ ξεφύγεις·
ἔτσι ὅπως τὸ λέν αὐτὸ οἱ μάγισσες καὶ οἱ προφῆτες·
οὔτε ὁ καιρὸς οὔτε καὶ καμμιά ἄλλη δύναμις δὲ σπάζουν
τὸν προχαραγμένον τύπον πού μέσα σ' αὐτὸν ξετυλίγεται ἡ
ζωὴ σου

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΒΟΥΛΗΣΗ

Τὸ ζήτημα τῆς ἐλεύθερης βούλησης εἶνε στ' ἀλήθειαν **Ἀυδία λίθος** πού μ' αὐτὴν μπορεῖ κανεὶς τοὺς βαθεῖους στοχαστὲς νὰ τοὺς ξεχωρίσει ἀπ' τὰ ἐπιπόλαια πνεύματα· ἢ μᾶλλον εἶνε τὸ ζήτημα αὐτὸ ἓνα σύννορον πού διαχωρίζε τὶς δυὸ αὐτὲς κατηγορίας μυαλῶν, — ἐκείνων δηλαδὴ πού ὑποστηρίζουν ὁμόφωνα τὸ ἐντελῶς ἐξαναγκαστὸν στίς ἀνθρώπινες πράξεις, ἐξαιτίας πού ὑπάρχουν πρὶν ἀπ' αὐτὲς ὁ χαρακτῆρας καὶ τὰ παρορμόντα αἰτία, κ' ἐκείνων πού ἀπεναντίας ἀποβλέπουν στὸ δόγμα τῆς ἐλεύθερης βούλησης σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψιν πού ἔχουν οἱ πολλοὶ ἄνθρωποι. — Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ μέση τάξι, τὰ ἀτολμα μυαλὰ πού βρισκόμενα σὲ στενοχώρια, κάνουν περιστροφές ἀπὸ δῶ καὶ ἀπὸ κεί, δὲν ἀποφαίνονται ὀρισμένως οὔτε γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους οὔτε καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ καταφεύγοντας πρὶν ἀπὸ λέξεις καὶ φράσεις στρέφουν καὶ ξαναστρέφουν τὸ ζήτημα χασομέρικα, ὥστε ἐπὶ τέλους νὰ μὴν ξέρουν κ' οἱ

ἴδιοι τι συζητοῦν. Τέτοια εἴταν ἄλλοτε ἢ μέθοδο τοῦ Λέιπνιτζ, πού μᾶλλον εἴτανε δά μαθηματικός καί πολυγράφος παρά φιλόσοφος. Ἄλλὰ γιά νά κόψει κανεῖς κάθε ὑποχώρηση στοὺς τέτοιους διστακτικούς καί ἀμφίγνωμους συζητητές, χρειάζεται νά τοὺς προβάλλει τὸ ζήτημα στὸν ἐξῆς περίπου τύπο :

1ον) Ἐνας ἄνθρωπος σὲ μιὰ ὀρισμένη περίσταση εἶνε ἐξίσου ἐνδεχόμενο νά ἐκτελέσει δύο διαφορετικὰ πράξεις, ἢ ἀναγκαστικά θὰ ἐκτελέσει μιὰ μόνη ; — Ἀπάντηση — σύμφωνα πρὸς ὄλους τοὺς βαθύτερα διανοητικούς : **μιὰ μόνη**.

2ον) Εἶνε δυνατόν ἢ περασμένη ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου — δεδομένου πὼς ὁ χαρακτήρας του, μένει ἀμετάβλητος καὶ πὼς οἱ πιὸ ἐλάχιστες ἀπὸ τίς περιστάσεις πού εἶχαν ἐπιδράσει ἀπάνω του εἴταν ἀναγκαστικά ἐντελῶς ὀρισμένες ἀπὸ ἐξωτερικά παρορμήματα, πού ἐνεργοῦν μὲ αὐστηρὴ ἀναγκαιότητα καὶ πού ἢ ἀδιάκοπη ἀλυσίδα τοὺς ἀπὸ κρίκους ἐπίσης ἀναγκαστικά γενομένους ἐκτείνεται ἐπ' ἀπειρο, — εἶνε δυνατόν, λέω, ἢ ζωὴ αὐτῆ, σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε στιγμή της, σὲ κάποια λεπτομέρεια κάποια πράξη, κάποιο συμβάν νά εἶχε ὑπάρξει διαφορετικὴ ἀπ' ὅτι ὑπῆρξε ; — Ἡ ἀπάντηση μὲ συνέπεια καὶ ἀκρίβεια εἶνε : Ὅχι.

ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ

Τὸ ἐξαγόμενον τῶν δύο αὐτῶν ἀπαντήσεων εἶνε τοῦτο : Ὅλα ὅσα συμβαίνουν καὶ τὰ ἐλάχιστα καὶ τὰ μέγιστα, ἀναγκαστικῶς συμβαίνουν *Quid- quid fit, necessario fit*.

Ὅποιος φωνάζει καὶ διαμαρτύρεται, ὅταν διαβάξει τίς ἀρχές αὐτές, ἀποδείχνει πὼς τοῦ ἀπομένει ἀκόμη νά μάθει κάτι, καὶ ἀκόμη κάτι νά ξεμάθει, καὶ κατόπι βέβαια θ' ἀνα-

γνωρίσει πὼς ἢ πεποιθήση τούτη, στὴν παγκόσμια ἀναγκαιότητα, εἶνε ἢ πλουσιώτερη πηγὴ παρηγορίας, καὶ ἢ πιὸ καλὴ προστάτρια τῆς ψυχικῆς εἰρήνης. Κι' ἀπαλλοιωτῶς οἱ πράξεις μας, δὲν εἶνε τες διόλου μιὰ **πρώτη ἀρχή**, καὶ μὲ τὴν ἐμφάνισή τους, τίποτε τὸ πραγματικὰ νέο δὲν συμβαίνει στὴν ὑπαρξή. Μόνον ἐμεῖς μὲ αὐτὸ τὸ **ὅτι πράττομε** μαθαίνουμε πὼς ὑπάρχουμε.

Κι ἀπάνω σ' αὐτὴ δὲ τὴν πεποιθήση, πού προσπαθήσαμε ν' ἀναλύσουμε, τὴν πεποιθήση **πὼς** ὅ,τι συμβαίνει εἶνε ἀποτέλεσμα αὐτηρῆς ἀναγκαιότητος βασιζέται ἢ τόσο σταθερὰ ριζομένη στοὺς ἀρχαίους γνώμη γιά τὴν Εἰμαρμένη (*Fatum*) καθὼς καὶ τὸ Κισμέτ (*Μοιραῖο*) τῶν Μωαμεθανῶν.

Ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία λέω ἐπίσης πὼς προέρχεται ἢ πίστη στοὺς οἰωνοὺς, πού εἶνε τόσο ἀπλομένη καὶ δυσκολοξερίξωτη, ἀκριβῶς γιὰτι καὶ τὸ ἐλάχιστο συμβάν ἀναγκαστικὰ συμβαίνει, καὶ ὅλα, ἅς ποῦμε ἔτσι, τὰ συμβάντα προχωροῦν μετρημένα σύμφωνα μὲ τοὺς ἴδιους νόμους, ὥστε ὅλα καθρεφτίζονται, πές, μέσα σὲ ὅλα. — Τέλος ἢ πεποιθήση αὐτὴ ὑπονοούμενη, μπορεῖ νά ἐξηγητῆται τὸ γιὰτι ὁ ἄνθρωπος πού χωρὶς πρόθεση του, ἀλλὰ τυχαίως σκότωσε ἢ σακάτεψέ ἕναν ἄλλο, φέρνει γιά ὅλη του τὴ ζωὴ τὸ ἄγος (*piaculum*) ⁽¹⁾ αὐτὸ νοιόθοντας μέσα του ὁ ἴδιος κάτι πού μοιάζει σὰν τύψη τῆς συνείδησης ἀπομένοντας κακοφημισμένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, σὰν ἄνθρωπος ἐναγῆς (*persona piacularis*). — Κι αὐτὴ ἀκόμη ἢ χριστιανικὴ δοξασία τοῦ **πεπρωμένου** εἶνε ἀπώτερο γέννημα τῆς τέτοιας ἐμφυτῆς πεποιθήσης γιά τὸ ἀμετάβλητο τοῦ χαρα-

(1) Τὴ μιαιρότητα, τὴν κηλίδα τὸ ἀνοσιούργημα. Σ. Μ.

κτῆρα και για την αναγκαιότητα τῆς κάθε εκδήλωσης του.

Προσθέτω λίγες ακόμη σκέψεις, εξαγόμενες από την προεκθεμένη αρχή, πώς όλα στον κόσμο συμβαίνουν κατά αναγκαστική ἀμετάσπρητη ἐπακολουθία.— Τι θ' ἀπογε- νόταν ὁ κόσμος ἂν δὲν εἶταν ἡ ἀναγκαιότης ὁ ὁδηγὸς μι- τος πού όλα τὰ καθοδηγεῖ και τὰ συνδέει, και μάλιστα ἂν αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότης δὲν εἶταν ἐξουσιαστὴς τῆς παρα- γωγῆς τῶν ἀτόμων; Θὰ εἶταν ὁ κόσμος κάτι σὰν τέρας, ἕνας σωρὸς ἐρείπια, ἕνας μορφασμὸς δίχως ἔννοια και ση- μασία, — προτὸν τοῦ ἀληθινὰ και κυριολεκτικὰ τυχαίου.

Τὸ νὰ εὐχόμεστε νὰ μὴ συμβεῖ ἕνα γεγονός εἶνε κάτι πού ἐξισόνεται μὲ τὸ νὰ ἐπιβάλλουμε στὸν ἑαυτὸ μας ἀνό- ητα ἕνα παράλογο βάσανο· γιατί ἡ εὐχὴ μας ἀποβλέπει σὲ κάτι ἀδύνατο, σὲ κάτι ὄχι λιγώτερα παράλογο παρά τὸ νὰ εὐχόμεστε ν' ἀνατελεῖ ὁ ἥλιος ἀπὸ τὸ μέρος τῆς δύσης. Καὶ πράγματι, ἀφοῦ καθεὶ πού συμβαίνει, μεγάλο ἢ μικρό, ἀπολύτως ἀπὸ ἀναγκαιότητα συμβαίνει, ἀνώφελη παρουσιάζεται κάθε ἐρευνα γιὰ τὴν ἀνεπάρκεια ἢ γιὰ τὴ σύμπτωση τῶν αἰτίων πού φέρανε τὴ δεινά ἢ τὴν τάδε με- ταβολή, κι ἀνώφελο εἶνε τὸ νὰ σκεπτόμαστε πόσον πιὸ εὐ- χάριστο θάταν κάτι νάχε συμβεῖ ἀλλιῶς. . . . Τὰ γεγονότα πού ξετυλίγονται μπροστά μας, πρέπει μᾶλλον νὰ τὰ θω- ροῦμε μὲ τὸ ἴδιο βλέμμα, πού θωροῦμε τὰ στοιχεῖα ἑνὸς βιβλίου πού διαβάζουμε, γνωρίζοντας, δηλαδὴ, πώς τὰ στοι- χεῖα αὐτὰ βρισκόντανε ἐκεῖ τυπομένα πριχουῦ ἐμεῖς τὰ διαβάσουμε.

II

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

Τὸ ν' ἀπαιτεῖ κανεὶς τὴν αἰωνιότητα τοῦ ἀτόμου εἶνε σὰ νὰ θέλει νὰ διαιωίσει μ' ἄ πλάνη ἐπ' ἀπειρον. Γιατί, οὐσιαστικῶς κάθε ἀτομικότης εἶνε μ' ἰδικὴ πλάνη· μ' ἰδικὴ παρχνῶριση· κάτι πού δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει. Καὶ ὁ ἀλη- θινὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς θὰ πρέ-ει νὰ εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ μας ἀπὸ τὴν πλάνη αὐτὴ. Ἀπόδειξη τοῦτου εἶνε τὸ πὼς οἱ πιότεροι ἄνθρωποι, ὅλοι πὲς οἱ ἄνθρωποι, εἶνε τοι μὲ τέτοιο τρόπο πλασμένοι, ὥστε δὲν θὰ μπόρειαν νά'νε εὐτυχισμένοι σ' ὅποιοδήποτε ὄνειρόπλαστο τους κόσμου κι' ἂν βρισκόνταν.

Ἄν ὁ κόσμος πού ζοῦμε εἶταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κα- κομοιριά κι' ἀπὸ πόνους, οἱ ἄνθρωποι θὰ καταντούσανε θύ- ματα τῆς πλῆξης και τότε, ἂν κι' ὅσο μπορούσανε, γιὰ νὰ λλυτόσουν ἀπ' αὐτὴ, θὰ ξαναγύριζαν θεληματικὰ στὶς κα- κομοιρίες, στὰ βάσανα και στοὺς πόνους. — Δὲν θ' ἄφτανε, λοι- πόν, γιὰ νὰ φέρει κανεὶς τὸν ἄνθρωπο σὲ καλῆτερη κατά- σταση, νὰ τὸν βάλει μέσα σ' ἕνα κόσμο καλῆτερο, ἀλλὰ θὰ χρειαζόταν ἀπαραιτήτως και νὰ τὸν μεταμορφώσει ὁλότεια, σὲ τρόπο πού νὰ τὸν κάμει νὰ μὴν εἶνε πιά ὅ,τι εἶνε και νὰ γίνεῖ ὅ,τι δὲν εἶνε. — Καὶ τὸν προκαταρκτικὸ τοῦτον ὄρο τὸν ἐκπληρόνει ὁ θάνατος, πού ὡς πρὸς αὐτὸ μᾶς φανερό- νεται σὰν μ' ἰδικὴ ἀναγκαιότης. Γιατί μετὰσταση σ' ἕναν ἄλλο κόσμο και ὁλοκληρωτικὴ μεταλλαγὴ τῆς ὄντοτητας εἶνε τες οὐσιαστικῶς ἕνα και τὸ αὐτὸ πράμα. — Ὅμως, σὰ μ' ἰδικὴ φορά ὁ θάνατος δίνει τέλος σὲ μιὰν ἀτομικὴ συνείδηση, πρέπει ἀρὰ γε νὰ ποθοῦμε νὰ ξυπνήσει πάλε αὐτὴ· δὴ

ἡ ἴδια ἢ συνείδηση γιὰ νὰ διαρκέσει αἰώνια ; Ἄλλὰ τί περιέχει τὸ πιὸ πολὺ τοῦτ' ἡσυνείδηση; Τί ἄλλοπαρὰ μιὰ ροὴ ἀπὸ σκέψες φτωχές, στενές, γήινες κι ἀπὸ ἔγνοιες δίχως τελειωμό ; Ἀφήστε τη λοιπὸν μιὰ γιὰ πάντα ν' ἀναυθεῖ ἐν εἰρήνῃ.

* * *

— Δὲν ξέρουμε τυχερὸ παιγνίδι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ παιγνίδι τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου· παραστέκουμε μεῖς στὸ παίξιμο του ἀφοσιωμένοι, μ' ἐνδιαφέρον, μὲ πολλὴ ἀνησυχία, γιὰτὶ λογιάζουμε πὼς στὸ παιγνίδι αὐτὸ διακυβεύονται ὅλα μας.— Ἀπεναντίας ἡ φύση, ποὺ ποτέ της δὲν εἶνε ψεύτρα, ἡ φύση ποῦνε πάντα εἰλικρινὴ καὶ ἄδολη, ἐκφράζεται πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα μὲ τρόπο ἐντελῶς διαφορετικὸ : τὸ λέει καθαρά, πὼς ἡ ζωὴ ἢ ὁ θάνατος τοῦ ἀτόμου δὲν τὴν ἐνδιαφέρουνε διόλου· αὐτὸ - δὲ λέει σὰν δίνει τῇ ζωῇ κάθε ζώου ὡς καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἔρμεο καὶ στίς παραμικρὰς ἀκόμα περιπέτειες τῆς τύχης, χωρὶς νὰ βάνει καμιὰ προσπάθεια γιὰ διάσωση του.— Παρατηρήστε τὸ ἔντομο ποὺ τυχαίνει στὸ δρόμο σας : τὸ πιὸ μικρὸ ἀθέλητο σας παραπάτημα ἀποφασίζει γιὰ τὴ ζωὴ ἢ γιὰ τὸ θάνατό του. Κυττάχτε τὸ γυμνοσιάλαγκα, ποὺ δὲν ἔχει κανένα μέσο νὰ φύγει, νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτὸ του, νὰ φοβηθῆσει, νὰ κρυφτεῖ, ἐκθειμένος σὲ κάθε κίνδυνο. Κυττάχτε τὸ ψάρι ποὺ δίχως καμιὰ ἀνησυχία παίζει λεύθερα μέσα στὸ ἀνοιχτὸ ἀκόμα δίχτυ· τὸ βαθράκι ποὺ ἡ ἀργοκινησιὰ του δὲν τ' ἀφήνει νὰ φύγει καὶ νὰ γλυτώσει· τὸ πουλὶ κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ γερακιοῦ ποὺ πάνωθε του ἀγεροζυγιάται δίχως ἐκεῖνο νὰ πέρν' εἶδηση : τὸ πρόβατο ποὺ ὁ λύκος τὸ

παραμονεύει κρυμμένος στὸ λόγγο· ὅλα τοῦτα τὰ θύματα, τ' ἀδύναμα, τὰ ἄσπλα, τ' ἀγνοϊστα πηγαινοφέρνουνε μέσα σὲ κίνδυνους ποὺ δὲν τοὺς ξέρουν καὶ ποὺ κάθε στιγμὴ τὰ ἀπειλοῦν. Ἡ φύση παραιτόντας ἔτσι δίχως ἀντίσταση τὰ ἐνόργανα πλάσματά της, — ἔργα μιᾶς τελειότατης τέχνης ὄχι μόνον στὴν ἀπληστία τοῦ ἰσχυροτέρου, ἀλλὰ καὶ στὴν πιὸ στραβὴ τύχη, στὴ διάθεση τοῦ πρώτου ἡλίθιου διαβάτη, στὴ μοχθηρία τοῦ παιδιοῦ, ἡ φύση μᾶς λέει ἔτσι μὲ τὸ λακωνικὸ, ἴδια χρησμὸς, ὕφος της πὼς τῆς εἶνε ἀδιάφορος ὁ ἀφανισμὸς ὅλων αὐτῶν τῶν ὄντων, δὲν τὴ βλάπτει, δὲν σημαίνει τίποτε γι' αὐτὴν καὶ πὼς σ' ὄλ' αὐτὰ ἡ αἰτία τῆς εἶνε τὸ ἴδιο ἀδιαφόρητη ὅπως καὶ τὸ ἀποτέλεσμα.— Ὅταν λοιπὸν ἡ κυρίαρχη μητέρα ὅλων ἐκθέτει δίχως καμιὰ προσοχὴ τὰ παιδιὰ της σὲ μύριους ἀμεσοὺς κίνδυνους, ξέρει πὼς, μὲ τὸ θάνατο τους, θὰ ξαναπέσουν στὸν κόρφο της νὰ κρυφτοῦν ἐκεῖ : ὁ θάνατος τους τῆς εἶνε ἓνα παιγνίδι, παιγνιδάκι μάλιστα.— Καὶ μὲ τὸν ἄνθρωπο συμβαίνει τὸ ἴδιο ὅ,τι μὲ τὰ ζῶα Ὁ χρησμὸς τῆς φύσης ἀποβλέπει καὶ σὲ μᾶς· ἡ ζωὴ μας ἢ ὁ θάνατος μας δὲν τὴν συγκινοῦν, καὶ θὰ πρεπε νὰ μὴ συγκινοῦν οὔτε καὶ μᾶς· γιὰτὶ καὶ μεῖς ἀποτελοῦμε μέρος τῆς φύσης.

— Ἡ ὕλη μὲ τὴν ἀπόλυτη διάρκειά της ποῦχει, μᾶς ἐξασφαλίζει τὸ ἀνόλεθρο, ποὺ μ' αὐτὸ - δὲ, ὄντας ἀδύναμοι νὰ φαντασθοῦμε ἄλλο ἀνόλεθρο, θὰ μπόρει νὰ περηγορηθοῦμε, λαβαίνοντας ἰδέα μιᾶς κάποιας ἀθανασίας. Ἄλλὰ πὼς !, θὰ μοῦ πεῖτε, ἡ διάρκειά μιᾶς κυριολεκτικὰ στάχτης, μιᾶς ἀψυχῆς ὕλης, μπορεῖ νὰ λογικτεῖ πὼς ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ εἶναι μας; — Ἄλλὰ τὴ γνωρίζετε λοιπὸν τὴ στάχτη αὐτὴ, ξέρετε τί εἶνε τὴ καὶ τί μπορεῖ; Πρὶν τὴν περιφρονῆστε, γνωιαστεῖτε νὰν τὴ γνωρίσετε. Ἡ ὕλη

αυτή πούνε μόνο στάχτη και σκόνη, έπειτα από λίγο, διαλυόμενη στο νερό, θα γίνει κρύσταλλος, θ' αναδόσει τη λάμψη των μετάλλων, θα βγάλει ηλεκτρικές σπίθες, θα εκδηλώσει τη μαγνητική της δύναμη . . . , θα μετουσιωθεί σε φυτά και σε ζώα, κι από τα μυστηριακά μύχια της, θα προβάλλει τέλος ή ζωή, που ο χαμός της τυραννάει τόσο πολύ το στενό σας μυαλό.— Το νάχει κανείς διάρκεια μέσα στη μορφή της τέτοιας ζωής, δεν είνε λοιπόν τίποτε ;

* *

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

Γέννηση και θάνατος ανήκουνε εξίσου στη ζωή και χροσιμεύουν σαν αντίρροπα το ένα προς το άλλο, γιατί το ένα αποτελεί αναγκαία συνθήκη για το άλλο· τα δύο τους αποτελούν τα δύο άκρα, τους δύο πόλους της κάθε ζωϊκής εκδήλωσης. Η σοφότερη απ' όλες τις μυθολογίες, ή Ινδική, το διατυπώνει αυτό μ' ένα σύμβολο, γιατί στο Σίβα, (1) το θεό του ολέθρου, μαζί με το περιδέραιο από νεκροκεφαλές, του δίνει, σαν ιδιαίτερό του χαρακτηριστικό, το Λίγγαμ, όργανο συμβολικό της γονιμότητας· γιατί ο έρωτας, είνε αντιζύγι του θανάτου, είνε εκείνο που έχει ουσιαστική συσχέτιση μ' αυτόν : τα δύο τους έξουδετερώνονται άμοιβαίως, άλληλοσβύνονται. — "Ετσι, το ίδιο, κ' οι Έλληνες, κ' οι Ρωμαίοι, στολιζανε τους πολύτιμους εκείνους σαρκοφάγους, που βλέπομε, με ανάγλυφα παρασταί-

(1) Ο τρίτος θεός στην Ινδική Τριάδα: Βραχμά, Βιονού, Σίβα (Gίνα), θεός του χαμού, του θανάτου, του πόλεμου. Σ Μ.

νοντα γιορτές, χορούς, γαιμήλιες πομπές, κυνήγια, ζωομαχίες, διονυσιακά πανηγύρια, δηλαδή εικόνες της πιό ευθυμης, της πιό χαρωπής, της πιό έντονης ζωής, εκτεινόμενης κι' ως σε συμπλέγματα έρωτικά και σύζευξες σατύρων. — Σκοπός τους εΐταν το δίχως άλλο να καταπήξουνε το πνεύμα όσο μπόρειε πιό αισθητά, προκαλώντας την αντίθεση μεταξύ του ανθρώπου που, θαμμένο μέσ' στον τάφο τον μοιρολογούσαν, και της άθάνατης ζωής που έχει ή φύση.—

— Κυττάχτε το χινόπωρο, τον μικρό εκείνο—έκει κόσμο των έντόμων, ιδέστε, πώς το ένα συγυρίζει τη φωληά του που θα κοιμηθει το βαρύ και μακρυό χειμωνιάτικο ύπνο του, πώς, έτοιμάζει το καβούκι του για να περάσει το χειμώνα σα βρομβούκι και ν' αναγεννηθει μιá μέρα την άνοιξη, σ' όλη του τη νιότη, και την τελειότητα, και πώς τέλος, τα πιότερα απ' αυτά τα έντομα, ζητώντας πώς να βρουν την ανάπαψή τους στην άγκαλιά του θανάτου, πιθανόν προσεχτικά τ' αυγό τους, σ' επιτήδειο μέρος, για ν' αναγεννηθουνε μιá μέρα, ξανανοιμένα, μέσα σ' ένα καινούργιο όν. Τι άλλο είνε όλα τούτα παρά διδασκαλία της άθανασίας, διδασκόμενη από τη φύση; Ίσως να θέλει έτσι αυτή να μάς κάνει να νοίσουμε πώς μεταξύ ύπνου και θανάτου δεν υπάρχει θεμελιακή διαφορά, πώς ούτε ο ένας ούτε ο άλλος, δεν αποτελούν κίνδυνο για την ύπαρξη.

Η επιμέλεια πουχει το έντομο σαν έτοιμάζει την κυφέλη του, την τρύπα του, τη φωληά του, κι' άκόμα τη θροφή για τη νύμφη που θα γεννηθει την έρχόμενη άνοιξη, πεθαίνοντας αυτό ήσυχα, όταν άποτελειώσει όλ' αυτά, μοιάζει άπαράλλαχτα σαν την επιμέλεια του ανθρώπου που τοποθετεί το βράδυ τα φορέματά του κ' έτοιμάζει το

πρωινό του για την άλλη μέρα, πέφτοντας, έπειτα, να κοιμηθεί γαλήνια. Αυτό, δὲ θὰ μπόρει νὰ συμβαίνουν, ἂν τὸ ἔντομο ποῦ μέλλεται νὰ πεθάνει τὸ χιπόπωρο, θεωρούμενο καθ' ἑαυτὸ καὶ στήν ἀληθινὴ του οὐσία, δὲν εἶτανε ἓνα καὶ τὸ ἴδιο μ' ἐκεῖνο, ποῦ θὰ βγεῖ τὴν ἀνοιξή, ἀπαράλλαχτα καθὼς ὁ ἄνθρωπος ποῦ πέφτει νὰ κοιμηθεῖ, εἶν' ὁ ἴδιος μ' ἐκεῖνον ποῦ ξυπνάει τὴν ἄλλη μέρα.—

... Φαίνεται πὼς τὸ τέλος κάθε ζωικῆς ἐνεργητικότητος, ἀποτελεῖ ἓνα θαυμάσιο ξαλάφρομα τῆς δυνάμεις ἐκείνης ποῦ συντηροῦσε τὴν ἐνεργητικότητα αὐτή: κι' ἀπ' αὐτὸ ἴσως ξηγιέται ἡ ἔκφραση τῆς γλυκειᾶς γαλήνης ποῦ ἀπλόναται στὸ πρόσωπο τῶν πιὸ πολλῶν νεκρῶν.

Η ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ

... Ἄν κυττάξουμε κατὰ μπρός, σ' ἓνα μέλλον πολὺ ἀπόμακρο, καὶ προσπαθήσουμε νὰ φαντασθοῦμε τίς μελλούμενες γενιές, μὲ τὰ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων, διαφορετικῶν ἀπὸ μᾶς στὰ ἦθη τους καὶ στὸ ντύσιμο τους, θὰ δοῦμε νὰ προβάλλει τὸ ἀκόλουθο ρώτημα: Ἄπὸ ποῦ θὰ βγοῦν ἔλοι αὐτοί; Ποῦ βρίσκονται τώρα; Ποῦ εἶνε ἡ πλούσια ἐκείνη λαγόνη τοῦ μηδενὸς ποῦ ἐγκυμονεῖ τὸν κόσμον, ποῦ κρύβει ἀκόμη μέσα της τίς μελλούμενες γενιές; — Ἄλλὰ στὸ τέτοιο ρώτημα ταιριάζει, χαμογελόντας, ν' ἀπαντήσουμε: Ποῦ ἄλλου μπορεῖ νᾶνε πάρεξ ἐκεῖ ὅπου κάθε πραγματικότης εἶτανε καὶ θᾶνε πάντα, — δηλαδή, μέσα στὸ παρὸν, καὶ σὲ ὅ,τι τὸ παρὸν αὐτὸ περιέχει, ἐπομένως μέσα σὲ σένα τὸν ἴδιο, ἄμυαλο, ποῦ ρωτᾶς, μέσα σὲ σένα ποῦ παραγνωρίζεις τὴν ἴδια σου τὴν οὐσία, καὶ ποῦ μοιάζεις ὁ λόγος τὸ λέει, σὰ δέντρο φύλλο ποῦ τὸ χιπόπωρο κι-

τρινίζοντας καὶ στοχαζόμενο πὼς μέλλεται νὰ πέσει, μύρεται τὸν πεσομὸ του καὶ δὲν παρηγοριέται μὲ τὴν ἰδέα πὼς καινούργια φυλλοσιὰ θὰ στολίσει τὸ δέντρο ἀνοιξιατικά. Λέει καὶ δύρεται τὸ φύλλο: «Δὲ θᾶμαι πιὰ ἐγὼ, ἐκεῖνα, θᾶνε ὄλωσδιόλου ἄλλα φύλλα. — Ἄμυαλο φύλλο, ποῦ θές, λοιπόν, νὰ φτάσεις, κι ἀπὸ ποῦ θὰ μπόρει νᾶρθουν τ' ἄλλα φύλλα; Ποῦ βρίσκεται τὸ μηδὲν ἐκεῖνο ποῦ φοβάσαι τὴν ἄβυσσο του; Ἄναγνώρισε τὸ ἴδιο σου τὸ εἶναι μέσα στήν μύχια δύναμη τὴν κρυφή, τὴν πάντα ἐνεργὸ δύναμη τοῦ δέντρο ποῦ μέσα σ' ἔλες τίς γενιές τῶν φύλλων, δὲν ἀγγίχτηκε ποτὲ οὔτε ἀπὸ γέννηση, οὔτε ἀπὸ θάνατο. Μήπως μὲ τῶν ἀνθρώπων τίς γενιές, δὲ συμβαίνει ὅ,τι καὶ μὲ τίς γενιές τῶν φύλλων:

«Ὅϊπερ φύλλων γενεή, τοιήδε καὶ ἀνδρῶν.» (1)

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΜΑΣ

Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας εἶνε, πράγματι, κάτι ἀρνητικόν. Μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτή, δὲν ἐννοοῦμε τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν ἔλλειψη κάθε ἐμποδίου, κάθε ἐναντιότητος... Καὶ τρία εἶδη ἐλευθερίας, ἀντίστοιχα μὲ τίς μορφές ποῦ ἔχει τὸ ἐμπόδιο, ξεχωρίζονται: ἡ φυσικὴ ἐλευθερία, ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία.

1ον) Ἡ φυσικὴ ἐλευθερία σημαίνει ὅτι λείπουν σὲ μιὰ περίστασι τὰ ὁποιαδήποτε ὕλικά ἐμπόδια καὶ μὲ τέτοια ἐννοία λέμε: οὐρανὸς ἐλεύθερος (δίχως σύμφρα). . . ποταμίσιο ρέμα ἐλεύθερο (δίχως ἐμπόδια ἀπὸ βουνὰ ἢ ὑδροφράχτες κ.λ.π.).— Ἄλλὰ στὸ νοῦ μας, συνηθέστερα, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, εἶνε σὰν ἰδιότης ποῦ ἔχουν τὰ ὄντα τοῦ

(1) Στίχος τοῦ Ὀμήρου Σ.Μ.

ζωϊκού βασιλείου, πού ιδιαίτερος χαρακτήρας τους εἶνε τὸ ὅτι ἔχουν κινήσεις προερχόμενες ἀπὸ τῆ βούλησὶ τους· καὶ λέγονται αὐτὲς ἐλεύθερες ὅταν κανένα ὕλικὸ ἐμπόδιον δὲν προβάλλει, τὴν ὥρα πού γίνονται . . . Κατὰ τὴν ἔννοια αὐτῆ, μπορεῖ νὰ ποῦμε πὼς τόσο τὰ ζῶα ὅσο καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἐλευθερία, σὰν δὲν ἔχουν ἀλυσίδες, δὲν ἔχουν ἀρρώστια ἢ ἄλλο ἐμπόδιον φυσικὸ ἢ ὕλικόν, πού νὰ κάνει ἀντίσταση στὶς πράξεις τους, ἐνεργούμενες ἔτσι τότε σύμφωνα μὲ τὴ θέλησὶ τους. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια λένε : τὸ πουλὶ πετάει λεύθερα στὸν ἀέρα, τ' ἀγρίμια γυροῦν ἐλεύθερα στὸ λόγγον, ἢ φύση ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον ἐλεύθερον, μόνο ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος εἶνε εὐτυχημένος· καὶ λένε ἀκόμη τὸ ἴδιον, πὼς ἕνας λαὸς εἶνε λεύθερος σὰν κυβερνιέται ἀπὸ νόμους, πού τοὺς ἔβγαλε ὁ ἴδιος, γιατί ἔτσι ὑπακούει μόνο στὴν ἴδια του τὴ θέληση. Συνεπῶς καὶ ἀναγκαστικὰ ἢ τέτοια πολιτικὴ ἐλευθερία ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐλευθερία.

Ἄλλὰ μὲν στρέψουμε τὸ βλέμμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ τούτῃ ἐλευθερία, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε τὴν ἐλευθερία στὶς δύο ἄλλες μορφές της, ξεκρίνουμε πὼς δὲν πρόκειται πιά γιὰ τὴ λαϊκὴ αὐτὴ σημασία τῆς λέξεως, ἀλλὰ γιὰ ἀντίληψη ὀλωσδιόλου φιλοσοφικῆ, καὶ ἢ τέτοια ἀντίληψη, ὅπως ξέρουμε, φέρνει μύριες δυσκολίες . . .

2ον) Ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία, εἶν' ἐκεῖνο πού ἐννοεῖται ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν ἔκφραση τὸ ἐκούσιο καὶ τὸ ἀκούσιο . . . Ἡ νόηση ἢ γνωστικὴ ἱκανότης εἶνε τὸ μέσον τὸ χρειαζούμενον γιὰ νὰ ἐνεργήσουν τὰ παρορμήματα πᾶνω στὴ βούληση, πού εἶνε τὴ κυριολεκτικὰ ἢ βᾶση τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ μόνο ἐφόσον τὸ διάμεσον αὐτό, πού βρίσκεται ἀμέσως πᾶνω στὰ παρορμήματα αἴτια καὶ στὴ βούληση, ἐκτελεῖ

κανονικὰ τὴ λειτουργία του, φέρνοντας μπρὸς της γιὰ νὰ διαλέξει τὰ παρορμήματα, ξεκάθαρα, τέτοια δηλαδὴ πού εἶνε στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, —μόνον τότε μπορεῖ ἡ βούληση νὰ κρίνει σύμφωνα μὲ τὴ φύση της, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τὸν ἀτομικὸ χαρακτήρα . . . Στὴν τέτοια περίσταση, ὁ ἄνθρωπος εἶνε πνευματικῶς ἐλεύθερος, ἤγουν οἱ πράξεις του εἶνε τὸ ἀληθινὸ καὶ ὄχι ἀλλοιομένο ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῆς βούλησος του, προερχόμενη ἀπὸ τὰ παρορμήματα αἴτια. Καὶ τότε οἱ πράξεις του πρέπει νὰ τοῦ καταλογίζονται ἠθικῶς καθὼς ἐπίσης καὶ δικαστικῶς. Καὶ καταλύεται ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία : α'. Ὅταν τὸ διάμεσον, ἢ νόηση, εἶνε ταραγμένη γιὰ πάντα ἢ, μόνον προσωρινά. β'. Σὰν τὰ ἐξωτερικὰ αἴτια, ἐξαιτίας ἀπὸ κάποιες ιδιαίτερες περιστάσεις, ἀλλοιοῦν τὴν ἀντίληψη ὡς πρὸς τὰ παρορμήματα αἴτια. Ἡ πρώτη περίπτωση εἶνε ἡ φρενοβλάβεια τὸ παραλήρημα, ὁ παροξυσμὸς, τὸ πάθος καὶ ἡ μέθη. Ἡ δευτέρη περίπτωση γίνεται ἀπὸ ὀριστικὴ ἀλλὰ ἀθῶα πλάνη, ὅπως ἡ πλάνη ἐκεῖνου πού δίνει σὲ ἄλλον δηλητήριο ἀντὶ γιαιτρικόν, ἢ ἐκεῖνου, πού βλέποντας τὴ νύχτα τὸν ὑπηρέτη του νὰ μπαίνει στὸ δωμάτιον, τὸν πέρνει γιὰ κλέφτη καὶ τὸν σκοτόνει κ. λ. . . Ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία ἐδῶ, δὲν ὑπάρχει.

3ον) Ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία ἀποτελεῖ ἐκεῖνο πού λέγεται αὐτεξούσιο . . . Ἐξαρτᾶται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας, (πού ἀνυπερέχεται ὅπως εἶπαμε, μόνον στὰ φυσικὰ ἐμπόδια), εἶνε δὲ ἀναγκαστικὰ μεταγενέστερη της. Σὲ πολλὰς περιστάσεις ὁ ἄνθρωπος παρατηρήθηκε πὼς, ἂν καὶ δὲν ἐμποδιζόταν ἀπὸ φυσικὰ ἐμπόδια, ὅμως, ἐξ αἰτίας ἀπὸ κάποια ἰδιαίτερα παρορμήματα, δὲν ἐκτελοῦσε μίαν πράξη, πού ἀλλιῶς, σ' ἄλλη περίσταση, ἢ

θέληση του θα τὸν παρορμοῦσε νὰ τὴν κάνει. Ἐτσι προήλθε τὸ ἐρώτημα ἂν στὴν τέτοια περίσταση, ὁ ἄνθρωπος ὑποκύπτοντας σὲ τέτοια ἐπίδραση, π. χ. ἀπειλή, ὑπόσχεση, ὑπόψια κινδύνου, εἶνε ἀκόμη ἐλεύθερος, ἢ ἀπράγματι, ἓνα ἀντίθετο παρόρμημα ἀρκετὰ δυνατό, μπονρεῖ ἐπίσης σὺν τὸ φυσικὸ ἐμπόδιο, νὰ κάνει ἀδύνατη τὴν ἐχτέλεση μιᾶς πράξης. Στὸ ρῶτημα αὐτό, ἢ ἀπόκριση, σύμφωνα μὲ τὸν κοινὸ νοῦ, δὲν μποροῦσε νὰ περιέχει σωστὰ δικαιολογητικὰ ἐπιχειρήματα· εἴταν φανερὸ πὼς ποτέ, ἓνα παρορμητικὸ αἴτιο, δὲ θα μποροῦσε νὰ ἐπιδράσει ἔτσι ὅπως μιὰ φυσικὴ δύναμη· γιατί, ἐνῶ ἡ φυσικὴ δύναμη, σὺν εἶνε ἀρκετὰ δυνατὴ, μπορεῖ εὐκολὰ καὶ τελειοτικὰ νὰ κατανικήσει τὴ σωματικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, ἀπεναντίας, ποτὲ δὲν εἶνε καθ'αυτὸ ἀκαταμάχητο, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χεῖ μέσα του ἀπόλυτη δύναμη. Καὶ πράγματι, νοιόθαι κανεῖς, πὼς ἓνα παρόρμημα, μπορεῖ πάντα νὰ τὸ ἀντισταθμίσει ἐν' ἄλλο πιὸ δυνατό . . . Ἀπόδειξη τούτου εἶνε π. χ. τὸ ὅτι βλέπουμε τὸ πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὰ αἴτια, στὴ φυσικὴ τάξη, τὴν ἔμφυτη ἀγάπη στὴ ζωὴ, νὰ κατανικιέται ἀπὸ ἄλλα αἴτια, ὅπως στὴν περίσταση τῆς αὐτοκτονίας, καὶ στὰ παραδείγματα ἀφοσίωσης, αὐτοθυσίας, ἐπιμονῆς σὲ μιὰ ἰδέα κ. λ. Ἀντίστροφα, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὴν πείρα, οἱ πιὸ μεγάλοι κ' οἱ πιὸ ἄγριες κακοπάθειες, συχνὰ κατανικήθησαν, ἀπὸ μόνη τὴ σκέψη πὼς, μὲ τέτοια ἀντοχή, θα σωζόταν ἡ ζωὴ Ἄλλὰ καὶ ἂν ἀποδεικνυόταν ἔτσι, πὼς τὰ παρορμητικὰ αἴτια, δὲν ἐπιβάλλουν καμμιά ἀντικειμενικὴ καὶ ἀπόλυτη βία, πάλι θα μποροῦσε κανεῖς ν' ἀποδώσει σ' αὐτά, κάποια, ὑποκειμενικὰ, δημιουργούμενη βία, κάποια σχετικὴ ἐπίδραση πάνω στὸ ἄτομο· κ' ἔτσι, θα πρόβαλλε τὸ ἴδιο συμπέρασμα, ἤγουν, ὅτι δεσμεύεται,

ἐν μέρει, ἢ ἐλευθερία. Κ' ἐπομένως μένει τὸ πρόβλημα : ἢ βούληση καθ'αυτὴ εἶνε ἐλεύθερη; . . . Ἡ ἐμπειρικὴ ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας μᾶς προστάζει νὰ λέμε : «Ἐἶμαι ἐλεύθερος ἂν μπορῶ νὰ κάμω ὅ,τι θέλω». Ἄλλ' οἱ λέξεις αὐτές, — «ὅ,τι θέλω» — προϋποθέτουν καὶ πάλι τὴν ὑπαρξὴ, τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας. Ἄρα, μᾶς ξανάρχεται ἔτσι τὸ ζήτημα, τὸ ἀναφερόμενο στὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης ποῦ θαῦρεπε τότε νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς : «Μπορεῖς ἐπίσης νὰ θέλεις ὅ,τι θέλεις» — καὶ ἀπὸ τοῦτο-δὰ, θα πρόβαλλε ἢ ὑπόθεση πὼς κάθε προαίρεση, ἐξαρτιέται ἀπὸ μιὰ ἄλλη προηγούμενη προαίρεση. Κ' ἔτσι, ἂν δεχτοῦμε πὼς, στὸ τελευταῖο παραπάνω ρῶτημα, ἀποκρινόμαστε καταφατικὰ, ἀμέσως-θ' ἀναφαινόταν ἄλλο ἐρώτημα : «Μπορεῖς ἐπίσης νὰ θέλεις, ὅ,τι θέλεις νὰ θέλεις;»⁽¹⁾ κ' ἔτσι θ' ἐξακολουθοῦσε κανένας ἐπ' ἄπειρο, ν' ἀνέρχεται ὀλοένα τὴν σειρά τῶν προαιρέσεων, καὶ νὰ θεωρεῖ καθ'εμὰ ἀπ' αὐτὲς σὺν ἐξαρτώμενη ἀπὸ μιὰ προηγούμενη, ὑψηλότερη προαίρεση, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ σταματήσει σὲ μιὰ ἀρχικὴ προαίρεση ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε σχέση καὶ κάθε ἐξάρτηση. Ἄλλ' ἂν ἐξᾶλλου ἢ ἀνάγκη νὰ βροῦμε ἓνα σταθερὸ σημεῖο, θα μᾶς ἔκανε ν' ἀποδεχθοῦμε μιὰ τέτοια (δίχως σχέση κ' ἐξάρτηση) προαίρεση, θα μπορούσαμε, μὲ τὸ δίκιο μας, νὰ διαλέξουμε τὴν πρώτη στὴ σειρά, ρωτώντας ἀπλοῦστατα : «Μπορεῖς νὰ θέλεις;» Ἄλλ' ἀρκεῖ ἄρα ἢ καταφατικὴ στὸ ρῶτημα αὐτὸ ἀπόκριση, γιὰ νὰ λύσει κανεῖς τὸ

(1) Σόφισμα ἀναφερόμενο ἄλλιως, στὴν ἀπερία, τὴν νοητικῶς προϋποτιθέμενη ἀναφορικὰ μὲ κάθε πράγμα καὶ κάθε φαινόμενο, προδιατυπωμένο καὶ σὲ γενικώτερη μορφή ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας. Σ. Μ.

πρόβλημα τῆς ἐλεύθερης βούλησης; Ἐδῶ εἶνε τὸ ζήτημα, κι αὐτὸ δὲ τὸ ζήτημα ἀπομένει ἀμύητο. . . Χρειάστηκε, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπεκταθεῖ ἀπάνω στὴ βούληση τοῦλάχιστο, ἢ γενικὴ ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας, νὰ ὑποβληθεῖ ἢ ἐλευθερία σὲ μιὰ τροποποίηση ποὺ τὴν κάνει, μᾶλλον ἀφηρημένη, νὰ ὀρισθεῖ, δηλαδὴ, ἢ ἐλευθερία σὺν ἀπουσία κάθε ἐξαναγκαστικῆς δύναμης. Ἔτσι ἡ ἔννοια τούτη, ἔχει τὸν ἀρνητικὸ χαρακτήρα, ποὺ ἀρχικῶς ἐδῶ τῆς ἔδωκα.

* *

— Σὲ ζητήματα ἠθικῆς καὶ ἡ μαρτυρία μεγάλων ποιητῶν ἔχει κι αὐτὴ κάποια βαρύτητα. Οἱ γνώμες τους, βέβαια, δὲν σχηματίσθηκαν κατόπι ἀπὸ συστηματικὴ μελέτη· ἀλλὰ τὸ διορατικὸ βλέμμα τους μπορεῖ νὰ διακρίνει μέσα στὴ φύση, καὶ τὰ μάτια τους βρίσκουν ἀμέσως τὴν ἀλήθεια. Στὸ Σκίξπηρ, (Measure for Measure) ἡ Ἴζαμμέλλα ζητάει ἀπὸ τὸν τύραννο Ἄγγελο νὰ δώσει χάρη στὸν ἀδερφὸ τῆς, καταδικασμένο σὲ θάνατο:

Ἄγγελος: Δὲ θέλω νὰ τὸνε συγχωρέσω.

Ἴζαμπέλλα. Ἀλλὰ θὰ μπόρεις, ἂν ἤθελες;

Ἄγγελος. Στοιχάσου, πὼς ὅ,τι δὲν θέλω νὰ κάμω, δὲν μπορῶ νὰ τὸ κάμω.

Στὸ «Twelfth Night» (Δωδέκατη Νύχτα) Α. 1. διαβάζουμε:

«Μοῖρα δεῖξε τὴ δύναμη σου· δὲ διαθέτουμε ἐμεῖς τὸν
[ἑαυτὸ μας

Ἄ,τι ὀρίσθηκε, ἀναγκαστικά, θὰ γίνῃ κι ἀφήνομαι σ' ὅ,τι
[θὰ γίνῃ».

Καὶ ὁ Οὐάλτερ Σκῶτ, ὁ μεγάλος αὐτὸς γνώστης καὶ ζωγράφος τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς καὶ τῶν πιὸ μυστικῶν ἐλατηρίων τῆς, μᾶς ἐμφανίζει, ἐπίσης, τὴν βαθεῖα τούτη ἀλήθεια στὸ ἔργο του: «Ἡ βρῦση τοῦ Ἁγίου Ρενάν». Παρουσιάζει μιὰ ἀμαρτωλὴ ποὺ πεθαίνει μετανοιομένη, καὶ προσπαθεῖ, στὸ κλινάρι τοῦ θανάτου, μ' ἐξομολόγησες, νὰ ξαλαφρώσει τὴν ταραγμένη τῆς συνείδηση, — βάνοντας τῆς στὸ στόμα κι αὐτὰ ἐδῶ τὰ λόγια: «Φύγετε, ἀφήστε με στὴ μοῖρα μου, εἶμαι τὸ πιὸ ἀξιοκαταφρόνητο πλάσμα ἀπ' ὅσα ζήσανε ὡς τώρα, καὶ συχαίνομαι τὸν ἑαυτὸ μου γιὰτί, μὴ πού βρίσκομαι σὲ μετάνοια, κάτι σὰ νὰ φιθυρίζει στ' αὐτιά μου καὶ νὰ μοῦ λέει, πὼς ἂν καὶ πάλι βρισκόμουν στὶς ἴδιες περιστάσεις ποῦχα βρεθεῖ, θὰ ξανάκανα τίς ἴδιες κακοήθειες ποὺ ἔχω κάμει, κ' ἴσως ἀκόμη πιότερες» . . .

Κ' ἡ ἀκόλουθη ὁμῶς περικοπή, ἀπὸ τὴν Ἰφιγένεια τοῦ Γκαίτε, ταιριάζει ἐδῶ:

Ἄρκας. Γιατί ἀψήφισες ὀλοτελα τὴν πιστὴ συμβουλὴ μου;

Ἰφιγένεια. Ὅ,τι μπόρεσα νὰ κάμω, τῶκαμα θέλοντάς το.

Ἄρκας. Μπορεῖς ἀκόμη ν' ἀλλάξεις γνώμη.

Ἰφιγένεια. Αὐτὸ δὲν ἐξαρτιέται, διόλου, ἀπὸ τὴ δύναμή μας.

Ἄς ἀναφέρουμε, τέλος, ἐδῶ, ἓνα περίφημο κατεβατὸ ἀπὸ τὸ «Βάλλενσταϊν» τοῦ Σίλλερ, ἔπου ἡ θεμελιακὴ αὐτὴ ἀλήθεια διατυπώνεται λαμπρά.

«Μάθετέ το, οἱ ἀνθρώπινες πράξεις καὶ σκέψεις τοῦ πελάγου τὰ κύματα δὲν μοιάζουν.

Πού μιὰ στραβὴ δύναμη τ'ἀσκόνει καὶ πᾶνε.
 Τὰ μύχια τοῦ ἀνθρώπου, πού μικρόκοσμος εἶνε,
 Εἶνε τα ἢ βρύση, ἔθε ἀναβροῦν ἐκείνες,
 Ἄπ' αὐτὰ βγαλμένες, σὰν ὁ καπνὸς ἀπ' τὸ ξύλο.
 Κι' ἀπὸ σύμπτωσες τύχης, ποτὲ δὲν ἀλλάζουν.
 Μελετώντας μου ἐγὼ, τὰ πιὸ μύχια τοῦ ἀνθρώπου,
 Τίς βουλὲς καὶ τίς πράξεις του, τὸ ἴδιο γνωρίζω.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΕΤΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΚΙΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

Ὁ κακός, ριγμένος, ἀπὸ τὴ σφοδρότητα τῆς θέλῃσῆς του καὶ τῶν πόθων του, σ' ἀδιάκοπα μύχια βασανίσματα, πού τὸν σαρκιάζουν, περιορίζεται, σὰν ἡ πηγὴ τῆς ἀπόλαψῆς του στερέφει, νὰ σβύνει τὴ δίψα του, βλέποντας τίς δυστυχίεσ τοῦ ἄλλου. Ἀπεναντίας, ὁ ἀνθρώπος ποῦχει ποτιστεῖ μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀπόλυτης ὑποταγῆς, ὅσο κι' ἂν εἶνε φτωχός, ὅσο κι' ἂν ἔχει, ἐξωτερικῶς, στέρηση κάθε χαρᾶς καὶ κάθε ἀγαθοῦ, νοιόθει μέσα του ὀλότελα καλὴ διάθεση κ' ἔχει τὴν ἀπόλαψη κάποιας οὐράνιας ἀληθινᾶ, γαλήνης. Γι' αὐτόν, δὲν ὑπάρχει πιά, οὔτε ἀνήσυχη βιασύνη, οὔτε ξέσπασμα ἀγαλλίασης, ἐκείνης-δὲ τῆς ἀγαλλίασης, πού πρὶν ἀπ' αὐτήν, κ' ἔπειτα ἀπ' αὐτήν, προβάλλουνε πόνοι, σὰν ἄσπαστος ἀπαραίτητος, γιὰ τὸν ἀνθρώπο ποῦχει τὸν πόθο τῆς ζωῆς. Ἐκεῖνο πού αἰσθάνεται, εἶνε μιὰ ἀκλόνητη ἀταραξία, μιὰ ἀδιατάραχτη ἡρεμία, γαλήνη ἐσωτερικῆ, κατάσταση πού δὲν μπορεῖ νὰ τὴ δοῦμε, ἢ νὰ τὴ φαντασθοῦμε, καὶ νὰ μὴν τὴν ἐπιθυμήσουμε ζωηρά, γιὰτι μᾶς ἐμφανίζεται σὰν ἡ μόνη σωστή, ἀπείρως ἀνώτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη, μιὰ κατάσταση πού μᾶς καλεῖ σ' αὐτήν καὶ μᾶς προτρέπει ὅ,τι πιὸ καλὸ εἶνε μέσα μας,—μιὰ ἐσωτε-

ρικὴ φωνή, δηλαδή, πού μᾶς λέει: sapere aude. Νοιόθου-με καλὰ τότε, πὼς κάθε ἐπιθυμία ἐκπληρόθηκε, κάθε εὐτυχία πού ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα τοῦ κόσμου, μοιάζει μ' ἐλεημοσύνη πού βοηθάει σήμερα τὸν ζητιάνο, γιὰ νὰ πεθάνει ὁμοῦς αὔριο αὐτὸς ἀπὸ τὴν πείνα, ἐνῶ, ἢ ἀπάρνηση τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, μοιάζει μὲ κληρονομιά, πού γλυτώνει τὸν εὐτυχισμένο κληρονόμο ἀπὸ κάθε ἔγνοια.—

— Ὁ ἀνθρώπος, πλανημένος ἀπὸ τὴ φρεναπάτη τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, δούλος τοῦ ἐγωΐσμου του, δὲν βλέπει ἀπὸ τὰ πράγματα παρ' ὅ,τι τὸν ἀγγίζει προσωπικά, κ' ἔτσι, πορίζεται ἀπ' ὅ,τι βλέπει, νέες ὀλοένα ἀφορμές, νὰ ἐπιθυμεῖ καὶ νὰ θέλει. Ἀπεναντίας, ἐκεῖνος πού εἰσδύει μέσα στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, στὴν αὐτοῦπαρξή τους, ἔχοντας ἔτσι τὴν ἔγνοια τοῦ συνόλου, φτάνει στὴν ἀδράνεια κάθε πόθου καὶ κάθε ἐπιθυμίας. Ἀπὸ τότε πιά ἡ θέλῃση, ξεκολλάει ἀπὸ τὴ ζωὴ ἀποδιώχνει μὲ φρίκη τίς ἀπόλαψες πού τὴ διακωλύουν. Ὁ ἀνθρώπος φτάνει ἔτσι, στὴν κατάσταση τῆς θεληματικῆς ἀπάρνησης τῶν ἐγκοσμίων, στὴν ἐγκαρτέρηση, στὴν ἀληθινὴ γαλήνη, καὶ στὴν ἀνυπαρξία θέλῃσης.—

Σὰ στοχασθεῖ κανεὶς πόση κακοριζικιά καὶ πόσες κακοτυχίεσ εἶνε συνήθως χρειαστὲς γιὰ τὴν ἀπολύτρωση τοῦ ἀνθρώπου, θὰ ξεδιαλύνει πὼς θ'ἀπρεπε λιγώτερο νὰ ζηλεύουμε τὴν εὐτυχία τῶν ἄλλων καὶ πιότερο τὴ δυστυχία τους. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο, ὁ στωικισμὸς πού καταφρονεῖ τὸ πεπρωμένο, εἶνε τὸς μὲν, ἀλήθεια, γιὰ τὴν ψυχὴ παχὺς θώρακας ἐνάντια στοὺς πόνους τῆς ζωῆς, καὶ βοηθάει νὰ ὑποφέρει κανεὶς καλῆτερα τὸ παρόν, ἀλλὰ εἶνε κι' ἐνάντιος στὴν ἀληθινὴ σωτηρία, γιὰτι σκληραίνει τὴν καρδιά.

Πράγματι, πώς ο στωικός θα μπόρει, μέσα της δδύνης να γίνει καλύτερος, όταν, όντας μέσα στο λιθινο προφυλαχτήρι του, δέν αισθάνεται τήν επίδρασή της;—^{Ως ένα σημετο, ο στωικισμός αυτός δέν είνε πολύ σπάνιος. Πολλές φορές είνε τος καθαρή προσποίηση, ένας τρόπος να εμφανίζεται κανείς άτάραχος στις άτυχίες· σαν είνε πραγματικός, τότε, το πιό πολύ είνε αποτέλεσμα καθαυτό άνασθησίας, έλλειψη έκεινεν που χρειάζεται για να αισθανθεί κανείς μιá μεγάλη δδύνη, δηλαδή, έλλειψη ενεργητικότητας, ζωηρότητας, αισθήματος και φαντασίας.}

* *

Έκεινος που αυτοκτονεί θέλει τή ζωή, και μοναχά δέν είνε ευχαριστημένος από τις συνθήκες που ή ζωή σε όρισμένες περιστασεις του προσφέρεται. Η αυτοκτονία λοιπόν, δέν είνε άπάρνηση της «θέλησης του ζήν», άλλ' άποκλειστικώς της ζωής, που της άφανίζει στο άτομό του ο αυτοκτόνος, ένα από τα παροδικά φαινόμενα. . . Παύει αυτός από το να ζεί, άκριβώς γιατί δέν μπορεί να πάψει, από το να θέλει· και με τήν καταστροφή του φαινομένου της ζωής στο άτομό του, βεβαιώνει τον πόθο του για τή ζωή. Γιατί άκριβώς ή δδύνη που έτσι ξεφεύγει, είνε αυτό που θα μπορούσε σαν άπονέκρωση της θέλησης να τον οδηγήσει στην άπάρνηση και στην απόλύτρωση.— Έκεινος που αυτοκτονεί, μοιάζει του άρρώστου που, μη έχοντας το θάρος να κάμει δδυνηρή, άλλά σωτήρια έγχείρηση, προτιμάει να διατηρήσει τήν άρρώστια του. Το θάρος του θάχε να υποφέρει ένα πόνο· άλλά ο πόνος θα τοΰδινε τή δύναμη να εξαφανίσει τή θέλεση· ενώ αυτός, ξεφεύγει τήν

δδύνη, εξαφανίζοντας το σώμα του, το φανέρομα τουτο της θέλησης, σε τέτοιο τρόπο ώστε, ή θέληση ν' άπομείνει δίχως έμπόδια.—

“Ως και στους έγκληματίες, άκόμη, είνε μπορετό να γίνει ο καθαρός, με μιá μεγάλη δδύνη. Και τότε γίνονται αυτοί δλωσδιόλου άλλοιότικοι. Τα περασμένα έγκλήματα τους δε βραίνουν πιá τή συνείδηση τους· άλλά όμως είνε έτοιμοι τότε να τα εξαγνίσουν με το θάνατο τους και βλέπουν ευχαρίστως να σβύνουν μαζί μ' αυτά τα έγκλήματα, το παροδικό φαινόμενο της θέλησης, που τους είνε τώρα ξένο, και τους προκαλεί φρίκη.— Στο συγκινητικό έπεισόδιο της Μαργαρίτας, ο Γκαίτε εικονίζει, λαμπρά και άσύγκριτα, τήν τέτοια άρνηση της θέλησης, να έπέρχεται έτσι κατόπι μιās μεγάλης άτυχίας και από άπελπισία. Κ' έχομε έτσι σ' αυτήν τήν εικόνα ένα πρότυπο του δεύτερου δρόμου, που φέρνει στην άρνηση της θέλησης, δηλαδή, τήν άπάρνηση, όχι από καθαρή γνώση των πόνων ένός δλόκληρου κόσμου με συνταυτισμό θεληματικό του άτόμου προς το σύνολο του κόσμου τουτου, άλλά άπάρνηση προερχόμενη από μιá συντρίβουσα δδύνη, που θυμα της γένηκε ο άπαρνούμενος τή θέληση.

Μιá μεγάλη δδύνη, μιá μεγάλη συμφορά, μπορεί να μάς άναγκάσουν να νοιώσουμε τις αντίφασες που έχει μέσ' στον ίδιο τον έ-υτό της ή θέληση του ζήν», και να μάς δείξουν ξεκάθαρα το άνωφέλευτο του άγώνα μας.— Έτσι συνέβηκε, πολλές φορές, άνθρωποι πουχαν περάσει ζωή παραγμένη από πάθη φουρτουνιασμένα, βασιληάδες, ήρωες τυχοδιώχτες, ν' αλλάξουν άπότομα, να γίνουν ταπεινοί, να μετανοήσουν, να γίνουν καλόγηροι ή άσκητάδες. Τέτοιο θέμα, έχουν όλες οι ιστορίες, οι άναφερόμενες σε αυθεντικά

βεβαιωμένες μετάνοιες· ὅπως π. χ. τοῦ Ραϋμόνδου Λούλλου· μιὰ μέρα ἢ ὁμορφῆ, πού ἀπό καιρὸ τὴν ἀγαποῦσε, τοῦ δίνει ἐπὶ τέλους συνέντευξιν στὸ σπῖτι της· τρελλὸς ἀπὸ χαρὰ, μπαίνει ἐκεῖνος στὸ δωμάτιο της, ἀλλὰ ἡ ὁμορφῆ γυναῖκα ἀνοίγοντας τότε τὸ περιστῆθιο, τοῦ ξεσκεπάζει ἕνα στήθος φαγομένο ἀπὸ τρομερὸ καρκίνο. Ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ σὰ νὰ ξέκρινε τὸν Ἄδην, γίνεται ἄλλος ἄνθρωπος, φεύγει ἀπὸ τὴν αὐτὴ τοῦ βασιλεῖ τῆς Μαγιόρκας, τραβιέται στὴν ἔρημιὰ καὶ περνᾷ τὴ ζωὴ σὲ μετάνοια. — Ἡ μετάνοια τοῦ Ρανσὲ μοιάζει μὲ τὴν προαναφερμένη. Εἶτανε κι ὁ Ρανσὲ στὴ νιότη του ἐκδοτος σὲ καθελογῆς ἀπόλαψιν καὶ συζοῦσε τελευταία μὲ μιὰ κυρία ντὲ Μομπαζόν. Ἐνα βράδυ, τὴν ὥρα τῆς συνάντησης βρίσκει τὸ δωμάτιο της ἄδειο, σκοτεινὸ, σὲ ἀταξία· τὸ πόδι του σκοντάβει σὲ κάτι, κι αὐτὸ εἶτανε τὸ κεφάλι τῆς ἐρωμένης του ἀποχωρισμένο ἀπὸ τὸν κορμό· εἶχε πεθάνει ξαφνικὰ καὶ δὲ στάθηκε δυνατὸ νὰ χωρέσει τὸ πτώμα της μέσα στὸ ἐκεῖ κοντὰ ἀποθεμένο μολυβένιο φέρετρο. Συντριμμένος ἀπὸ τὴν ὀδύνη ὁ Ρανσὲ γένηκε τὸ 1663 ὁ μεταρρυθμιστὴς τοῦ μοναχικοῦ τάγματος τῶν Τραπιστῶν, πού οἱ παλαιοὶ κανονισμοὶ του εἶχανε νεθευτεῖ καὶ πολὺ γλήγορα τὸ ξανάφερε στὸ μεγαλεῖο ἐκεῖνο τῆς ἀπάρνησης τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου... Καὶ τὸ μοναχικὸ αὐτὸ τάγμα διατηρήθηκε ἀνάλλαχτο, μόνον αὐτὸ, ἀνάμεσα στὸν πιὸ εὐθυμο, τὸν πιὸ ξεφαντωνή, τὸν πιὸ φιλήδοιο καὶ τὸν πιὸ ἀλαφρὺ λαὸ—χρειάζεται νὰ ὀνοματίσω τὴ Γαλλία; Καὶ πρέπει ν' ἀποδόσουμε τὴ διάρκειαν του στὴ μεγάλη σπουδαιότητα ποῦχει καὶ πού δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ τὴν ἀναγνωρίσει στὸ πνεῦμα πού τὸ ἐμπνέει καὶ πού ἀποκλείει κάθε ἀμφίβολη σκέψιν. Ἡ παρακμὴ τῆς θρησκείας δὲν τὸ ἄγγιξε· γιατί οἱ ρίζες του ἔχουνε

τὴν ἀρχὴ τους πολὺ πιότερο στὰ βάθη τῆς ἀνθρώπινης φύσης παρὰ σ' ἕνα ὀποιοδήποτε θρησκευτικὸ δόγμα.

— Λίγοι ἄνθρωποι κατορθόνουν μὲ μόνη τὴ στοχαστικὴ γνώση τῶν πραγμάτων νὰ νοιώσουνε βαθειὰ τὴν αὐταπάτην τοῦ principium individuationis,—λίγοι ἄνθρωποι, μεστοὶ ἀπὸ ψυχικὴ ἀγαθότητα, ἀπὸ μιὰ γενικὴ συμπόνια, φτάνουν τέλος νὰ ξεκρίνουνε τὶς ὀδύνες τοῦ κόσμου σὰ δικές τους ὀδύνες γιὰ νὰ καταλήξουν ἔτσι στὴν ἄρνησιν τῆς θείλησης. Καὶ σὲ κείνον ἀκόμη πού πιότερο σιμόνει στὸν ἀνώτατο αὐτὸ βαθμὸ οἱ προσωπικὲς ἀνεσες, τὸ εὐχάριστο σαγήνεμα τῆς στιγμῆς, ἡ γοητεία τῆς ἐλπίδας, οἱ ἀδιάκοπα ἀναγεννώμενοι πόθοι ἀποτελοῦν αἰώνιο πρόσκομμα στὴν ἀπάρνησιν σὰν παντοτεινὸ δόλωμα γιὰ τὴ θείλησιν αὐτὸς εἶνε ὁ λόγος πού ἔκαμε νὰ προσωποποιήσουνε σὲ δαίμονες τὶς μύριες ἀπατηλὲς ἀπόλαψες πού πειράζουν τὸ ἄτομο καὶ τὸ κεντοῦν.

III

ΠΡΟ ΤΗΣ ΠΟΣΤΑΣΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΩΝ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

Κάθε ὑπαρξὴ προϋποθέτει ἀναγκαστικὰ μιὰ οὐσία, δηλαδή καθεὶ πού ὑπάρχει πρέπει ἐπίσης νὰ εἶνε ὄν, νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ οὐσία. Δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθεῖ κάτι πού νὰ εἶνε καὶ συγχρόνως νὰ μὴ εἶνε, ὅπως λόγιαζαν, περίπου, οἱ σχολαστικοὶ τὸ ens metaphysicum (μεταφυσικὸν εἶναι), ἤγουν πράμα πού τάχα νὰ ὑπάρχει, ἀλλὰ νὰ μὴν εἶνε ἄλλο τίποτε παρὰ καθαρὴ καὶ ἀπλή ὑπαρξὴ, χωρὶς καμιά ἰδιότητα κ' ἐπομένως χωρὶς καθορισμένο τρόπο ἐνέργειας πού ν' ἀπορρέει ἀπ' αὐτήν.—"Ἄρα καμιά οὐσία βρίσκεται χωρὶς νᾶχει ὑπόστασιν (ὅπως ξήγησε ὁ Κάντ

μέ τὸ γνωστὸ παράδειγμα τῶν ἑκατὸ σκουδίων) καθὼς κι' ἀντίστροφα καμιά ὑπόσταση μπορεῖ νὰ βρῖσκεται χωρὶς ν᾿ἔχει οὐσία.—Γιατὶ κάθε *ὑπάρχον* ὄν πρέπει ν᾿ἔχει ἕνα ἰδιαίτερό του φυσικό, χαρακτηριστικό, πού ἐξ αἰτίας τούτου νὰ εἶνε ὅ,τι εἶνε,—φυσικό πού μαρτυροῦν (φανερώνει) τὸν ἑαυτό του μ' ὄλες τίς πράξεις του, ἐκδηλονόμενες ἀναγκαιώς σὰν προκαλοῦνται ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ αἴτια. Ἐνῶ ἀπ' ἐναντίας αὐτὸ τοῦτο τὸ φυσικό δὲν εἶνε διόλου ἔργο τῶν ἐξωτερικῶν αἰτίων οὔτε καὶ μπορεῖ νὰ τροποποιηθεῖ ἀπ' αὐτά.—Κι' ὅλα τὰ προεκθεμένα ἀληθεύουν προκειμένου γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὴ βούλησή του καθὼς καὶ γιὰ ὅλα τ' ἄλλα ὄντα τῆς Δημιουργίας.

Καὶ ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν ἐπίσης, ἐξὸν ἀπὸ τὸ ἀπλό προσόν του νὰ ὑπάρχει στὸν κόσμο, ἔχει καὶ μιὰ *οὐσία σταθερή*, δηλαδή χαρακτηριστικὴς ιδιότητες, πού αὐτὲς ἀκριβῶς ἀποτελοῦνε τὸ χαρακτήρα του καὶ πού μόνο ἐξωτερικὸ ἔρεθισμὸ χρειάζονται γιὰ νὰ φανεροθοῦνε. Ὡστε τὸ ν' ἀπαντᾷ κανεὶς πὼς ἕνας ἄνθρωπος, σὲ βρῖσκεται κάτου ἀπὸ τίς ἴδιες ἐπίδρασεις, θὰ ἐνεργήσῃ πότ' ἔτσι καὶ πότε ἀλλιῶς, ἀντίθετα δηλαδή, εἶνε τὸ ἴδιο σὲ ν᾿ἄθελε ν' ἀπαντᾷ ἀπὸ τὸ ἴδιο δέντρο πού βγαλε φέτες κεράσια νὰ βγάλει τοῦ χρόνου ἀχλάδια.

—Στίς προειπομένους σκέψεις ἀκριβῶς καὶ στήν *ἐκ* τῶν προτέρων βέβαιη κ' ἐπομένως γενικὴ ἀρχὴ τῆς ὑπαιτιότη-
τας πρέπει ν' ἀποδόσουμε τὸ γεγονός πὼς ὅλοι τους σὲ ἀληθινὰ βαθεῖοι στοχαστὲς ὄλων τῶν ἐποχῶν, ὅσο διαφορετικὲς κι' ἂν εἶχανε γνώμες γι' ἄλλα πράγματα,—συμφωνοῦνε στὸ νὰ ὑποστηρίζουν τὴν *ἀναγκαιότητα* τῶν προαιρέσεων καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν παρορμητικῶν αἰτίων, ἀρνούμενοι ὁμόγνωμα τὴν ἐλευθέρη βούληση. Καὶ μάλιστα,

ἐπειδὴ οἱ πολλοὶ κι' ἀνεμέτρητοι λαϊκοὶ ἄνθρωποι, ὄντας ἀνίκανοι γιὰ συλλογισμοὺς καὶ παρασυρμένοι ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ καὶ τίς πρόληψες πάντα καὶ μ' ἐπιμονὴ ἀρνιόντανε τὴν ἀλήθεια τούτη, θέλησαν οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι στοχαστὲς νὰ τὴν δείξουν ὀλοφάνερα, μεγεθύνοντάς τὴν καὶ κἀνιόντας τὴν ὑπεράσπισή της μὲ τολμηρὲς καὶ συχνὰ πολὺ ὑπεροπτικὲς διατύψεις. Ἡ πιὸ γνωστὴ διατύπωση πού μεταχειρίσθησαν ἔτσι εἶνε τὸ σόφισμα τοῦ *ὄνου τοῦ Μπουριντάν*,⁽¹⁾ μὴ ἀνευρισκόμενο ὅμως στὰ ἔργα ὅσα μᾶς διασώθησαν τοῦ σοφιστῆ ἐκείνου... Ὁ Βαῦλος πού τὸ ἀρθρο «Μπουριντάν» στὸ ἱστορικὸ λεξικό του εἶνε ἡ βᾶση ὄλων ὅσα σχετικῶς γράφηκαν, πολὺ ἀνακριβῶς λέει πὼς τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸν Μπουριντάν δὲν εἶνε γνωστό, παρὰ μόνο τοῦτο τὸ σόφισμα... Ἐπρεπε ἀπ' ἀλλιῶς, νὰ ξέρει πὼς αὐτὸ πού ὡς ἕνα σημεῖο ἔφτανε ν᾿ἄνε ἡ τυπικὴ καὶ συμβολικὴ ἔκφραση τῆς προεκθεμένης ἀλήθειας, εἶνε πολὺ ἀρχαιότερο τοῦ Μπουριντάν. Βρῖσκεται ἤδη στὸ Δάντη, πού κάτεχε ὄλη τὴν ἐπιστῆμη τῆς ἐποχῆς του κ' ἔζησε πρὶν τοῦ Μπουριντάν. Τοῦ ποιητῆ αὐτοῦ πού δὲν μιλάει

(1) Buridan Ἰωάννης, γάλλος σχολαστικὸς φιλόσοφος (1295-1360) πρῶτανις στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιῶ. Κατὰ τίς νεώτερες ἔρευνες προδρομικὸς θεμελιωτῆς τῆς νέας μηχανικῆς. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σοφιστικὸς ἰσχυρισμοὺς του εἶταν ὅτι ἂν ἡ βοήληση ἤθελε θεωρεῖ δύο ἀγαθὰ ἴσα μεταξύ τους, θὰ ἔπαυε σὲ ἀδράνεια, μὴ διαλέγοντας κανένα. Οἱ ἀντίπαλοί του γιὰ ἐμπαιγμὸ φτιάξανε τὸ θροῦλο πὼς ὁ Μπ. γιὰ νὰ ξηγήσῃ τὴ θεωρία του ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐξάρτηση τῆς βούλησης ἀπὸ τὴ νόηση ἔφευγε παρὰδειγμα ἕνα ὄνο, πού ὄντας ἀνάμεσα σὲ δύο δεμάτια ἄχουρ, ὅμοια δὲν μπορεῖ νὰ διαλέξῃ πιὸ νὰ φάει ἀπὸ τὰ δύο καὶ ψοφάει τῆς πείνας. Σ.Μ.

καθόλου για δνους, αλλά γι' ανθρώπους, τὸ τέταρτο ἄσμα τοῦ Παραδείσου ἀρχίζει μὲ τοῦτο τὸ τρίστιχο :

Intra duo cibi distanti e moventi
D' un modo prima si morria di fame,
Che liber' uomo l' un recasse a denti
(Μέσ' σὲ δυὸ φαγιά, τὸ ἴδιο μακρυὰ καὶ νόστιμα
δίγνωμος πεθαίνει πῶς πρὶν ἀπὸ πείνα
ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος πρὶν τῶνα δαγκάσει).

Ἄλλὰ κι' ὁ Ἀριστοτέλης ἀκόμα διατυπώνει τὴν ἴδια τούτη σκέψη λέγοντας : «Τοῦτη συμβαίνει ἔτσι, ὅπως μὲ τὸν ἄνθρωπο, πὺ πεινώντας καὶ διψώντας πολὺ, ἀλλὰ βρισκόμενος σὲ μιὰν ἴση ἀπόσταση ἀπὸνα φαῖ κ' ἓνα πιετὸ ἀναγκαστικὰ μένει ἀκίνητος.» Ὁ Μπουριντάν πὺ ἀπ' αὐτὴ - δὰ τὴν πηγὴ δανείσθηκε τὸ παράδειγμά του, περιορίσθηκε στὸ ν' ἀντικαταστήσει τὸν ἄνθρωπο μ' ἓνα ὄνο, ἀπλῶς γιὰτὶ ὁ φτωχὸς αὐτὸς σχολαστικὸς ἀπὸ συνήθειά του πέρνει γιὰ παραδείγματά του τὸ Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα ἢ ὄνους.

*
* *

Γιὰ νὰ ὑποστηρίξω τὴν παραπάνω βεβαίωσή μου πὺς τέτοιαν εἶχανε στὸ ζήτημα τοῦτο γνώμη ὅλοι οἱ βαθύτερο στοχαστές, θ' ἀναφέρω κάποι' ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα μεγάλων ἀνδρῶν... Καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα, γιὰ νὰ καθησυχάσω ἑκείνους πὺς μπόρετε νὰ πιστέψουν πὺς θρησκευτικοὶ λό-

γο ἀντιστρατεύονται στὴν ἀλήθεια πὺς ὑποστηρίζω, (1) θυμίζω ἐδῶ ἐκεῖνο πὺς ἔχει 'πεῖ κι' ὁ Ἱερεμίας, «Οἶδα, Κύριε, ὅτι οὐχὶ τοῦ ἀνθρώπου ἡ δόδος αὐτοῦ, οὐδὲ ἀνὴρ παρέρυσεται καὶ κατορθώσει πορείαν αὐτοῦ». (10,23). Κυρίως ὅμως ἀναφέρομαι στὸ Λούθηρο, πὺς σ' ἓνα βιβλίο του εἰδικὰ ἀναφερόμενο στὸ ζήτημα τοῦτο, ἀντιμάχεται, μ' ὅλη τὴν πολεμική του, τὸ δόγμα τῆς ἐλεύθερης βούλησης. Λίγα κομμάτια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀρκοῦν γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὴ γνώμη του, πὺς τὴν ὑποστηρίζει βέβαια μὲ λόγους θεολογικοὺς κι' ὄχι φιλοσοφικοὺς : (De servo arbitrio, κατὰ τὴν ἐκδοση Seb. Schmidt, 1707). Στὴ σελίδα 145 : «Γι' αὐτὸ εἶνε το γραμμένο στὴν καρδιά ὀλονῶν πὺς ἡ ἐλεύθερη βούληση δὲν ὑπάρχει ὁλότιστα..», Στὴ σελίδα 214 «Θέλω νὰ κἄμω γνωστὸ ἐδῶ στοὺς ὀπαδοὺς τῆς ἐλεύθερης βούλησης πὺς πρέπει νὰ θεωροῦν σὰν ἀξίωμα τὸ ὅτι ἐπιβεβαιώνοντας αὐτοὶ τὴν ἐλεύθερη βούληση ἀρνοῦνται τὸν Χριστό.» Στὴ σελίδα 220. «Ἐνάντια στὴν ἐλεύθερη βούληση μάχονται ὅλες οἱ μαρτυρίες τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐκείνες πὺς προλέγουν τὸν ἐρχομὸ τοῦ Χριστοῦ». — Ἄλλὰ οἱ μαρτυρίες αὐτὲς εἶνε ἀνεμέτρητες ἢ κάλλιο, πῆς, εἶνε ὀλάκερη ἡ Ἁγία Γράφη. —

Ἄς ἔρθουμε τὸρα στοὺς φιλόσοφους :

Στὸ ζήτημα τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ συμβουλευθεῖ κανεὶς σοβαρὰ τοὺς ἀρχαίους, γιὰτὶ ἡ φιλοσοφία τους, ὄντας, νὰ

(1) Στὸ ὅτι δηλ. δὲν ὑπάρχει ἐλεύθερη βούληση στὸν ἄνθρωπο γιὰτὶ τὸν χαρακτηῖρα τοῦ ἀτόμου, πὺς ἀπ' αὐτὸν ἀποκλειστικὰ πηγάζει ἡ βούληση, ἐκδηλονόμενη σὰν προκληθεῖ ἀπὸ τίς ἔξωτερικὲς περιστάσεις (παρορμήματα) τὸν σχηματίζουν προῦπάρχουσες (ἀλλιώως εἰπομένο, ἐκ γενετῆς) ιδιότητες. Σ.Μ.

ποῦμ' ἔτσι, σὲ νηπιακὴ κατάσταση, δὲν εἶχε σχηματίσει ἐξακριβομένη ἰδέα τῶν βαθύτερων καὶ πιὸ σπουδαίων προβλημάτων τῆς νεώτερης φιλοσοφίας, τοῦ προβλήματος δη-
δακτῆ τῆς ἐλευθέρης βούλησης καὶ τοῦ προβλήματος τῆς πραγματικότητος τοῦ κόσμου, ἤτοι τῆς συνάφειας τοῦ ἰδανικοῦ μὲ τὸ πραγματικόν. Πόση δὲ σαφήνεια εἶχαν καὶ ποιά ἀντίληψη ἀναφορικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθέρης βούλησης μπορεῖ νὰ καταλάβει κανεὶς ἀπὸ τὰ Ἡθικὰ Νικομαχίαια τοῦ Ἀριστοτέλη. Θὰ ἴδωι ἐκεῖ πὼς ἡ κρίσις του πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενον δὲν ἀποβλέπει παρὰ στὴ φυσικὴ καὶ στὴν πνευματικὴ ἐλευθερία, γι' αὐτὸ—δὰ καὶ δὲν κάνει διόλου λόγο γιὰ τὸ *ἐκούσιο* καὶ τὸ *ἀκούσιο*, συγγέροντας τίς βουλευτικὰς πράξεις μὲ τίς ἐλεύθερες πράξεις. Τὸ πολὺ πιὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας ἀκόμη δὲν τὸν ἀπασχολοῦσε, μ' ὄλο πού ἡ σκέψις του κάποτε φθάνει ὡς σ' αὐτό, ἰδίως σὲ δυὸ μέρη τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων . . . «τὸ μὲν οὖν τῆς φύσεως δῆλον ὡς οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διὰ τινος θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει» (X. 10 556). Καὶ πιὸ κάτω «Δεῖ δὲ τὸ ἦθος προὑπάρχειν πῶς οἰκτεῖον τῆς ἀρετῆς, στέργον τὸ καλὸν καὶ δυσχεραίνον τὸ αἰσχροῦν . . . », πού τοῦτο συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸ προηγούμενον καὶ μ' ἕν' ἄλλο χωρίο τῶν Μεγάλων Ἡθικῶν (I, 11) «Οὐ γὰρ ἔσται ὁ προαιρούμενος εἶναι σπουδαιότατος, ἂν μὴ ἡ φύσις ὑπάρξῃ βελτίων μὲν ἔσται» . . .

Καὶ ὁ Κικέρων ἀρκετὰ καθαρὰ διατυπώνει τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθέρης βούλησης στὸ βιβλίον του «περὶ Εἰμαρμένης» (de Fato)... Ἀτομικῶς του εἶνε ὁπαδὸς τῆς ἐλευθέρης βούλησεως, ἀλλ' ἀπ' αὐτὸν παθαίνουμε πὼς ὁ Χρῦσιππος καὶ ὁ Διόδωρος θὰ εἶχαν σχηματίσει ἀρκετὰ ἐξακριβομένη

ἰδέα γιὰ τὸ πρόβλημα. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε τὸν 13ον ἀπὸ τοὺς Νεκρικοὺς διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ μεταξὺ Μίνωα καὶ Σωκράτη, ὅπου ἡ ἐλεύθερη βούλησις καὶ μαζὶ τῆς Φγαλλικῆ τὸ ὑπεύθυνον ἀποκρούονται.

Τὸ τρίτον βιβλίον τῶν Μακκαβαίων κατὰ τὴ Βίβλον τῶν Ἑβδομήκοντα (λείπει αὐτὸ στὴ Βίβλον τοῦ Λούθηρου) εἶνε καθαυτὸ πραγματεία γιὰ τὴν ἐλεύθερη βούλησις.. Ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ μου σωστὴ ἔκφρασις τοῦ προβλήματος βρίσκεται στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρῖα (1) πού λέει (Στρωμ. 1 § 17): οὔτε οἱ ἐπαινοὶ, οὔτε οἱ τιμές, οὔτε οἱ σωματικὰς ποινὲς εἶνε βαλμένα μὲ δικαιοσύνη, ἂν γίνεαι δεκτὰ πὼς ἡ ψυχὴ δὲν ἔχει τὴν ἐλεύθερη δύναμη τοῦ νὰ ἐπιθυμεῖ καὶ τοῦ νὰ ἐγκρατεύεται, καὶ ἂν ἡ ἀμαρτία εἶνε κατὰ ἀκούσιο...

— Ὁ πρῶτος ὁμως πού δείχεται πὼς ἀπολύτως τέλεια γνώρισε τὸ ζήτημα καὶ τὰ ἐπακόλουθα του εἶνε ὁ Ἅγιος Αὐγουστίνος, (2) πού γι' αὐτὸ ἂν καὶ εἶνε μᾶλλον θεολόγος

(1) Κλήμης Τίτος Φάβιος (180—220). Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ τρία κύρια ἔργα του ὀνομάσθηκε *Στρώματα* (καὶ ἀλλιῶς *Στρωματεῖς*) ἐξ αἰτίας τῆς ποικιλίας στὴν ὕλη του, τὴν ἀνάλογη δηλαδὴ μὲ τὴν ποικιλίαν σχεδίων καὶ χρωμάτων πού εἶχανε τὰ στρώματα (τάπητες). Σ' αὐτὸ ἔχει πολλὰς περικοπὰς, γνώμες κλ. τῶν ἀρχαίων, θέλοντας νὰ δείξει τὴ χρησιμότητα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας στὸ νὰ κατανοηθεῖ ὁ χριστιανισμὸς.

(2) Ὁ Αὐγουστίνος Αὐρήλιος (354—430) εἶνε ἕνας ἀπὸ τοὺς λεγόμενους *μεγάλους πατέρας* τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἐν ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἔργα του (ὁ ἴδιος μᾶς ἀριθμεῖ 93) γράφηκε ἀποκλειστικὰ ἐναντίον τῆς αἵρεσις τοῦ Πελαγίου.

πρὸ φιλόσοφος εἶνε ἀξιοσημείωτος.. Στὸ σύγγραμμα του *περὶ τῆς Φύσεως καὶ περὶ τῆς χάριτος* λέει: «Ἄν ὁ ἄνθρωπος ὄντας ἄλλος θὰ εἶταν καλός, καὶ ὄντας τέτοιος ποῦ εἶνε σήμερα δὲν εἶνε καλός, εἴτε γιατί δὲ νοιόθει ποῖός ἐπρεπε νὰ εἶταν, εἴτε γιατί τὸ νοιόθει, ἀλλὰ δὲν τὸ μπορεῖ [ποιός δύναται ν' ἀμφιβάλλει πὼς μιὰ τέτοια κατάσταση δὲν εἶνε τῆ κάποια ποινή καὶ τιμωρία (1)]...

— Μεταξὺ τῶν φιλοσόφων, στῆ στενωτέρη σημασία τῆς λέξης, ὁ Χιούμ (2) εἶνε, ἂν δὲ σφάλλω, ὁ πρῶτος ποῦ δὲν ἐπιχείρησε νὰ ξεφύγει τῆ σοβαρῆ δυσκολία τοῦ ζητήματος, — καὶ ἀπεναντίας στὸ *Δοκίμιο περὶ Ἐλευθερίας καὶ ἀνάγκης* ἐκφράζεται, τέλος, ὡς ἐξῆς: «Ὁ ἀρχικός ἐργάτης ὄλων τῶν προαιρέσεων μας εἶνε ὁ πλάστης τοῦ κόσμου, ποῦ πρῶτος ἐβχλε σὲ κίνηση τὴν ἀπειρομέγεθθ τούτῃ μηχανή κ' ἔκαμε ὄλα τὰ ὄντα τέτοια, ὥστε καθ' ἐπακόλουθο γεγονός νὰ προέρχεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ κάποιαν ἀναπόδραστη ἀναγκαιότητα. Οἱ ἀνθρώπινες λοιπὸν πράξεις μπορεῖ εἴτε νὰ μὴ ἔχουνε τίποτε τὸ πονηρό, ἔστοντας ποῦ πηγάζουν ἀπὸ τόσο τέλειο αἷτιο, εἴτε ἂν περιέχουνε τὸ κακό, πρέπει νὰ συμπεριλαβαίνουν καὶ τὸν πλάστη μας στὴν κατάκριση ποῦ τοὺς ἀξίζει, ἀφοῦ ὄλοι ἀναγνωρίζουν πὼς αὐτός εἶνε τὸ ἀπώτατο αἷτιο τους καὶ ὁ ἀληθινὸς πρωτεργάτης».

(1) Τίς λέξεις ποῦνε στίς ἀγκύλες δὲν τίς ἔχει ὁ Σοπ., τίς προσθέτουμε δὲ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Αὐγουστίνου γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ τὸ νόημα τῆς φράσης. Σ. Μ.

(2) Hume Δαβίδ (1711—1776) σκῶτος φιλόσοφος, ἰδρυτῆς τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τῆς *Φαινομενοκρατίας*. Σ. Μ.

Καὶ αὐτὸς ἐπίσης ὁ Κάντ (1) στὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου* λέει: «Μόλις δεχθεῖ κανεὶς τὸ Θεὸ σὰν ἀρχικὴ καὶ παγκόσμια αἷτια, φαίνεται: ὑποχρεωμένος ν' ἀποδεχθεῖ πὼς αὐτὸς (ὁ Θεός) εἶνε τὸ αἷτιο τῆς ὑπόστασης ποῦ ἔχει ἀτῆ τῆς ἡ οὐσία: συνεπῶς αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουνε τὴν αἷτια ποῦ τίς καθορίζει μέσα σὲ κάτι ποῦ βρισκεται ὀλότελα ἔξω ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ μέσα στὴν ὑπαιτιότητα κάποιου ὑπερτατοῦ ὄντος...

...Ἄλλὰ μὲ ποῖὸ τρόπο θὰ δυνατόνε νὰ φαντασθεῖ κανεὶς πὼς ἔνα ὄν ποῦ ὄλη του ἡ ὑπαρξῆ καὶ ὄλη του ἡ οὐσία εἶνε ἔργο κάποιου ἄλλου, μπορεῖ ἐν τούτοις νὰ κανονίσει τὸν ἑαυτό του ἀρχῆθε καὶ ἀπὸ καταγωγῆς του, ὥστε καὶ συνεπῶς νὰνε ὑπεύθυνο γιὰ τίς πράξεις του; Ἡ ἀντίληψη «operari sequitur esse» ἤγουν τὸ ὅτι οἱ πράξεις κάθε ὄντος εἶνε ἀναγκαῖες συνέπειες τῆς οὐσίας του καταστρέφει τὴν ὑπόθεση αὐτῆ [τοῦ μὴ ὑπευθύνου] ἀλλὰ καθ' ἑαυτῆ θεωρητικῶς ἡ ἀρχὴ εἶνε ἀσάλαυτη. Ἐὰν ἕνας ἀνθρωπος ἐνεργεῖ πονηρά, τοῦτο εἶνε ἀποτέλεσμα τοῦ ὅτι εἶνε πονηρός. Μὲ τὴν ἀρχὴ δὲ αὐτῆ συνδέεται ἀκόμα καὶ τὸ πόρισμα «ergo unde esse, unde operari» (ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ οὐσία ἀπὸ καὶ ἡ ἐνέργεια).

(1) Κάντ Ἐμμανουήλ, (1724—1804) ὁ διάσημος Γερμανὸς φιλόσοφος ποῦ ἐπιχείρησε τὴν ἀναμόρφωση καὶ φιλοσοφικὴ συστηματοποίηση τοῦ ὄντου τῶν γνώσεων καὶ ποῦ ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία ξεκινόντας ἀποκαθιστᾷ, μέσον τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τὸν ἡθικὸ νόμο καὶ συμπεραίνει τὴν ὑπαρξῆ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Σ. Μ.

Ἡ ΜΟΙΡΑΙΑ ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ

Ἐνῶ τὸ πρῶτο μισὸ τῆς ζωῆς δὲν εἶνε τίποτ' ἄλλο παρὰ ἓνας ἀκοίμητος πόθος γιὰ τὴν εὐτυχία, στὸ ἄλλο μισὸ τῆς ζωῆς ἀπεναντίας κυριαρχεῖ ἓνα ἔδυνηρὸ αἰσθημα φόβου, γιὰτὶ τότε νοιόθει τέλος κανεῖς πολὺ ἢ λίγο ξάστερα πὼς κάθ' εὐτυχία εἶνε χιμαιρική καὶ πὼς μόνον ἢ ὀδύνη εἶνε πραγματική. Ἔτσι τότε οἱ φρόνιμοι ἀποβλέπουν ὅχι τόσο στὶς ζωηρὲς ἀπόλαψες ὅσο στὴν ἔλλειψη ὀδυνῶν, στὸ νὰ γίνουν, ὡς ποῦμ' ἔτσι, ἄτρωτοι.

Στὰ χρόνια τῆς νιότης μου ἓνα κευδούνισμα στὴν πόρτα μου μοῦδινε ἀμέσως πολλὴ χαρὰ, γιὰτὶ στοχαζόμουν: — Λαμπρά! κάτι συμβαίνει. — Ἀργότερα, σὰν πιά ἡ ζωὴ μ' ἔκανε ὄριμο, ὁ ἴδιος ἤχος μοῦ προκαλοῦσε αἰσθημα ποῦμοιαζε τρόμο· στοχαζόμουν: — Ἀλλιά! τίνα συμβαίνει!

— Στὰ γεράματα οἱ ἐπιθυμίες καὶ τὰ πάθη σβύνουνε τόνα κατόπι ἀπὸ τᾶλλο, γιὰτὶ τ' ἀντικείμενα τῶν παθῶν αὐτῶν γίνονται βαθμηδὸν ἀδιάφορα· ἡ αἰσθητικότης ἀμβλύνεται, ἡ δύναμη τῆς φαντασίας γίνεται ὀλοένα πιὸ ἀδυναμη, οἱ εἰκόνες θιαμπόνουν, οἱ ἐντύποσες δὲν μένουνε πιά ἔντονες, περνᾶνε χωρὶς ν' ἀφήνουν ἀχνάρια, οἱ μέρες κυλᾶν ὀλοένα πιὸ γλήγορα, τὰ συμβαίνοντα χάνουνε τὴ σπουδαιότητα τους, ὅλα ξεθωριάζουν. Ὁ ἄνθρωπος, τσακισμένος ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, περπατάει τρικλίζοντας ἢ ἀναπαύεται σὲ μιὰ γωνιά, ἴσκιος πιά, φάντασμα τῆς περασμένης ὀντότητάς του. Κάποια μέρα ἡ νύστα μεταβάλλεται σ' ἓνα ὕπνο στερνὸ καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ ὕπνου αὐτοῦ... ἀνησυχόσανε ἤδη τὸν Ἀμλέτο στὸν περίφημο μονόλογο του.

Ὅμως νομίζω ἐγὼ πὼς κι' ἀπὸ τώρα ὀνειρευόμαστε.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

I

Ἡ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

Ἡ πολιτεία, πού εἶνε τῆ τὸ ἀριστούργημα τοῦ μυαλομένου καὶ φρόνιμου ἐγωισμοῦ, ὄντας αὐτὴ ἓνα σύνολο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀτομικοὺς ἐγωισμοὺς, ἔχει ἐμπιστευθεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ καθενὸς στὰ χέρια μιᾶς δύναμης ἢ ἐξουσίας, πού εἶνε ἀπείρως ἀνώτερη ἀπὸ τὴ δύναμη τὴν ἀτομική καὶ πού τῆς ἐπιβάλλει, αὐτῆς-δὲ τῆς ἀτομικῆς, ἀναγκαστικὰ νὰ σέβεται τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων. Μὲ τὸν τρόπο τοῦτο κατορθώθηκε νὰ περιορισθοῦν ὁ ἄμετρος ἐγωισμὸς ὅλων σχεδὸν τῶν ἀνθρώπων, ἡ κακία πολλῶν καὶ τὸ ἄγριο φυσικὸ μερικῶν: ὁ καταναγκασμὸς τὰ κρατάει ὄλ' αὐτὰ δεμένα κ' ἔτσι ἐξ αἰτίας τούτου προβάλλει μιὰ ἀπατηλὴ φαινομενικότης.

Ἀλλὰ μόλις κάπως λείψει ἢ παραλύσει ἢ προστατευτική τούτη ἐξουσία τῆς Πολιτείας—ὅπως κάποτε συμβαίνει—τότε βλέπουμε ἀμέσως νὰ ξεπολυόονται ὀλοφάνερα οἱ πιὸ ἀχόρταγες ὄρεξες, ἡ αἰσχροκέρδεια, ἡ δολερὴ προσπάθεια, ἡ μοχθηρία, ἡ ἀπιστία τῶν ἀνθρώπων· τότε ἔλοι μείζε πισσοδρομοῦμε τρομαγμένοι, ἀρχίζουμε νὰ βάνουμε φωνῆς σὰ νὰ βρισκόμαστε ἀγνάντια σ' ἓνα τέρας, πού μᾶς εἶταν ἄγνωστο ἔως τότε. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶνε πὼς ἂν δὲν

ὑπῆρχε ὁ καταναγκασμὸς τῶν νόμων, ἂν δὲν αἰσθανόμαστε ὅλοι μας τὴν ἀνάγκη νᾶχουμε τιμὴ καὶ ὑπόληψη ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τοῦτα ὅλα τὰ πάθη θὰ ἐπικρατοῦσαν καθεμέρα.

Φτάνει νὰ διαβάσει κανεὶς τὶς διάσημες δίκες, ν' ἀναγνώσει τὴν ἱστορία τῶν ἐποχῶν ἀναρχίας γιὰ νὰ καταλάβει τί ὑπάρχει μέσα στὰ μύχια τοῦ ἀνθρώπου, ποῖαν ἔχει πράγματι ἀξίαν ἢ ἠθικὴ του ! Αὐτὲς οἱ χιλιάδες χιλιάδων ἀνθρωποὶ, ποῦχαις μπρὸς στὰ μάτια σου, ποῦνε ὑποχρεωμένοι νὰ σέβονται ἀμοιβαίως ὁ ἕνας τὴν ἡσυχία τοῦ ἄλλου, εἶνε τοι κατὰ βᾶθος ἄλλοι τόσοι λύκοι καὶ τίγρες, ποὺ μόνο ἓνα δυνατὸ φίμωτρο τοὺς ἐμποδίζει νὰ δαγκόνουν. Ὑποθέστε γιὰ μιὰ στιγμή πῶς ἡ δημόσια δύναμη ἐξαφανίζεται, πῶς τὸ φίμωτρο βγαίνει· με φρίκη θὰ τραβίσαστε κατὰ πίσω μπρὸς στὸ θέαμα ποὺ θὰ ξέκριναν τὰ μάτια σας καὶ ποὺ ἀλλιῶς καθέννας μας μπορεῖ εὐκολὰ νὰ τὸ φαντασθεῖ.

Αὐτὸ-δὲ λοιπὸν δὲν ἀποτελεῖ ὁμολογία τοῦ ὅτι ἐλάχιστῃ ἐμπιστοσύνῃ ἔχουμε στὴ θρησκεία, στὴ συνείδηση, στὴν ἀπὸ φυσικοῦ μας ἠθικὴ, ὅποιαδήποτε κι' ἂν εἶνε τὰ θεμέλιά τους ;

Καὶ ὅμως ἐδῶ-νὰ ξάγναντα στὰ ἐγωιστικά, ἀντιηθικά αἰσθηήματα, ἀφηγόμενα ἐλεύθερα, θὰ ξέκρινε κανεὶς ἐπίσης τὸ ἀληθινὸ ἐνστικτο ἠθικῆς τοῦ ἀνθρώπου νὰ ξεφανερόνεται, νὰ ξετυλίγῃ τὴ δύναμή του καὶ νὰ δείχνῃ τί εἶνε ἱκανὸ νὰ κάμῃ, θὰ βλεπε συνάμα τότε πῶς ὑπάρχει τόση ποικιλία στοὺς ἠθικοὺς χαρακτήρες, ὅπως ὑπάρχουν καὶ τοῦ νοῦ ποικιλίες· μιὰ πολὺ μεγάλη ἐηλαδὴ ποικιλία.

* *

Ο ΕΓΩΙΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Τέτοια φρίκη προκαλεῖ στοὺς ἀνθρώπους ὁ ἐγωισμὸς, ὥστ' ἔχουμ' ἐπινοήσει τοὺς καλοὺς τρόπους γιὰ νὰ τὸν σκεπάσουμε μ' αὐτούς, ἔτσι ὅπως σκεπάζουμε ἓνα μέλος ἀπόκρυφο· ὅμως αὐτὸς περνᾷ καὶ βγαίνει μέσα θε ἀπ' ὅλους τοὺς πέπλους καὶ προδίνει τὴν παρουσία του σ' ὅλες τὶς συνάντησες ποὺ σ' αὐτὲς ἐνστικτα προσπαθοῦμε νὰ ἐκμεταλλευόμαστε κάθε καινούργια γνωριμιά μας μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τὴ χρησιμευτοῦμε σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ μύρια σχέδιά μας.

Ἡ πρώτη μας ἐγνοια εἶνε πάντα τὸ νὰ γνωρίσουμε ἂν ὁ τάδε ἀνθρωπος μπορεῖ νὰ μᾶς εἶνε ὠφέλιμος σὲ τίποτε. Δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς εἶνε χρήσιμος σὲ κάτι ; τότε δὲν ἔχει γιὰ μᾶς καμμιάν ἀξία...

Κ' ὑπονοιαζόμαστε τόσο πολὺ τὸ ἴδιο αἶσθημα καὶ στοὺς ἄλλους, ὥστε σὰ μᾶς λάχει νὰ ζητήσουμε πληροφορία ἀπὸ κανένα, δὲν δίνουμε καμιὰ πίστη σ' ὅ,τι μᾶς πεῖ, μόλις μᾶς περάσει ἀπὸ τὸ νοῦ κ' ἢ πιὸ παραμικρὴ ὑποψία πῶς αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔχει κάποιο συμφέρον ἀπὸ τὴ δουλειὰ ποὺ τὸν ρωτήσαμε· γιὰτὶ εὐθὺς λογιάζουμε πῶς αὐτὸς θὰ θέλῃ νὰ μᾶς μεταχειρισθεῖ σὰν ὄργανό του καὶ θεωροῦμε πῶς ἡ γνώμη του ἀπορρεῖ ὄχι τόσο ἀπὸ τὴ φρόνησή του ὅσο ἀπὸ τοὺς κρυφοὺς σκοποὺς του, ὅσο μεγάλη κι' ἂν εἶνε τὴ ἐκείνη κι' ὅσο ἀσήμαντοι κι' ἀπόμακροι κι' ἂν εἶνε οἱ σκοποὶ του.

* *

Ὁ ἐγωισμὸς ἀπὸ φυσικοῦ μας δὲν ἔχει ὅρια ; ἓνα πῶ

θο απόλυτο έχει ο άνθρωπος, να συντηρήσει το είναι του, να γλυτώσει από κάθε οδύνη, ακόμη δε κι' από κάθε στέρηση· εκείνο που πάντα του θέλει είναι το να έχει όσο δύναται μεγαλύτερο ποσό καλοζωίας, το ν' αποκτήσει κάθε απόλαυση που μπορεί να φαντασθεί και που σκαρφίζεται μύριους τρόπους να τήν κάνει ελπίνα διαφορότροπη και να τήν μεγαλώνει αδιάκοπα. Καθ' εμπόδιο που προβάλλει μπρός στον έγωισμό του και στους πόθους του κάνει πιο παράφορες τις όρμές του, προκαλεί τήν εργητα, τήν έχθρα του· το εμπόδιο αυτό είναι ο έχθρός του και ζητάει να το συντρίψει. Θά ποθοῦσε αν δυνατόν ελα να τ' απολάψει, ελα να τὰ χαρεί· μιὰ που δὲν τὸ δύναται, θέλει τοῦλάχιστο ελα να τὰχει στήν έξουσία του. Καί ἡ ἀρχή του εἶνε : «Ὅλα γιά μένα, τίποτε γιά τοὺς ἄλλους».

Εἶνε δὲ τόσο μεγάλος ὁ ἔγωισμός, ὥστε ὁ κόσμος εἰς δὲν φτάνει να τὸν χωρέσει. Γιατί αν στὸν κάθε ἄνθρωπο βάνανε τὸ δίλημμα ποῖ ἀπὸ τὰ δύο προτιμάει : να χαθεῖ τὸ σύμπαν ἢ ὁ ἑαυτός του, δὲν χρειάζεται να σὰς ἴω ἔγω ποῖα θὰ εἶταν ἢ ἀπόκρισή του. — Καθένας λογιάζει τὸν ἑαυτό του κέντρο τοῦ κόσμου, κι' ελα τὰ σχετίζει με τὸν ἑαυτό του· δὲν ὑπάρχει γεγονός, ἴσαμ' ἀκόμα και στίς μεγάλες ἀνατροπές κρατῶν, που να μὴν τὸ ἐξετάζει πρῶτα, πρῶτα σχετικῶς με τὸ δικό του ἀτομικὸ συμφέρον, ὅσο κι εἶνε το μικρὸ κι ἀπόμακρο. Καί μπορεί να γίνει ἀντίθεση πῶ φανερῆ ἀπὸ τούτη : ἀκρότατο κι ἀποκλειστικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ καθενὸς γιά τὸν ἑαυτό του, — βλέμμα σχεδὸν ἀδιάφορο ἀναφορικῶς πρὸς ἄλλους τοὺς ἄλλους. Ἴσως να μὴν ὑπάρχει πράμα πῶ κωμικὸ ἀπὸ τὴν πεποιθήση ἐκείνη που ἔχουνε τόσοι και τόσοι ἄνθρωποι ὅταν ἐνεργοῦνε σὰν αὐτοὶ μόνο να ἔχουν ὑπαρξή πραγματικῆ, εἰλοι δὲ οἱ ὅμοιοί τους

να μὴν εἶνε παρὰ ἴσκιοι κούφιοι, πέρα κι ὠς πέρα φαντάσματα.

ΤΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Ἡ συνείδηση πηγάζει ἀπὸ τὸ φυσικὸ μας ;

Ἐπιτρέπεται να χουμε ὡς πρὸς αὐτὸ κάποιαν ἀμφιβολία. Τουλάχιστον ὑπάρχει και μιὰ νόθα συνείδηση (conscientia spuria) που συχνὰ συγγέεται με τὴν ἀληθινή. Ἡ στενοχώρια και τὸ μετάνοιωμα, που αἰσθανόμαστε γιά κάποιες πράξεις μας, δὲν εἶνε πολλές φορές ἄλλο τίποτε παρὰ ὁ φόβος γιά τίς συνέπειες που μπορεί αὐτὲς οἱ πράξεις να χουνε. Ἐξ ἄλλου ἡ παραβίαση μερικῶν κανόνων, πῶνε τοι ἐπιφανειακοί, αὐθαίρετοι και μάλιστα γελοιοὶ μὰς γεννάει αἰσθηματα ἐντελῶς ἀνάλογα με τὴν τύψη τῆς συνείδησης. Ἔτσι π χ. ἓνας Ἰουδαῖος μπορεί να αἰσθανθεῖ στενοχώρια σὰν ἀνανοίσει πῶς κάπνισε μέσα στο σπίτι του μέρα Σάββατο, τάχα πῶς ἔκαμε παράβαση τῆς μωσαικῆς ἐντολῆς που ἀπαγορεύει στοὺς Ἰουδαίους ν' ἀνάβουνε φωτιά στο σπίτι τους τὸ Σάββατο.

Ἐνας ἀριστοκράτης ἢ ἓνας ἀξιωματικὸς δὲν μπορεί να βρεῖ ἡσυχία γιάτι τοῦλαχε να παραβεῖ τοὺς κανόνες τοῦ κώδικα ἐκείνων τῶν τρελῶν, που τὸν ὀνομάζουν κώδικα τιμῆς. Καί συμβαίνει μάλιστα, πολλοὶ τέτοιοι, μὴ μπορόντας να κρατήσουνε τὸ λόγο τιμῆς ποῦδωκαν ἢ να συμμορφοθοῦνε με τῆς ἀπαίτησης τοῦ κώδικα τιμῆς, ν' αὐτοκτονοῦν... Αὐτοὶ ὅμως οἱ ἴδιοι μπορεί να παραβαῖνουνε κάθε μέρα μ' ἐλαφροῦ τῆ συνείδηση τὸ λόγο τους, φτάνει να μὴ τὸν

έχουνε προδιατυπώσει έπίσημα μὲ τὸ τυπικὸ ἐκεῖνο: «λόγο τιμῆς».

Γενικῶς ἢ κάθε μας ἀσυνέπεια, ἢ κάθε ἀπερισκεψία μας, ἢ κάθε πράξη μας, ἢ ὄχι σύμφωνη μὲ τὰ σχέδια μας, τίς ἀρχές ποῦχομε, τίς κοινωνικὲς συνθήκες ποῦ βρισκόμαστε, κ' ἀκόμη κάθε ἀπροσεξία στὰ λόγια μας, κάθε ἀδεξιότης, κάθε ἀμυαλιά ἀφήνουν σὰν ὑπόλειμμα τους ἕνα σκουληκι ποῦ μᾶς τρώει σιωπηλά, ἔν' ἀγκαθάκι ποῦ μένει μπηγμένο στὴν καρδιά μας.— Πολλοὶ ἄνθρωποι θὰ αἰσθάνοντανε κατάπληξη ἂν ξεκρίναν ἀπὸ ποιά στοιχεῖα ἀπαρτίζεται ἢ συνείδηση αὐτή, ποῦ τὴν ἔχουν σὲ τόση μεγάλη ὑπόληψη: πάνω-κάτω ἀπαρτίζεται κατὰ τὸ ἕνα πέμπτο ἀπὸ φόβο τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὸ ἕνα πέμπτο ἀπὸ φόβους θρησκευτικούς, κατὰ τὸ ἕνα πέμπτο ἀπὸ πρόληψες, κατὰ ἕνα πέμπτο ἀπὸ ματαιοδοξία καὶ κατὰ ἕνα πέμπτο ἀπὸ συνήθεια. Ὡστε θὰ μπόρει κανεὶς νὰ ξαναπεῖ γι' αὐτὴν ἐκεῖνο ποῦχει πεῖ κάποιος Ἄγγλος: Ἡ συνείδηση εἶνε πολυτέλεια ποῦ δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ τὴ συντηρῶ: I cannot afford to kepe a concience.

* *

ΤΙ ΑΠΟΜΕΝΕΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΜΦΥΤΟ ΣΤΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Κάθε ἄνθρωπος ἔχει μέσα του τὰ δύο τοῦτα μεταξὺ τους ἀντίθετα αἰσθήματα: τὸν φθόνον καὶ τὸν οἶκτον [ἔσπλαχνη συμπάθεια]. Ἐκεῖνο ποῦ τὰ γεννά εἶνε ἡ ἀθέλητη κ' ἀναπόφευκτη σύγκριση τῆς δικῆς μας τῆς θέσης πρὸς τὴ θέση τῶν ἄλλων. Κ' ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντίδραση, ποῦ σὲ κάθε ἀτομικὸ χαρακτηριστῆρα προκαλεῖ ἡ τέτοια σύγ-

κριση, τὸ ἔν' ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ αἰσθήματα γίνεται θεμελιακὴ διάθεση μας καὶ πηγὴ κάθε πράξης μας.

Ὁ φθόνος δὲν ἔχει κανέν' ἄλλο ἀποτέλεσμα παρὰ τὸ νὰ ψηλόνει, νὰ πλαταίνει καὶ νὰ στεριώνει τὸν τοῖχον ποῦ ὑψόνεται ἀναμέσῳ τοῦ Σὺ καὶ τοῦ Ἐγώ. Ἀπεναντίας ὁ οἶκτος ἀδυνατίζει τὸν τοῖχον αὐτό, τὸ κάνει σὰ διάφανον, κάποτε κίολα τὸ γκρεμίζει συθέμελα, καὶ τότε ξαφανίζεται κάθε διαφορὰ ἀνάμεσα τοῦ Ἐγώ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.

Οἶκτος εἶνε ἡ περίεργη καὶ μυστηριακὴ κατάσταση, ποῦ μᾶς κάνει νὰ βλέπουμε ὀλότελα σβυμένη τὴ γραμμὴ συνόρων ἐκεῖνην ποῦ ὀλότελα χωρίζει στὰ μάτια κάθε λογικοῦ ἕνα ὄν ἀπὸ ἕν' ἄλλο, ὥστε λείποντας τὸ σύνορον νὰ γίνεται τὸ Μὴ—Ἐγώ ἴδιο, πές, μὲ τὸ Ἐγώ. — Κι ὁ οἶκτος, αὐτὸς μόνον, εἶνε ἡ πραγματικὴ ἀρχὴ κάθε δικαιοσύνης ἐλεύθερης καὶ καθ' ἑσπλαχνίας ἀληθινῆς.

Ὁ οἶκτος εἶνε μιὰ ἀναμφισβήτητη ἐκδήλωση τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης: ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ μιὰ ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου ποῦ δὲν ἔχει ἐξάρτηση ἀπὸ προγενέστερες μάθησες, ἀπὸ ιδέες δογματικὰ (a priori) δοσμένες, ἀπὸ θρησκείες ἀπὸ δοξασίες, ἀπὸ μύθους, ἀπὸ ἀνατροπὴ, ἀπὸ ἐκπαίδευση. Εἶνε τὸς ἕνα προϊόν τῆς φύσης ἀυθόρμητο, ἄμεσο, ποῦ δὲν ξεκάνεται, ἀντέχει σὲ κάθε δοκιμασία καὶ ποῦ ξεπροβάλλει σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε χώρα. Παντοῦ κάνουν οἱ ἄνθρωποι ἐπίκληση πρὸς τὸν οἶκτον δείχνοντας πὼς βασίζονται σ' αὐτόν· τόσο εἶνε βέβαιον πὼς ὑπάρχει μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπον...

...Σὲ κάθε καλὴ πράξη, παρουσιαζόμενη σὰν ἀποτέλεσμα θρησκευτικῶν μόνον πεποιθήσεων, μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιτάξει πὼς αὐτὴ δὲν ἔχει ιδιότητητα γιὰτι προέρχεται

ἀπὸ ἑνα κάποιο ὑπελογισμὸ μέλλουσας ἀνταμοιβῆς ἢ τιμωρίας καὶ νὰ συμπεράνει πῶς γι' αὐτὸ δὲν εἶνε ἠθικῆ. Παιὸς ὅμως, ἀποβλέποντας στὸ ἠθικὸ ἐλατήριον ποὺ ἔχει ὁ οἶκτος θ' ἀποκοτοῦσε ἔστω καὶ πρὸς στιγμὴ ν' ἀμφισβητήσῃ τὸ ὅτι ὁ οἶκτος δίνει πραγματικῶς τὰ εὐεργετικὰ κ' ἀξιοθαύμαστ' ἀποτελέσματα τοῦ σὲ καθ' ἑποχῆ, σ' ἔλους τοὺς λαοὺς, σ' ἔλεις τίς περιστάσεις τῆς ζωῆς, μέσα στὴν ὀλότελη ἀναρχία, στίς φρίκες τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν πολέμων, στὰ μεγάλα ἔσο καὶ στὰ μικρὰ πράγματα, τὴν κάθε μέρα καὶ τὴν κάθε ὥρα; Ποιὸς θ' ἀποκοτοῦσε ν' ἀμφισβητήσῃ τὸ ὅτι ὁ οἶκτος προλαβαίνει πολλὰς ἀδικίες, προκαλεῖ ἀπροσδόκητα πολλὰς ἀγαθὰς πράξεις, χωρὶς ἐλπίδα ἀμοιβῆς, καὶ τὸ ὅτι ὀλοῦθε ἔπου μπεῖ αὐτὸς μοναχὸς τοῦ σὲ δράση ξεκρίνουμε μὲ συγκίνηση καὶ θαυμασμὸ μέσα σ' αὐτὸν τὴν ἀδολγὴ καὶ καθάρια ἠθικὴ ἀξία.

— Ὁ οἶκτος, ἀρχὴ κάθε ἠθικότητος, ἐκτείνει τὴν προστασία τοῦ ἐπίσης κ' ἀπάνω στὰ ζῶα, ἐνῶ μέσα στίς συστηματοποιημένες ἠθικὰς τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐλάχιστη καθορίζεται εὐθύνη ἢ ὑποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς αὐτὰ. Τὸ ὅτι δῆθεν τὰ ζῶα δὲν ἔχουνε δικαιώματα, ἢ πρόληψη ὅτι ὁ τρόπος ποὺ τοὺς φερνόμαστε δὲν ἔχει σημασία ἠθικῆ, γιὰτὶ δὲν ἔχουμε, λέει, καθήκοντα πρὸς τὰ ζῶα, ὅλ' αὐτὰ εἶνε ἀποκρουστικὴ κτηνωδία, βαρβαρότης εὐρωπαϊκῆ ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸν ἰουδαϊσμὸ.— Ὁ οἶκτος πρὸς τὰ ζῶα συνδέεται τόσο στενὰ μὲ τὴν ἀγαθότητα τοῦ χαρακτῆρα, ὥστε μῆρρεῖ μὲ πεποίθηση νὰ ποῦμε πῶς ἐκεῖνος ποὺ εἶνε σκληρὸς στὰ ζῶα δὲν γίνεται νᾶνε καλὸς ἀνθρώπος.

... Οἶκτος ἀπερίσριστος γιὰ ὅλα τὰ ποὺ ζοῦν, αὐτὸς ἀποτελεῖ τὴν πιὸ βέβαιη καὶ πιὸ σταθερὴ ἐγγύηση τῆς ἠθικότητος· καὶ τοῦτο δὲν χρειάζεται καμιά μὲ λεπτομέρειες

σχολαστικὴ ἀνάλυση. Μπορεῖ κανεὶς νὰ βεβαιώσει πῶς ἐκεῖνος ποὺ ἔχει ἀληθινὸ οἶκτο δὲν θὰ προσβάλει κανένα, δὲν θὰ θελήσῃ νὰ πάρει τὰ δικαιώματα κανενὸς ἄλλου, δὲν θὰ βλάψῃ κανένα· κι ἀπεναντίας θάχει γιὰ ἔλους ἐπιείκεια, θὰ συχωράει εὐκολα, θὰ βοηθάει ἔλους ἔσο δύνεταί καὶ τὰ ἔργατὰ τοῦ ὅλα θάχουνε τὴ σφραγίδα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.— Δοκιμάστε νὰ πεῖτε : « Ὁ τάδε ἀνθρώπος εἶνε ἐνάρετος, ἀλλὰ δὲ νοιόθει μέσα τοῦ τὸν οἶκτο » ἢ ἀλλιῶς : « Ὁ τάδε ἀνθρώπος εἶνε ἀδικὸς καὶ κακὸς ὅμως αἰσθάνεται γιὰ τοὺς ἄλλους οἶκτο » καὶ θ' ἀντιληφθῆτε πόσο μεγάλη ἀντίφαση ἔχει ἀναπόδραστα μιὰ τέτοια γνώμη.

... Σὰν βρισκόμαστε σὲ συνάφεια μ' ἕνα ἀνθρώπο, ἄς μὴ καταγινόμαστε νὰ ζυγίζουμε τὸ μυαλό του, τὴν ἠθικὴ του ἀξία, — πρᾶμα ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε ν' ἀναγνωρίσουμε τὴν κακογνωμία του, τὴ στενομυαλιά του, τὴ σφαλερὴ του κρίση καὶ μόνο τὴ καταφρόνια μας καὶ τὴν ἀποστροφή μπορεῖ νὰ προκαλέσει μέσα μας : ἄς ἀποβλέπουμε μᾶλλον στὰ βᾶσανά του, στοὺς πόνους του καὶ τότε θὰ νοιώσουμε πόσο πολὺ μᾶς ἐνδιαφέρει· τότε θὰ προβάλλει ἢ συμπάθειά μας καὶ ἀντὶ ἐχθρητας καὶ καταφρόνιας γι' αὐτὸν θὰ αἰσθανόμαστε τὸν οἶκτο ἐκεῖνον, ποὺ εἶνε τὸς ἢ μόνη ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο διδασκόμενη ἀγάπη.

... Ὁ, τι εἶνε τὸ νερὸ γιὰ τὴ φωτιά, ὁ οἶκτος εἶνε γιὰ τὴν ὀργητὰ μας. Καὶ σὲ κείνον ποὺ δὲν θέλει νάχει τύψεις στὴ συνείδησή του τὸν συμβουλεύω σὰ λογιάζει νὰ ἐκδικηθεῖ σκληρὰ γιὰ ἐναντίο του γενάμενη ἀδικία, νὰ φαντασθεῖ πριχοῦ μὲ ζωηρὰ χρώματα τὴν ἐκδίκησή του σὰ νᾶνε τὴ κιάλας συμπληρωμένη, ν' ἀγναντέφει μὲ τὸ νοῦ τὸ θῦμα του, παθιασμένο ἀπὸ τίς φυσικὰς καὶ ἠθικὰς ὀδύνας,

νά παλεύει με τή δυστυχία και τή στέρηση, και τότε αὐτός [ἐκδικητής] νά πει στον ἑαυτό του: νά τὸ ἔργο μου. Ἄν κάτι σὸν κόσμος ὑπάρχει πὺ μπορεῖ νά σβύσει τὴν ὀργή, αὐτὸ εἶνε ὁ τέτοιος στοχασμός.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ

Τρία μόνον ἐλατήρια ἔχουν οἱ πράξεις οἱ ἀνθρώπινες, κ' ὅλες οἱ ἀφορμὲς πὺ ἐνδεχομένως τίς προκαλοῦν ἀπ' αὐτὰ και μόνο ἀπορρέουν.

Τὰ ἐλατήρια τοῦτα εἶνε :

1ον Ὁ ἐγωισμός, πὺ ἀποβλέπει μόνο στὸ δικό του τὸ καλό (αὐτὸς δὲν ἔχει ὄρια).

2ὸ Ἡ κακία, πὺ θέλει τὸ κακὸ τοῦ ἄλλου (φτάνει ὡς στὴν πιὸ μεγάλη σκληρότητα).

3ο Ὁ οἶκτος, πὺ θέλει τὸ καλὸ τοῦ ἄλλου (αὐτὸς φτάνει ὡς στὴν εὐεργετικότητα και τὴ μεγαλοφυχία).

Κάθε πράξη ἀνθρώπινη ἀναγκαστικὰ ἀνάγεται σ' ἓν ἀπὸ τὰ τρία τοῦτα ἐλατήρια ἢ και σὲ δυὸ μαζί.

... Πολὺ σπανίως ἓνας ἀνθρωπος ἀναγνωρίζει ὅλη τὴν τρομαχτικὴ κακία τοῦ ἐγωισμοῦ του μέσα στον καθρέφτη τῶν ἔργων του. Ἀπαλλιῶς μήπως θὰ μπόρει νά πιστέψετε πὺς στ' ἀλήθεια ὁ Ροβερπιέρρος, ὁ Βοναπάρτης, ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Μαρόκου και ὅσοι φοινιάδες ἔχουνε καταδικασθεῖ σὰν τέτοιοι, μονάχ' αὐτοὶ - δὰ εἶνε τόσο κακοὶ μέσ' στους ἀνθρώπους; Μὴ δὲν ξεκρίνετε πὺς πολλοὶ θᾶκαναν τὰ ἴδια σὰν και αὐτοὺς, φτάνει μόνο νά μπορούσαν;

Ὁ Βοναπάρτης πράγματι δὲν εἶταν πιὸ κακὸς ἀφ' ὅτι, εἶνε πολλοὶ ἄλλοι, γιὰ νά μὴν πῶ οἱ πιότεροι, ἀνθρωποὶ. Δὲν ἔχει και αὐτὸς παρὰ τὸν κοινὸν σ' ὅλους ἐγωισμό, -

τὸν ἐγωισμό πὺ ἐπιδιώκει τὸ δικό του ἀγαθὸ εἰς βάρος τῶν ἄλλων. Κι ὅτι ξεχωρίζει τὸ Βοναπάρτη ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους εἶνε δύναμη μεγαλύτερη, γιὰ νά ἱκανοποιετὴ θᾶληση, νοὺς μεγαλύτερος, λογικὴ μεγαλύτερη, θάρρος μεγαλύτερο κ' ἐξ ἄλλου ἢ τύχη, πὺ τοῦδινε περίσταση εὐνοϊκή. Χάρι σ' ὅλους αὐτοὺς μαζί τοὺς ὄρους ἔκαμε γιὰ τὸν ἐγωισμό του ἐκεῖνο πὺ μύριοι ἄλλοι θὰ παθοῦσαν ἐπίσης νά κάμουν, ἀλλὰ δὲν μποροῦν. — Κάθε ἀγοραῖος ἀνθρωπος, πὺ με τὴν κακία του πιτυχαίνει γιὰ τὸν ἑαυτό του κάποια μικρὴ ὠφέλεια με ζημία τῶν ἄλλων, ὅσο μικρὴ και ἂν εἶνε ἢ βλάβη πὺ τοὺς κάνει τόσο εἶνε τὸς ἀχρεῖτος, ὅσο και ὁ Βοναπάρτης.

... Ἡ ἀτομικότης τῶν περισσότερων ἀνθρώπων εἶνε τόσο μισηρὴ και τόσο ἀσήμαντη, ὡστε τίποτε δὲν χάνουν αὐτοὶ με τὸ θάνατο τους: ἐκεῖνο πὺ ἐνδεχόμενο ἐπιτέλους νᾶχει σ' αὐτοὺς μιὰ κάποια ἀξία, τὰ γενικὰ—νά πὺ—καταχρηστικὰ τοῦ ἀνθρώπινου τύπου, αὐτὸ ἐπιζητᾶ μέσα στους ἄλλους ἀνθρώπους. Κι ἀπαλλιῶς μόνο στὴν ἀνθρωπότητα και ὄχι στὸ ἄτομο μπορεῖ νά εἶν' ἐξασφαλισμένη ἢ διάρκεια. — Ἄν, ὑποθέσουμε, λάβαινε ὁ ἀνθρωπος αἰώνια ζωὴ, τὸ ἀνάλλαχτο ἀπολύτως τοῦ χαρακτῆρα του και τὰ στενὰ ὄρια τῆς νόησης του θὰ τοῦ φινόντανε τέλος τόσο μονότονα και θὰ τοῦ γεννοῦσανε τόσο μεγάλη ἀηδία, ὡστε γιὰ νά γλυτόσει ἀπ' αὐτὰ θᾶψτανε νά προτιμήσει τὸν ἀφανισμό του.

— Οἱ πράξεις και ἢ διαγωγὴ ἑνὸς ἀτόμου, ἀκόμα και ἑνὸς λαοῦ, μπορεῖ νά τροποποιηθοῦν ἀπὸ τὰ δόγματα, ἀπὸ τὸ παράδειγμα και ἀπὸ τὴν συνήθεια. — Ἀλλὰ μόνος, στὴν ἐκδήλωση τους θεωρούμενες οἱ πράξεις εἶνε σὰν κάτι τὸ ἀπλῶς παραστατικὸ γιὰτι μόνάχα ἢ πνευματικὴ διάθεση

προκαλεί σάν αίτια, τίς πράξεις και δίνει σ' αὐτές τήν πραγματική ἠθική σημασία τους. Κ' ἐξάλλου ἡ ἠθική σημασία μπορεῖ νά μένει ὀλότελα ἡ ἴδια, μ' ὄλο πού συμβαίνει νάχουν ἐξωτερικές ὀλωσδιόλου τή μίαν ἀπό τήν ἄλλη διαφορτικές. Ἔτσι, μ' ἓνα ἴσο βαθμὸ κακίας, ὁ ἓνας μπορεῖ νά πεθάνει στή λαιμητόμο, κι ὁ ἄλλος νά σβύσει εἰρηνικά περιστοιχισμένος ἀπό τοὺς δικούς του.

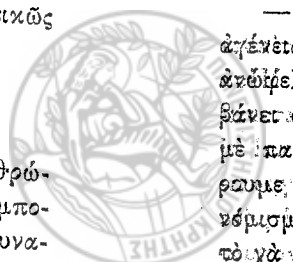
...Γιὰ νά ἐμφανίσω μ' ἓνα μόνο χαρακτηρισμὸ τήν υπέρμετρη διάθεση πούχει ὁ ἐγωισμὸς δὲν βρίσκω ἄλλη καμμιὰ καλῆτερη ἀπὸ τήν ἀκόλουθη ὑπερβολή: «Πολλοὶ ἄνθρωποι θὰ μπόρει νά σκοτόσουν ἓνα ὁμοῖό τους γιὰ νά πάρουν τὸ λίπος τοῦ σκοτομένου νά τὸ χρησιμευτοῦν σάν ἀλοιφή τῶν παπουτσιῶν τους». Καὶ μιὰ μόνον σχετικῶς ἀμφιβολία: εἶνε τάχα τοῦτο πού διετύπωσα πραγματικῶς ὑπερβολή;

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΣ

Εἶνε φρόνιμο νά κάνεις πότε και πότε τοὺς ἀνθρώπους, ἄνδρες και γυναῖκες, νά καταλαβαίνουν πὼς μπορεῖς νά περάσεις περίφημα και χωρὶς αὐτούς: Τοῦτο δυναμὸν τή φιλία. Γιὰ τοὺς περισσότερους μάλιστα ἀνθρώπους, κακὸ δὲν εἶνε νά μεταχειρίζεσαι στή συνομιλία κάποι' ἀπόχρωση περηφάνειας ἀπέναντί τους: δίνουν τότε πιότερη σημασία στή φιλία σου: *chi non stima vien stimato*: ὁποῖος δὲν ἐχτιμᾷ τὸν ἐχτιμοῦνε, — λέει μιὰ ἰταλικὴ παροιμία. Κι ἂν λογιάζουμε κανέν' ἄνθρωπο πὼς ἔχει πολλή και πραγματικὴ ἀξία, κάλλιο εἶνε νά τοῦ τὸ κρύβουμε, σάμπως νάταν ἐγκλημα. Τοῦτο δὲν εἶνε βέβαια πολὺ εὐχάριστο, ἀλλ' ὅμως ἔτσι πρέπει νά γίνεται. Τή φιλία τοῦ

ἀνώτερου τοὺς μάλιστα καὶ σκυλοῦ τὴν ἀνέχονται πὸ ἄνθρωποι δὲν τὴν ἀνέχονται διόλου. Ἔτσι πὸ ἓνα ἐπὶ τοῦ φέρει τίποτε δὲν φαγερόνει πὸ καλὰ καὶ ἀγαθὸν ἔχοντως πρὸς τὸν κόσμον, ὅσα πὸ νά προβάλλει σάν ἀπόδειξη τῆς ἀξίας καὶ τῶν χαρισμάτων καὶ πικαρπῶν τοῦ ἀνθρώπου: τὸ ὅτι αὐτὸς ἔχει πολλοὺς φίλους: σάμπως δὲ ἄνθρωποι νά δύνανται τή φιλία τους σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία και τὰ προτερήματα και σάμπως νά μὴ μοιάζουν ἀπεναντίας τὰ σκυλιὰ πὸ ἀγαπαῦν ἐκεῖνον πού τὰ χαϊδεύει ἢ καὶ μόνον τοὺς δίνει κόκκαλα χωρὶς νά γινιάζεται πιότερο γι' αὐτὰ! Ἐκεῖνος πού ξέρει νά χαϊδεύει καλῆτερα τοὺς ἀνθρώπους, ἔτσι καὶ ἂν εἶνε τοῖς ἀχρειέστερα ζῶα, αὐτὸς ἔχει και τοὺς πολλοὺς φίλους: **ΠΙΟΝΙΟΝ ΣΕΚΗΜΕΝΤΙ/ΟΙ ΙΟ**

— Ἡ εὐγένεια στή συμπεριφορὰ εἶνε φρονιμάδα ἢ ἀγένεια εἶνε ἡλιθιότης. Τὸ νά κάνει κανεὶς ἐχθρόδες ἔτσι ἀνώφελα στὰ καλὰ καὶ καλοῦμένα εἶνε τρέλας καὶ ἔτσι νά βάνει ὁ ἴδιος φωτιά στὸ σπῆν τοῦ. Γιατί ἡ ἀβρότης μοιάζει μὲ παραποιημένον νόμισμα: δηλαδὴ μὲ νόμισμα πού τὸ ξέραμε κάλλικόν και τὸ νά φειδωλεύεται κανεὶς ἔνα τέτοιο νόμισμα σημαίνει πὼς τοῦ λείπει πνεῦμα ἀπεναντίας μὲ τὸ νά σπαταλάει τὸ τέτοιο νόμισμα δείχνει πὼς ἔχει σπῆν στὸ μυαλό. καὶ ἔτσι πὸ πρὸς ἄλλοι καὶ πρὸς ἑαυτὸν. Τὸ νά ἀφίνει κανεὶς νά φαίνεται ἡ ὀργή του τὴν μίσος στὰ λόγια του ἢ στήν ὄψη του εἶνε κατ' ἀνωφελεύσο, ἐπικίνδυνον, ἀφύετον, γελοῖον, ἐξαιρετικὸν βλάκον. Δὲν πρέπει νά φαίνεται τὸ θυμὸν ἢ τὴν ἐχθρότητα παρά μὲ πρῶτον τὸ φιλῆσαι καὶ τὸ ζῆναι τὰ μόνον πούχουνε δηλητηριώδη καὶ ἐπιβλαβή. Ἡ ἐμπιστοσύνη πὸ δείχνουμε πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, δὲν ἔχει πολλὰκις ἄλλο αίτια παρά τὴν ἀνορθότητα τὸν ἐγωισμὸ ἢ τὴν ἑπιστάσια μαρτυροῦν τὸν ἄνθρωπον καὶ ἄνευ τῆς

τας νὰ σκεφθοῦμε, νὰ προσέξουμε, νὰ ἐνεργήσουμε, παρασυρόμαστε στὸ νὰ ἐμπιστευθοῦμε σὲ κάποιον τὸν ἐγωισμό, σὰν ἢ ἀνάγκη τοῦ νὰ μιλοῦμε γιὰ τὶς δικές μας δουλειές μᾶς παρακινεῖ νὰ κάνουμε σὲ ἄλλους ἀνακοίνωση τῶν μυστικῶν μας· τὴν ξίπασιά μας σὰν ἔχουμε νὰ ποῦμε κάτι ποῦ θαροῦμε πῶς ἐξυψώνει τὸν ἑαυτὸ μας. — Καὶ ὅπωςδὴποτε ἔχουμε τὴν ἀπαίτηση νὰ μᾶς χρωστοῦν οἱ ἄλλη χάρη γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη μας.

Στὴν κοινωνία ὁ γιατρός ἀγναντεύει ἕλη τὴ νοσηρότητα τοῦ ἀνθρώπου· ὁ νομικὸς ἀγναντεύει ἕλη τὴν κακία τοῦ ἀνθρώπου· κι ὁ θεολόγος ἕλη τοῦ τῆ βλακεία.

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΕΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Ὁ δικός μας πολιτισμένος κόσμος δὲν εἶνε τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ μεγάλη παρέλαση μασκαρεμένων. Μέσα σ' αὐτὸν βρίσκει κανεὶς ἱππότες, καλογέρονες, στρατιωτικούς, γιατρούς, δικηγόρους, παπάδες, φιλοσόφους—καὶ τί δὲν βρίσκει; Ὅλοι τοὺς ἕμεις αὐτοὶ δὲν εἶναι πραγματικῶς αὐτὸ ποῦ παρασταίνουν: εἶνε τοὶ ἀπλῶς καὶ μόνο μάσκες, ποῦ πίσω ἀπ' αὐτὲς κρύβονται τὸ πιὸ πολὺ χρηματοθήρες. Ἔτσι ὁ ἕνας π. χ. φορᾷ τὴ μάσκα τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ νόμου, πέρνοντας τὴ βοήθεια κανενὸς δικηγόρου γιὰ νὰ βλάψει πιὸ σίγουρα τὸν πλησίον του· ὁ ἄλλος ἔχει διαλέξει γιὰ τὸν ἴδιον σκοπὸ τὴν μάσκα τοῦ γενικοῦ καλοῦ καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ· ὁ ἄλλος πάλι τὴν μάσκα τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀμωμῆς πίστης.—Ἐπίσης γιὰ διαφόρους ἄλλους κρυφοὺς σκοποὺς κάποιον κρύβονται πίσω ἀπὸ τὴ μάσκα τῆς φιλοσοφίας, κι ἀκόμη ἄλλοι πίσω ἀπὸ τὴ μάσκα τῆς φιλανθρωπίας κ.λ.

Στὶς γυναῖκες ἡ ἐκλογή μάσκας εἶνε κάπως περιορισμένη· τὸ πιὸ πολὺ χρησιμεύονται αὐτὲς τὴ μάσκα τῆς ἀρετῆς, τῆς ντροπαλότητος, τῆς ἀφέλειας, τῆς μετριοφροσύνης.

Προσθέτω πῶς ὑπάρχουνε καὶ μάσκες γενικῆς, χωρὶς εἰδικὸν χαρακτήρα, ἔτσι ὅπως εἶνε τὰ ντόμινα στοὺς χοροὺς μεταμφιεσμένων· καὶ τὶς τέτοιες μάσκες τὶς συντυχαίνουμε μπροστά μας ὁλοῦθε· μᾶς παρασταίνουν τὴν αὐστηρὴν τιμιότητα, τὴν εὐγένεια, τὴν ἀδολη συμπάθεια, τὴν περιποιητικὴν φιλία.—Ὅλες οἱ τέτοιαις λογῆς μάσκες σκεπάζουνε τὸ πιὸ πολὺ βιοτέχνες, ἐπιχειρηματίες, κερδοσκόπους. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ μόνη ἐντιμότερη κοινωνικὴ τάξη εἶνε οἱ ἔμποροι, γιὰτὶ αὐτοὶ τουλάχιστο παρουσιάζονται τέτοιοι ποῦ εἶνε, χωρὶς μάσκα στὸ πρόσωπον. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς ἔχουνε κατατάξει χαμηλὰ στὴν κοινωνικὴ κλίμακα.

— Παντοῦ καὶ σὲ καθ' ἐποχὴν πρόβαλαν πολλὰς δυσαρέσκεις ἐνάντια στὶς κυβέρνησεις, στοὺς νόμους καὶ στοὺς πολιτικούς θεσμούς· αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος βρίσκει πάντα τοῦ πρόχειρο τὸ νὰ φορτῶναι σ' αὐτοὺς τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀχώριστη ἀπ' τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ἀθλιότητα,—ἐκείνη τὴν ἀθλιότητα ποῦ κατὰ τὸ θρησκευτικὸ μῦθον προέρχεται ἀπὸ τὴν κατάρρα ποῦ βάρυνε τὸν Ἄδὰμ καὶ τὴ γενιά του ἕλη.

Ὅμως ποτὲ ἄλλοτε δὲν γένηκε πιὸ ἀναίσχυντη καὶ δολερὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἄδικῆς αὐτῆς ροπῆς τοῦ ἀνθρώπου παρ' ὅ,τι γίνεται ὁλοένα τώρα ἀπὸ τοὺς δημαγωγοὺς τοῦ καιροῦ μας. Αὐτοὶ πράγματι πολὺ ἀντιχριστιανικὰ παρουσιάζουνε τὸν ἑαυτὸ τους αἰσιόδοξο: στὰ μάτια τους ὁ κόσμος δὲν ἔχει κανέν' ἄλλο σκοπὸ ἐξὸν ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ

τὸν καὶ τὸν ἄλλον μὲ τὴ φύσιν τοῦ κόσμου αὐτοῦ τοὺς φαίνεται οργανωμένους στὴν ἐντέλεια, προορισμένους ἀληθινὰ γιὰ διαμόνη τῆς μακαριότητος. Καὶ τὰ δεινὰ ποὺ δερνοὺν τὸν κόσμο διαφεύδοντας φωναχτὰ τὴν τέτοια θεωρία, τ' ἀποδίδουσι αὐτοὶ μόνον στὶς κυβερνήσεις. Λογίασὺν πῶς, ἀν' οἱ κυβερνήσεις κἀναγὰν τὸ χρέος τους, ὁ οὐρανὸς θὰ κατέβαινε εἰς τὴ γῆ, ἢ γὰρ οἱ ἄνθρωποι θὰ μπόρουν χωρὶς μὸχτο καὶ δίγως ἐγίνοιες νὰ καλοστῶνε, νὰ μεθοῦν, νὰ πληθύνονται καὶ νὰ ψοφῶν. Ἰατί, μὰ τὴν ἀλήθειαν τοῦτο θὰ ἐννοσῶνε ὅσα μιλοῦνε γιὰ κάποιαν ἀτελεστέτην προσδοκίαν ἀνθρωπότητος, ποὺ τὴ θεωροῦν αὐτὴ τὴν προσδοκίαν ἀπὸ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου καὶ ὄχι παύουσι νὰ τὴν εὐαγγελίζονται μὲ στόμα καὶ μὲ λόγια χτυπητὰ.

Ἐπειδὴ ὁ κόσμος ἀπὸ τὴ φύσιν αὐτοῦ ἐστὶν ἀκατάστατος καὶ ἀκατάστατος ἔσται καὶ ἡμεῖς ἐπισημασμένοι ἐπισημασμένοι.

Θέλουμε ὀλίγη πολιτικὴν συστοιχίαν.

Ἡ μόνον λύση ποὺ θὰ μπόρουν νάχαι τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα θὰ τὰνὰ ἡ δεσποτικὴ ἐξουσία τῶν συνεισμένων καὶ τῶν εὐγενῶν, δηλαδὴ μιᾶς ξεκατάρτασμένης καὶ ἀληθινῆς ἀριστοκρατίας. Τέτοια θὰ πιτυχαίνονται μὲ τὴν ἀνάστασιν ποὺ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐνώση ἀνωτέρων γεννητοφύλων ἀνθρώπων ἢ τῆς εὐφυέστερης καὶ λεπτότερης ἀποδοτικῆς. Ἡ πρότασή μου τοῦτο ἀποτελεῖ τὴ δική μου οὐτοπία καὶ, ὅπως λέει τὴ δική, τοῦ ὁ Πλάτων ἡ πο

ΟΙ ΑΝΩΤΕΡΟΙ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ἡ φύσις ἀπὸ τὴ φύσιν αὐτοῦ ἐστὶν ἀκατάστατος καὶ ἀκατάστατος ἔσται καὶ ἡμεῖς ἐπισημασμένοι ἐπισημασμένοι.

δηποτε ἄλλο τὸν κόσμο: κάθε διαφορὰ, προερχόμενη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση ἢ ἀπὸ τὸν πλοῦτον στὴν Εὐρώπη καὶ ἀπὸ τὶς κληρονομικὰς κοινωνικὰς τάξεις στὶς Ἰνδίες, εἶνε τὴ μικρὴ σὺν συγκρίνεται μὲ τὴν ἀπόστασιν ποὺ ἀνέκκλητα καθορίζεται φύσιν ἀπὸ ἡθικὴ ἢ διανοητικὴ ἀποψη. Καὶ στὴν ἀριστοκρατία τὴν ἔτσι καθοριζόμενη ἀπὸ τὴ φύσιν, τὸ ἴδιο ὅπως στὶς ἄλλες ἀριστοκρατίας, ὑπάρχουν δεκά χιλιάδες πληθεῖσι ἀπέναντι ἐνὸς ἀριστοκράτη καὶ ἑκατομμύρια δόλοκληρα ἀπέναντι ἐνὸς ἡγεμόνα· οἱ πολλοὶ ἀποτελοῦνε τὸ σωρὸ, εἶνε ἢ plebs, ἢ mob, ἢ rabble, ἢ canaille. Γι' αὐτό, — ὅς εἰποθεῖ καὶ αὐτὸ περαστικὰ — οἱ πατρίκιιοι καὶ οἱ ἀριστοκράτες τῆς φύσης θὰ πρεπε, ὅσο τουλάχιστον καὶ ἀπὸ τὴν πολιτεία ἀναγνωρισμένοι ἀριστοκράτες, σπάνια νάρχονται σ' ἐπιμιξία μὲ τὸν ὄχλον, ζώντας τόσο πιδ πολλὸ ἀποχωρισμένοι καὶ ἀπόστοιτο, ὅσο πιδ ἑξοχοί εἶνε.

— Ἡ διαφορὰ μεταξὺ ματαιοδοξίας καὶ περηφάνειας ἐγκείται στὸ ὅτι ἡ περηφάνεια προέρχεται ἀπὸ σταθερὴν πεποίθησιν στὴ συνολικὴ ἀνωτερότητα μας, ἐνῶ ἀπεναντίας ματαιοδοξία εἶνε τὴ πόθος τοῦ νὰ κάνουμε τοὺς ἄλλους νάχουνε τέτοια γιὰ μᾶς πεποίθησιν, μὲ τὴν κρυφὴ μάλιστα ἐλπίδα πὼς θὰ καταφέρουμε στὸ τέλος νὰ πείσουμε σ' αὐτὸ καὶ τὸν ἑαυτὸ μας. Ὡστε ἡ περηφάνεια πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀμεση καὶ ἐνδόμυχη πεποίθησιν ἐνὸς στὴν ἀξία του, καὶ ἀντιθέτως ἡ ματαιοδοξία ζητεῖ νάχαι ἀπ' ἑξω γνώμη τέτοια γιὰ νὰ φτάσει στὴν αὐτοεκτίμησιν.

Ἡ ματαιοδοξία κάνει τὸν ἀνθρώπον φλύαρον, ἡ περιφάνεια τὸν κάνει σιωπηλὸ. Ὁ ματαιόδοξος ἐν τούτοις θὰ πρεπε νὰ ξέρει πὼς ἡ ἐκτίμησιν τῶν ἄλλων, ποὺ ἀγωνίζεται αὐτὸς νὰ τὴν ἀποχτήσει, πιτυχαίνεται πιδ εὐκολα μὲ συστηματικὴ σιωπὴ παρὰ μὲ πολλὰ λόγια, ἀκόμη καὶ σὰν

ἔχει κανείς νά πεῖ τὰ πιδ ὠραῖα πράματα.—Δέν εἶνε δέ περήφανος ὅποιος ἀπλῶς τὸ θέλει νᾶνε: τὸ πολὺ-πολὺ μπορεῖ νά ὑποκριθεῖ τὸν περήφανο· ἀλλὰ ὅπως κάθε πλαστή ἐμφάνιση, δέν μπορεῖ κ' ἡ τέτοια πλαστή ἐμφάνιση περηφάνειας νά ἐξακολουθᾷ νά πικίζεται ὡς σὸ τέλος. Γιατί κείνο πού κάνει τὸν ἄνθρωπο πραγματικὰ περήφανο ὡς σὸ τέλος εἶνε μονάχα ἡ σταθερὴ, ἡ βαθειά, ἡ ἀκλόνητη πεποιθισή του πὺς ἔχει ἀνώτερα κ' ἐξαιρετικὰ προσόντα. Κι ἂν ἀκόμα ἡ πεποιθισὴ αὐτὴ εἶνε σφαιρὴ ἢ στηρίζεται σὲ πλεονεκτήματα ἐξωτερικὰ καὶ συμβατικὰ, τοῦτο διόλου δέν ζημιώνει τὴν περηφάνεια, ἂν εἶνε τῆ σπουδαία καὶ καλῆς πίστεως. Γιατί ἡ περηφάνεια ἔχει τίς ρίζες τῆς μέσα στὴν πεποιθισή μας καί, ὅπως κάθε ἄλλη μας πίστη, δέν ἐξαρτεῖται ἀπὸ τὴν καλή μας διάθεση.— Ἐξ ἄλλου ὁ χειρότερος ἐχθρὸς τῆς περηφάνειας, τὸ μεγαλύτερο σ' αὐτὴν ἐμπόδιο, εἶνε ἡ ματαιοδοξία, πού κυνηγᾷ νᾶχει τοὺς ἔπαινους τῶν ἄλλων μόνο καὶ μόνο γιὰ νά φτάσει στὴν αὐτοεκτίμηση, ἐνῶ ἡ περηφάνεια προϋποθέτει τὴν αὐτοεκτίμηση ἀκλόνητη μέσα μας.— Πολλοὶ ἄνθρωποι κατηγοροῦνε κ' ἐπικρίνουνε τὴν περηφάνεια· τὸ δίχως ἄλλο οἱ τέτοιοι δέν ἔχουν τίποτε μέσα τους, πού νά μπορεῖ νά τοὺς κάνει περήφανους.

* *

Ἡ ἀνεκτικότητα, πού πολλὰς φορές παρατηρεῖται στοὺς μεγάλους ἄνδρες καὶ πολυεπενιέται, δέν εἶνε τῆ πάντα τίποτε ἄλλο παρὰ ἓν' ἀποτέλεσμα τῆς βαθειᾶς περιφρόνησης πούχουνε γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους: σὺν ἓνας μεγάλος νοὺς κυριευθεῖ ἄλλοτελα πὸ τὴν τέτοια καταφρόνη-

σὴ παύει νά λογιᾶζει σὺν ἑμοίους του τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ν' ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτοὺς ὅ,τι κανεὶς ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς ἑμοίους του. Κ' εἶνε τόσο ἀνεκτικὸς πρὸς αὐτοὺς, ὅσο καὶ πρὸς ὅλα τᾶλλα ζῶα, πού δέν μᾶς περνᾷ ἀπὸ τὸ νοῦ νά τὰ κατηγορήσουμε ποτὲ γιὰ τοὺς παραλογισμοὺς τους καὶ γιὰ τὴ κτηνωδία τους.

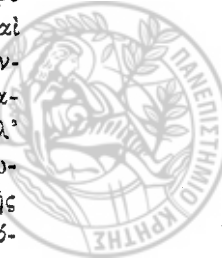
Ἡ κατάρρα πού βαραίνει τὸν προικισμένο μὲ μεγαλοφυῖα εἶνε τὸ ὅτι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι τοῦ φαίνονται τόσο μικρότεροι κ' ἐλεινότεροι, ὅσο αὐτοὶ τὸν βλέπουνε μεγαλύτερο καὶ θαυμασιώτερο. Τὴν τέτοια ὅμως γνώμη του εἶν' ὑποχρεωμένος σ' ὄλη του τὴ ζωὴ νά μὴ τὴν ἐκφράζει, ἴδια ὅπως κ' οἱ ἄλλοι δέν ἐκφράζονε τὴ δική τους. Κ' ἔτσι λοιπὸν εἶνε καταδικασμένος νά ζεῖ σ' ἓνα ἔρημο νησί, ὅπου κανένα δέν ἀπαντᾷ πού νά τοῦ μοιᾶζει ὀπωσδήποτε κι ὅπου ὁ πύθηκος μακροῦθε τοῦ σφαντάζει γι' ἄνθρωπος.

III

Ἡ ΠΙΣΤΗ Κ' Ἡ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Μὲ τὸ μυαλό του ὁ ἄνθρωπος,—σὺ νά μὴ τοῦφθαναν οἱ ἔγνοιες, οἱ θλίψεις κ' οἱ δυσκολίες πού ἐπιβάλλει ὁ πραγματικὸς κόσμος, φτιάχνει κι αὐτὸς ἓν' ἄλλο ἀκόμα κόσμο, πλασμένο ἀπὸ μύριες διαφορᾶς: πρόληψες. Κι αὐτὲς οἱ πρόληψες τὸν ἀπασχολοῦνε ποικιλότροπα: ἀφιερώνει σ' αὐτὲς τὸ καλῆτερο μέρος τοῦ καιροῦ του καὶ τῶν δυνάμεων του, εὐθύς μόλις ὁ πραγματικὸς κόσμος τοῦ ἐπιτρέπει λίγη ἀνάπαυση· ἔτσι οὔτε κι αὐτὴ κἂν τὴν ἀνάπαυση εἶνε ἐκάνως νά τὴν χαρεῖ.

Τὸ γεγονός αὐτὸ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ βλέπουμε στοὺς λαοὺς ἐκείνους ποὺ ἔλαχε νὰ κατοικοῦνε κάτω ἀπὸ ἥλιο οὐρανὸ καὶ πάνω σὲ τόπο εὐνοϊκὸ καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἔχουν εὐκολὴ ζωὴ, ὅπως στοὺς Ἴνδούς, στοὺς Ἕλληνας ἔπειτα καὶ στοὺς Ῥωμαίους, καὶ ἀργότερα στοὺς Ἰταλοὺς, στοὺς Ἰσπανοὺς κ. λ. — Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν φτιάει δαίμονες, θεοὺς καὶ ἀγίους κατ' εἰκόνα του· καὶ αὐτοὶ καθεστειγμένς ἀπαιτοῦνε θυσίες, προσευχάς, γιορταστικὰ στολισμάτα, εὐχὰς καὶ ταξίματα, προσκύνησες, γονυκλισίες, εἰκόνες καὶ ἀφιερῶματα. Φαντασία καὶ πραγματικότης σμίγουν γιὰ νὰ τοὺς ἐξυπηρετήσουνε, καὶ οἱ φαντασίες ἐπισκοτίζουν τὴν πραγματικότητα. Καθετὶ ποὺ συμβαίνει στὴ ζωὴ λογιέται σὰν ἐκδήλωση τῆς δύναμης τους. Οἱ μυστικὲς συνάψεις μὲ τίς θεότητες αὐτὲς πέρνουν τὸ μισὸ καιρὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ διατηροῦν ἀδιάλειπτα τὴν ἐλπίδα· καὶ ἡ γοητεία τῆς φρεναπάτης πολλὰς φορὲς τίς κάνει πρὸ ἐνδιαφερούσας, παρ' ὅτι εἶνε ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὰ πραγματικὰ ὄντα. Τὶ ζωηρὴ φανέρωση καὶ τί σύμπτωμα εἶνε ὅλ' αὐτὰ, τῆς ἀθλιότητος ποὺ ἀπὸ φυσικοῦ του ἔχει ὁ ἄνθρωπος, — φανέρωση καὶ σύμπτωμα ἐπίσης τῆς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης του γιὰ συνδρομὴ καὶ γιὰ βοήθεια, γι' ἀπασχόληση καὶ γιὰ διασκέδαση τοῦ καιροῦ του. Ἄν καὶ χάνει δύναμεις ὠφέλιμες καὶ στιγμὲς πολύτιμες σὲ προσευχὰς μάταιες καὶ σὲ θυσίας μάταιες, ἐνῶ δίχως αὐτὲς ἀλλιῶς θὰ μπόρει νὰ βοηθηθεῖ τὸν περιζωσμένο ἀπὸ κινδύνους ἑαυτοῦ του, μ' ὅλ' αὐτὰ δὲν παύει ὁ ἄνθρωπος νὰ καταγίνεται στὰ τέτοια καὶ νὰ λησμοναίει τὸν ἑαυτὸ του μέσα στὴ φανταστικὴ αὐτὴ ἐπικοινωνία μὲ ὄνειροπλάσμενο κόσμον πνευματικῶν. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶνε τὸ πλεονέκτημα ποῦχουν οἱ

δαισιδαιμονίες, πλῆθὺν ἐκζητῶν ποῦ δὲν πρέπει νὰ ἐλαττωθῶν ἀσήμεντο.

Ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων πολὺ λίγα πράματα εἶχε ὀρισμένα ὡς πρὸς τὴν ἠθική, ποὺ γὰρ ἀλλοιωμένη ἀπερίπου στὸ σεβασμὸ τοῦ ὄρκου οὐδέ τὴν ἐπιτιμὴν ἐπέβαλε κατὰ ἐπίσημα ὑπῆρχανε σ' αὐτὴν ἀλλ' ὅμως δὲν βλέπομε ζυγολικὰ οἱ Ἕλληνας νὰ εἶναι ἀσπότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλοι τοὺς τῶν χριστιανικῶν αἰώνων καὶ οὐδὲ βίαιον ἢ ἐκ βίαιου ἠθική τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶνε ἀσπότερος καὶ ἄνευ ἀπὸ τὴν ἠθική ὄλων τῶν ἄλλων θρησκειῶν ποὺ φαίνεται ἐν τῇ Εὐρώπῃ· τοὺς ὅμως μπορεῖ νὰ ὑποαχρηστέηται κατὰ τὴν ἠθικὴ τῶν Εὐρωπαίων καλῆτέρεψι κατὰ τὴν ἠθική τῶν ἄλλων χωρῶν; Τοῦτο θὰ εἶταν ἀνεπὶ τῆς ἀπαιτήσεως τῶν ἄλλων χωρῶν; Τοῦτο θὰ εἶταν ἀνεπὶ τῆς ἀπαιτήσεως τῶν Μουσουλμάνων, ἐστὶν ἀπαιτήσεως τῶν Ζωροάστρη, στοὺς Ἰνδοὺς καὶ ἐστὶν ἀπαιτήσεως τῶν Ζωροάστρη, στοὺς Ἰνδοὺς καὶ ἐστὶν ἀπαιτήσεως τῶν Ζωροάστρη, τουλάχιστο τιμιότητα, καλοήθεια, ἐπιείκεια καὶ ἀδυσίγη, γενναϊότητα, αὐταπάρνηση, ὅση κατὰ τὸν ἄνθρωπον λαοῦς. Καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε ἐπιείκεια καὶ ἀδυσίγη κατὰ μέρος τίς τόσες βάρβαρες ὠμότητες καὶ ἀδικίες τῶν χριστιανισμοῦ, σταυροφορίας ἀδικαιολόγητες, ἐξολοθισμῶν τῶν ἀπὸ τοὺς αὐτόχθονες τῆς Ἀμερικῆς, ἀπὸ τῶν ἀδικειῶν τῶν πέραι τῶν μαύρων σκλάβων ποὺ δίχως παραμυθίαν διεφάνη μα ξερριζώθησαν ἀπὸ τὴ χώρα τους, ἀπὸ τῶν ἀδικειῶν τῶν μαύρων, ἀπὸ καὶ ποὺ γεννήθησαν γιὰ νὰ ἐξαγοραστοῦνε σὲ ἐσθία καταναγκαστικὴ δουλεία, — διωγμοὺς ἀνθρώπων σὲ ἐσθία καταναγκαστικὴ δουλεία, ἐξέτασης, νύχτα τοῦ Ἄ-

γίου Βαρθολομαίου, σκότομα δεκοχτώ χιλιάδων Ὀλλανδῶν ἀπὸ τὸν δοῦκα ντ' Ἀλμπα κ.λ. κ.λ.— συμβάντα ἔλ' αὐτὰ πού ἐλάχιστα συνηγοροῦνε, βέβαια, γιὰ τὸ Χριστιανισμό καὶ πού γεννοῦν ἀπεναντίας ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὑπεροχὴ του·

* *

Ὅταν τῇ διαγωγῇ τῶν πιστῶν, τὴν ἐφαρμοσμένη στὴν πράξη τῇ συγκρίνει κανεὶς πρὸς τὴν ἐξοχὴ ἠθικὴ πού κήρυξε ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, καὶ λίγο - πολὺ κάθε θρησκεία, καὶ ἀναστοχασθεῖ τίθελε γίνεαι μὲ τὴν ἠθικὴ αὐτῇ ἂν ἡ κοσμικὴ ἐξουσία δὲν ἐμπόδιζε τ' ἀδικήματα καὶ ἀκόμα ποιὸ θὰ εἶτανε τ' ἀποτέλεσμα ἂν ἔστω καὶ γιὰ μιὰ μέρα καταργούνταν οἱ νόμοι, θὰ ὁμολογήσει πὼς ἡ ἐπίδραση πούχουν οἱ θρησκείες πάνω στὴν ἠθικότητα εἶνε πραγματικῶς ἀσθενέστατη. — Τὸ σφάλμα βέβαια προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς πίστεως. Θεωρητικὰ κ' ὅσο μένει ὁ νοῦς προσηλομένος στὰ θεῖα, ὁ καθένας λογιάζεται τὸν ἑαυτό του ἀκλόνητο στὴν πίστη του. Ἀλλὰ ἡ πράξη εἶνε ἡ σκληρὴ λυθία λίθος γιὰ ὅλες τὶς πεποιθήσεις μας. Σὰν φτάνει κανεὶς στὴν πράξη καὶ πρόκειται νὰ δείξει τὴν πίστη του μὲ στέργησες μεγάλες καὶ θυσιῆς σκληρές, τότε βλέπουμε νὰ φανερόνεται ἔλη του ἡ ἀδυναμία. — Καὶ μόνο ἀκόμη σὰ βάνει μὲ τὸ νοῦ του ἕνας ἄνθρωπος κάποιον ἀδίκημα ἔχει κάμει πιά ἕνα ρήγμα στὴν καθ'αυτὸ ἠθικότητα. Ἡ πρώτη σκέψη πού τότε σταματᾷ κατόπι εἶνε ἡ σκέψη τῆς δικαστικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀστνομίας. Ἄν πρᾶβλέψει αὐτὰ τὰ δύο, ἐλπίζοντας νὰ τὰ ξεφύγει, δεῦτερο τότε μπόδι πού θὰ προβάλλει μπρὸς του εἶνε τὸ ζήτημα τῆς τιμῆς. Ἄν καὶ αὐτὸ τὸ παραβλέψει μπορεῖ τότε κα-

νεὶς νὰ στοιχηματίσει πὼς αὐτὸν πού νίκησε τὰ δύο κείνα ἐμπόδια δὲν θὰ μπορέσει καμιά θρησκευτικὴ δοξασία νὰ τὸν μπόδισει ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιχειρήσει τὴν ἀδικοπραξία πούβαλε στὸ νοῦ του. Γιατὶ σὰν ἕνας κοντινὸς κίνδυνος δὲν τρομάζει ἕνα ἄνθρωπο, πὼς θὰ μπόρει κίνδυνος ἀπόμακρος βασισμένος μοναχὰ στὴν πίστη νὰ τὸν ἀναχαιτίσει.

* *

Ναοὶ καὶ βωμοί, παγόδες καὶ τεμένη, σ' ὅλες τὶς ἐποχές, πιστοποιοῦνε μὲ τὴ λαμπρότητα καὶ μὲ τὸ μεγαλεῖο τους τὴ μεταφυσικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου πού δυνατὴ καὶ ἀξολόθρευτὴ ἀκολουθαίει καταπόδι τὴν ἀνάγκη τῆ φυσικῆ. Θὰ μπόρει μόνο κανεὶς, ἀλήθεια, ἔχοντας διάθεση σατυρικὴ, νὰ προσθέσει πὼς ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἀνάγκες, ἡ μεταφυσικὴ, ἔχει τὴν καλογνωμιὰ νὰ βρῖσκετ' εὐχαριστημένη μὲ λιγώτερα ἐξόδα. Τῆς ἀρκοῦν λίγοι χοντροφτιαγμένοι μῦθοι κ' ἱστορίες, πού μπορεῖ νὰ σὲ ἀποκοιμήσουν ὄρθιο· πότερα συνήθως δὲν χρειάζονται : φθάνει μονάχα οἱ μῦθοι κ' οἱ ἱστορίες νὰ ἐντυποθεῖν κάμποσο πρῶιμα στὸ μυαλὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ γίνονται τότε ἀρκετὲς ἐξήγησες τῆς ὑπαρξῆς του καὶ στηρίγματα κάπως τῆς ἠθικῆς του. — Λογιάστε π. χ. τὸ Κοράνι, — τὸ μετριώτατο αὐτὸ βιβλίον στάθηκε ἀρκετὸ νὰ ἰδρῦσει μιὰ θρησκεία, πού διαδόθηκε στὸν κόσμον καὶ ἀπὸ δῶ καὶ χίλια διακόσια χρόνια ἱκανοποιεῖ τὴ μεταφυσικὴ ἀνάγκη ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, χρησιμεῖ σὰ θεμέλιο τῆς ἠθικῆς τους, ἐμπνέει σ' αὐτοὺς μεγάλη ἀφηγησιὰ τοῦ θάνατου κ' ἐνθουσιασμό γιὰ πόλεμους αἱματηροὺς καὶ γιὰ κατάκτησες μεγάλες. Στὸ βιβλίον τοῦτο βρίσκουμε τὴν πιὸ θλιβερὴ καὶ πιὸ ἔλεσι-

νή εικόνα του θεϊσμού. Ίσως νάχει χάσει πολύ στις μεταφρασες του· όμως δέν μπόρεσα ν' ανακαλύψω μέσα σ' αυτό ούτε μιὰ μόνάχα σκέψη πού νάχει κάποιαν αξία. Καί τουτο-δὲ μᾶς δείχνει πὼς ἡ μεταφυσική ἱκανότης δέν συμβαδίζει μὲ τὴ φυσική ἱκανότητα.

* *

Στὸ νὰ δαμάζονται οἱ βάρβαρες ψυχές και ν' ἀποτρέπονται ἀπὸ τὴν ἀδικία και τὴ σκληρότητα δέν μπορεί διόλου νὰ συντρέξει ἡ ἀρετή, γιατί δέν τὴν ἐννοοῦνε· κ' εἶνε λοιπὸν ἡ πλάνη χρειαστή, ἕνα ὅποιο παραμῦθι, μιὰ παραβολή. Κ' ἔτσι προβάλλει ἡ ἀνάγκη νὰ διδάχνηται μιὰ θετική πίστη...

Οἱ θρησκείες εἶνε χρειαστὲς εἰς τὸ λαὸ και δείχνονται ἀνεχτίμητα εὐεργετικῆς γι' αὐτόν. Ὡστε και ἀκόμα σὰν φέρνουν ἀντίσταση στὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας ἀναφορικὸς πρὸς τὴ γνώση τῆς ἀλήθειας πρέπει λοξεύοντας μ' ὅσο βολεῖ πιδ σεβασμὸ νὰ τίς προσπερᾶμε.—Τὸ νὰ ζητᾶει ὅμως κανεὶς ἀπὸνα μεγάλο νοῦ, ἀπὸ ἕνα Γκαίτε, ἀπὸ ἕνα Σαίξπηρ νὰ παραδέχεται μὲ πεποίθηση *impliciter bona fide et sensu proprio* τὰ δόγματα μᾶς ὅποιασδήποτε θρησκείας, εἶνε τὸ ἴδιο σὰ νὰ ζητᾶει ἀπὸνα γίγαντα νὰ φορέσει τὰ παπούτσια ἐνὸς νάνου.

...Ὀδισιαστικά ἡ κάθε θετική θρησκεία εἶνε ἄρπαγας σφετεριστῆς τοῦ θρόνου, πού ἀνήκει στὴ φιλοσοφία. Γιὰ τοῦτο οἱ φιλόσοφοι θᾶνε πάντα σ' ἔχθηρητα μ' αὐτὴν, ἀκόμα και δταν τὴ λογιάζουνε σὰν κακὸ ἀναγκαῖο, σὰ δεκανίκι γιὰ τοὺς πνευματικὰ σακάτηδες, τοὺς πιδ πολλοὺς ἀνθρώπους.

ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ.

Εἶνε γεγονός πούχει μεγάλη σημασία και πού ἀξίζει πολλή προσοχή, τὸ ὅτι κάθε ὑψηλὴ ποίηση σκοπὸ τῆς ἔχει ν' ἀναπαρασταίνει τὴν τρομαχτική ὄψη τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τὴν ἀνείπωτη ὀδύνη, τὰ βάσανα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ θρίαμβο τῆς κακίας, τὴν εἰρωνική ἐπικράτηση τοῦ τυχαίου, τὸ ἀνεπανόρθωτο πέσιμο τοῦ δικαίου ἀνθρώπου και τοῦ ἀθώου: ἔχουμ' ἔτσι ἐδωνὰ (στὴν ποίηση) ἐν' ἀξιοπρόσεχτο δείγμα τῆς σύστασης τοῦ κόσμου και τῆς ὑπαρξῆς... Μὴ δέν βλέπουμε στὴν τραγωδία τὰ πιδ εὐγενικά ὄντα ὑστερ' ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες και ὀδύνες ν' ἀπαρατοῦν γιὰ πάντα τοὺς σκοποὺς, πού τόσο ὀρηκτικά ὡς τότε κυνηγοῦσαν ἡ ν' ἀπομακρύνονται θεληματικά τους και μὲ χαρὰ ἀπ' ὄλες τίς ἀπόλαψες τῆς ζωῆς; Τέτοιος ὁ πρίγκιπας τοῦ Καλδερόν, τέτοια ἡ Μαργαρίτα στὸ Φάουστ, τέτοιος και ὁ Ἄμλετος... Ἡ ἀληθινὴ σημασία τῆς τραγωδίας ὑπάρχει μέσα στὴ βαθειὰ τούτη ἐννοια: οἱ ἀνομίες πού ἐξαγνίζονται ἀπὸ τὸν τραγικὸ ἥρωα δέν εἶνε δικές του ἀνομίες, δηλαδὴ προπατορικές, ἤτοι αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀμάρτημα τοῦ ὅτι βρισκόμαστε στὴ ζωὴ.—

— Πρὸθεση και τελικὸς σκοπὸς τῆς τραγωδίας εἶνε νὰ μᾶς κάμει νὰ σκύβουμε τὸ κεφάλι καρτερικά μπρὸς στὴν ἀρνηση τῆς θέλησης νὰ ζοῦμε, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ κωμωδία μᾶς παρακινεῖ νὰ ζοῦμε και μᾶς δίνει θάρρος. Καί πράγματι μὲν ἡ κωμωδία, σὰν κάθε ἀναπαράσταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἀναγκαστικά μᾶς ἐμφανίζει τίς κακομοιρίες και τίς ἀηδίες κυρίως τῆς ζωῆς. ἀλλὰ μᾶς τίς παρασταίνει σὰν κακὰ παροδικὰ πού πνίγονται στὸ τέλος μέγα

σὲ μιὰ τελικὴ ἀγαλλίαση, προερχόμενη ἀπὸ ἐπιτυχίες μαζὶ καὶ νίκες κ' ἐλπίδες ποὺ ἐπικρατοῦνε στὸ τέλος· κ' ἔξδν αὐτὸ ἢ κωμωδία παρουσιάζει ἔντονα ὅ,τι στὸν κόσμον ὑπάρχει σταθερὰ εὐθυμο κι ὅ,τι εἶνε πάντα γελοῖο, ἔως τὸ σημεῖο ποὺ προβάλλουν οἱ μύριες ἀναποδιές τῆς ζωῆς, ἔχοντας σκοπὸ τῆς ἀποκλειστικῆς τὸ νὰ συγκρατήσῃ σὲ καλὴ διάθεση, ὅποιασδήποτε κι ἂν τύχουν περιστάσεις· Σὰν τελικὸ λοιπὸν συμπέρασμα τῆς βγαίνει ἢ βεβαίωση πὼς ἢ ζωὴ θεωρούμενη σὰ σύνολο εἶνε τῆ καλὴ καὶ κυρίως ἀστεία καὶ πολὺ διασκεδαστικὴ. Χρειαζέται ὅμως, ἐννοεῖται, νὰ πέφτει βιαστικὰ ἢ ἀβλαία στὴ σαιγμὴ τῆς εὐθυμῆς λύσης, γὰ νὰ μὴ μπορούμε νὰ ἰδοῦμε τί συμβαίνει κατόπι· ἐνῶ γενικῶς ἢ τραγωδία τελειώνει μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ συμβεῖ τίποτε πιά.

* *

Ὁ ἐπικός ἢ ὁ δραματικὸς ποιητὴς πρέπει νὰ ξέρει πὼς αὐτὸς παρουσιάζει τὸ πεπρωμένο καὶ πὼς ἔχει χρέος νὰ εἶνε ἀδυσώπητος ὅπως αὐτό, — καὶ πὼς εἶνε συνάμα καθρέφτης τῆς ἀνθρωπότητος καὶ γι' αὐτὸ ἔχει ἐπίσης χρέος νὰ ἐμφανίζει στὴ δράση τους χαρακτήρες κακοὺς καὶ κάποτε ἄτιμους, τρελοὺς, ἀνόητους, στενοκέφαλους, ποῦ καὶ ποῦ κανένα πρόσωπο λογικὸ ἢ φρόνιμο ἢ ἐνάρετο ἢ ἔντιμο καὶ πολὺ σπάνια, σὰν πολὺ ἀναπάντεχη ἐξαιρεση κανέναν ἀπὸ φυσικοῦ του μεγαλόψυχο. — Στὸν Ὅμηρον δὲν ὑπάρχει, θαρῶ, οὔτ' ἓνας χαρακτήρας ἀληθινὰ μεγαλόψυχος, μὲλο ποὺ βρίσκονται σ' αὐτὸν πολλοὶ χαρακτήρες ἐνάρετοι καὶ τίμιοι· σ' ὅλο τὸν Σαίξπηρ μὲλις βρίσκει κανεὶς ἓνα — δυὸ τέτοιους χαρακτήρες, ἀλλάκι αὐτῶν ἀκόμα ἢ εὐγένεια δὲν

ἔχει τίποτε τὸ ὑπεράνθρωπο : Τέτοιοι χαρακτήρες εἶνε ἢ Κορδέλια κι ὁ Κοριολανός· ἄλλους δύσκολα θ' ἀβρίσκε, ἐνῶ ἀπὸ τῆς ἄλλης λογῆς ὑπάρχουνε περισσότερο...

* *

Ἔργο τῆς λυρικῆς ποίησης εἶνε τὸ ν' ἀρπάζει ἀμέσως τὴν ἐμπνευση καὶ νὰ τῆς δίνει σῶμα μὲ τοὺς στίχους. Κι αὐτὸ ποὺ μὲ τέτοιο τρόπο δίνει ὁ ἀληθινὸς λυρικὸς ποιητὴς εἶνε ἢ ἀνθρωπότης ὀλάκερη ὡς στὰ μύχια βύθῃ τῆς· κι ὅλα τὰ αἰσθήματα ποὺ ἑκατομῦρια γενεές ἀνθρώπων, περασμένες, τορινές καὶ μέλλουσες ἔχουν αἰσθανθεῖ καὶ θὰ αἰσθανθοῦνε στὶς ἴδιες περιστάσεις, ποὺ πάντα θ' ἀναπαράγονται βρίσκουνε στὴν ποίηση τῆ ζοηρῆ καὶ πιστῆ ἐκφραση τους... Ὁ ποιητὴς εἶνε ὁ ἀνθρωπος στὴν ὀλόκληρα του : καθετὶ ποὺ συντάραξε τὴν καρδιὰ ἑνὸς ἀνθρώπου, καθετὶ ποὺ ἢ ἀνθρώπινη φύση σὲ ὅποια περιστάση μπόρεσε νὰ αἰσθανθεῖ καὶ νὰ κάμει, καθετὶ ποὺ ἐγκατοικεῖ καὶ παλεύει μέσα στὴ θνητὴν ὑπαρξη, ἀνήκει στὴ δικαιοδοσία τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἐκτείνεται πάνω σ' ὅλη τὴ φύση. — Ἔτσι δύναται ὁ ποιητὴς τὸ ἴδιο ἐπίσης νὰ τραγουδάει τὴν ἡδονὴ τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴ μυστικοπάθεια, νὰ εἶνε Ἄγγελος Σιλέσιος ἢ Ἀνακρέων, νὰ γράφει τραγωδίες ἢ κωμωδίες, νὰ περιγράφει αἰσθήματα εὐγενικὰ ἢ πρόστυχα, ἀναλόγως μὲ τὴ διάθεση καὶ μὲ τὴν κλίση του. Κανένας δὲ θὰ δυνότου νὰ ἐπιβάλλει στὸν ποιητὴ νὰνε εὐγενικός, ὑψηλός, ἠθικός, εὐσεβὴς καὶ χριστιανός, νὰνε ἢ νὰ μὴν εἶνε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο· γιὰτὶ ὁ ποιητὴς εἶνε καθρέφτης τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς ἐμφανίζει τὴν ξεκάθαρη καὶ πιστὴν εἰκόνα ἐκείνων ποὺ ἀτῆ τῆς ἢ ἴδια αἰσθάνεται.

ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

Ἡ μουσικὴ δὲν ἐκφράζει ποτὲ τὸ φαινόμενο, ἀλλ' ἀποκλειστικὰ τὴ μύχια οὐσία του, τὸ αὐτοὸν κάθε φαινόμενου, δηλαδὴ αὐτὴν τὴν ἴδια τὴ θέληση. Ἔτσι λοιπὸν δὲν ἐκφράζει τὴν τάδε εἰδικὴ ἢ ὀρισμένη χαρὰ, τίς δαίνα τέτοιες ἢ τέτοιες λύπες, τὴν τάδε ὀδύνη, τὴ δαίνα παραφορά, τὴν τάδε εὐχαρίστηση, τὴ δαίνα πνευματικὴ γαλήνη, ἀλλὰ ἐκφράζει αὐτὴ τούτῃ τὴ χαρὰ, τὴ λύπη, τὴν ὀδύνη, τὸν τρόμο, τὴν παραφορά, τὴν εὐχαρίστηση, τὴ γαλήνη· μόνο, δηλαδὴ, τὴν ἀφηρημένη καὶ γενικὴ οὐσία τους ἐκφράζει ἔξω ἀπὸ κάθε ἀφορμὴ καὶ ἀπὸ κάθε περίστασις. Κι ὁμως μ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἀφηρημένη αἰθεριότητα τῆς μπουρῶμε νὰ τὴ νοιόθουμε τελείως.

Ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἐσώτερο καὶ ἀνεκκλάητο τῆς μουσικῆς, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς δίνει τὴ γοργὴ καὶ διαβατάριχη ὀπτασία ἐνὸς παραδείσου, ποὺ μᾶς εἶνε γνώριμος ἀλλὰ συνάμα καὶ ἀφθαστος καὶ ποὺ τὸν καταλαβαίνουμε καὶ ὁμως δὲν μπορούμε νὰ τὸν ἐξηγήσουμε, — εἶνε τὸ ὅτι ἡ μουσικὴ δίνει φωνὴ στοὺς βαθειοὺς καὶ κρύφους κλυδωνισμοὺς τοῦ εἶναι μας, ἔξω ἀπὸ κάθε πραγματικότητα καὶ ἐπομένως δίχως ὀδύνη. —

Ἡ εὐρεση τῆς μελωδίας, ἡ ἀποκάλυψη ὅλων τῶν μύχια μυστικῶν τῆς θέλησης καὶ τῆς ἀνθρώπινης αἰσθαντικότητος, — τοῦτο εἶνε τὸ ἔργον τοῦ δαιμονίου. Ἡ ἐνέργεια τοῦ δαιμονίου δείχνηται ἐδῶ αἰσθητότερη παρὰ ὅπουδήποτε ἄλλου· ὄντας πρὸ ἀλογάριαστη, πρὸ λεύθερη ἀπὸ κάθε συνειδητὴ προαίρεση, ἀποτελεῖ ἀληθινὴ ἔμπνευση. Ἡ ἰδέα, ἡγουν ἢ προϋπάρχουσα μάθησις τῶν ἀφηρημένων

καὶ τῶν θετικῶν πραγμάτων, εἶνε ἐδῶ, ὅπως καὶ παντοῦ στὴν τέχνη, ἀπολύτως ἄγνοη: ὁ συνθέτης ἀποκαλύπτει τὴν πρὸ ἐνδόμυχη οὐσία τοῦ κόσμου καὶ ἐκφράζει τὴν πρὸ βαθειὰ σοφία σὲ μιὰ γλῶσσα ποὺ τὸ λογικὸ τοῦ ἀνθρώπου δὲν τὴν ἐννοεῖ· ἴδιος ὅπως ὁ ὑπνωτισμένος δίνει φωνηέντες ἀποκρίσεις γιὰ πράγματα ποὺ σὰν εἶν' ἐξυπνος δὲν τὰ ξέρει διόλου

* * *

Ὅπως δυὸ κυρίως διάθεσες τοῦ αἰσθηματος ὑπάρχουνε μέσα μας: μιὰ τῆς χαρᾶς ἢ τουλάχιστο τῆς εὐθυμίας καὶ ἄλλη τῆς θλίψης ἢ τουλάχιστο τῆς μελαγχολίας, ἔτσι καὶ ἡ μουσικὴ δυὸ ἀντίστοιχες ἔχει γενικὲς τονικότητες, τὴν διάση καὶ τὴν ὕφεση καὶ σχεδὸν πάντα στηρίζεται στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη. — Δὲν εἶνε ὁμως παράδοξο, ἀλήθεια, τὸ νὰ ὑπάρχει ἓνα μουσικὸ σημεῖο — ἡ ὕφεση — ποὺ ἐνῶ δὲν εἶνε καθ'αυτὸ ὀδυνηρὸ οὔτε ἀπὸ φυσικοῦ εἶτε κατὰ συνθήκη, εἶνε το ὁμως τόσο ἐκφραστικὸ ὥστε κανένας νὰ μὴν εἶνε δυνατὸ ν' ἀπατηθεῖ; Ἀπ' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ λογιάσει κανεὶς ὡς σὲ τι βάθος μέσα στὴ μύχια φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν πραγμάτων φθάνει ἡ μουσικὴ. — Στούς βόρειους λαοὺς, ποὺ ἡ ζωὴ τους βρίσκηται σὲ δύσκολες συνθήκες, στοὺς Ρώσους ἰδίως, ἡ ὕφεση κυριαρχεῖ ἀκόμα καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. — Τὸ γοργὸ τῆς ὕφεσης βρίσκουμε πολὺ συνειθισμένο στὴ γαλλικὴ μουσικὴ, εἶνε το δὲ πρᾶγματι πολὺ χαρακτηριστικόν...

— Οἱ ξεκάθαρες καὶ σύντομες φράσεις τῆς μουσικῆς ἐνὸς ζωηροῦ χοροῦ φαίνονται νὰ μιλοῦν μόνο γιὰ κάποια κοινὴ εὐτυχία, εὐκολοαπόχτητη. Ἀπεναντίας τὸ μεγαλό-

πρεπογοργό (allegro maestoso) με τις μεγάλες φράσεις του, τὰ πλατειὰ περάσματα, τις μακρὺς περιστροφές του, ἐκφράζει κάποιο μεγάλο κ' εὐγενικό ἀγῶνα πρὸς ἓν' ἀπομακρο σκοπὸ πὸ τέλος πιτυχαίνεται. — Τὸ ἀργὸ μέλος μᾶς μιλάει γιὰ τοὺς πόνους κάποιου μεγάλου κ' εὐγενικοῦ ἀγῶνα πὸ καταφρονάει κάθε πρόστυχη ἀγαλλίαση. — Ἀπ' ὅλα ὁμως πιὸ καταπληκτικὴ ἐντύπωση κάνει σὲ μᾶς ἡ ὕφεση καὶ ἡ δίεση. Δὲν εἶνε ἀξία ἀπορίας, ἀλήθεια τὸ πὼς τὸ παράλλαγμα κατὰ ἡμιτόνιο, ἡ εἰσαγωγή ἑνὸς με τρεῖς **ἐλάσσονες**, ἀντὶ **μειζονος**, δίνει εὐθύς ἀναπόφευκτα μιὰ αἰσθησιμὸν πόνου καὶ ἀνησυχίας, πὸ ἀπὸ τὴν αἰσθησιμὸν αὐτὴ πάλι μᾶς βγάνει ἀμέσως ἡ δίεση ; — Τὸ ἀργὸ τῆς ὕφεσης φτάνει ὡς στὴν ἐκφραση τοῦ φηλότερου πόνου, γίνεται σπαραχτικὸς θρήνος. — Ἡ συνθεμένη σὲ ὕφεση χορευτικὴ μελωδία ἐκφράζει τὴν ἀπαγοήτεψη ἀπὸ μιὰ μικροετυχία ἀξιοπεριφόνητη, δείχνεται σὰ νὰ μᾶς περιγράφει τὴν ἐπιδίωξη κάποιου καλλήτερου σκοποῦ, πραγματοποιούμενου τέλος με πολλὰς προσθάψεις καὶ στενοχωρίες.

* *

Κατόπι ἀπὸ μεγάλη μελέτη μου γιὰ τὴν οὐσία τῆς μουσικῆς, σὰς συσταίνω τὴν ἀπόλαψη τῆς τέχνης αὐτῆς, σὰν τὴν πιὸ ἡδονικὴ ἀπ' ὅλες τις ἀπόλαψες. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη καμμιά τέχνη πὸ νὰ ἔχει ἐπίδραση πὸ ἀμεση, πὸ βαθεῖα, γιὰ τὸ λόγο πὼς καμμιά ἄλλη δὲν ξεφανερόνει πὸ ἀμεσα καὶ πὸ βαθεῖα τὴν ἀληθινὴ φύση τοῦ κόσμου. Τὸ ν' ἀκοὺς μεγάλες καὶ ὁμορφες ἀρμονίες μοιάζει σὰ νὰ κάνει λουτρὸ τὸ πνεῦμα σου· τὸ ἀκρόαμα τοὺς καθαρίζει ἀπὸ κάθε λέρομα, ἀπὸ κάθε κακὸ ἢ πρόστυχο, ἐξυφώνει τὸ ἄν-

θρωπο καὶ τὸν βάνει σὲ ἀρμονία με τοὺς πὸ εὐγενικοὺς στοχασμοὺς πὸ εἶνε ἱκανὸς νὰ χεῖ. Κ' αἰσθάνεται τότε αὐτὸς τι ἀξία ἔχει, ἢ κάλλιο τι ἀξία θὰ μπόρει νὰ χεῖ. —

— Μιὰ συμφωνία τοῦ Μπετόβεν μᾶς ξεφανερόνει κάποια θαυμάσια τάξη κάτου ἀπὸ κάποια φαινομενικὴ ἀταξία· μοιάζει σὰ λυσιαικὴ μάχη πὸ καταλήγει ἔπειτ' ἀπὸ μιὰ στιγμὴ σὲ ὠραία συμφωνία: ἔχουμε ὁῶ τὸ «*regum concordia discors*» ἐκ πραγμάτων ὁμόνοια ἢ διχονοία) — μιὰ πιστὴ καὶ πλέρια εἰκόνα τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου ἐτούτου, πὸ ἀθεροπλανιέται στὸ διάστημα δίχως βιασύνη καὶ δίχως ἀνάπαψη μέσα σ' ἓνα ἀπερίγραφο σάλο ἀπὸ μορφές ἀνεμέτρητες, ἀδιάνοπα καὶ ὁλοένα ἐκλείπουσες. — Ἀλλὰ σύγκαιρα μέσα στὴ συμφωνία τούτη μιλοῦν ὅλα τὰ πάθη, ὅλες οἱ ἀνθρώπινες συγκλίσεις: χαρὰ, λύπη, ἔρωτας, μῖσος, τρόμος, ἐλπίδα, με ἀπειρες ἀπόχρωσες καὶ ὁμως ὁλοτελ' ἀφηρημένες, χωρὶς τίποτε νὰ μπορεῖ σὰν χαρακτηριστικὸ νὰ τις ξεχωρίζει τὴ μιὰν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Πρόκειται γιὰ μιὰ μορφὴ δίχως ὄλη, — ἴδια ὅπως εἶνε τὸς ὁ κόσμος αἰθέριων πνευμάτων.

— Σὰν ἀκοῦω μουσικὴ, ἡ φαντασία μου πολλὰς φορὲς παιγνιδίζει με τὴ στόχασση πὼς ἡ ζωὴ ὄλων τῶν ἀνθρώπων κ' ἡ δικὴ μου δὲν εἶνε τες πάρεξ ὄνειρα ἑνὸς αἰώνιου πνεύματος, — ὄνειρα καλὰ καὶ κακὰ πὸ τοῦ καθενοῦ τοὺς ὁ θάνατος εἶνε κ' ἓνα ξύπνημα. —

ΕΡΜΗΝΕΙΣ, ΚΑΠΟΙΕΣ, ΣΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ.

Δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος ἢ ἔργο πὸ νὰ μὴν ἔχει τὴ σημασία του: σ' ὄλους καὶ με ὅλα ξετυλίγεται πότε πὸ πολὺ, πότε πὸ λίγο ἡ ἰδέα τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ [συνε-

Ὁ ἄνθρωπος ἢ Κοινωνία

πῶς] δὲν ὑπάρχει περίστασις στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ποὺ νὰ μὴν ἀξίζει ν' ἀναπαρασταθῆι ἀπὸ τῆς ζωγραφικῆς. — Γι' αὐτὸ λοιπὸν γίνεται μεγάλο ἄδικο στοὺς θαυμάσιους μάστορες ζωγράφους τῆς Ὀλλανδικῆς Σχολῆς, σὰν ὁ ἔπαινος τους ἀποβλέπει μόνο στὴν τεχνικὴ τους ἱκανότητα καὶ τὸ ἀποδέλοιπο ἐκτιμῆται ἀπὸ ψηλὴ τάχα ἄποψη, περιφρονητικά, γιατί οἱ ζωγράφοι αὐτοὶ περιορίζονται τὸ πῶς πολὺ στὸ ν' ἀπεικονίζουσι σκηνὰς τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς· καὶ σὰ σπουδαία ἔτσι δὲν κρίνονται ἀρκετὰ μόνο τὰ ἱστορικὰ ἢ τὰ θρησκευτικὰ θέματα. Ἐνῶ θ' ἄπρεπε νὰ λογιάζομε πῶς τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἐνέχει μιὰ πράξις δὲν ἔχει καμιά σχέσιον μὲ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς σπουδαιότητά καὶ πῶς κάποτε ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς δυὸ μεγάλη διαφορά. — Ἡ σπουδαιότητα μιᾶς πράξεως μετρίεται σύμφωνα μὲ τὰ ἐπακόλουθα ποῦχει πάνω στὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ γιὰ τὸν πραγματικὸν κόσμον. Τὴν ἐσωτερικὴν τῆς ὁμοῦ σπουδαιότητα τὴ δίνει ἡ βαθειὰ ἄποψη ποὺ ἡ πράξις αὐτὴ μᾶς ἀνοίγει ἀναφορικὰ μὲ τὴν οὐσίαν τῆς ἀνθρωπότητος, μὲ τὸ ν' ἀπλόνει πλείονος φῶς πάνω σὲ μερικὰς ὀψεις τῆς δικῆς τῆς φύσεως, ποῦ περνᾷν πολλές φορές ἀπαρατήρητες, φῶς τοῦτο ποῦ γίνεται μὲ τὸ διάλεγμα μερικῶν περιστατικῶν τέτοιων, ποῦ δείχνουν τὸ πῶς οἱ μερικὰς τῆς φύσεως ὀψεις ἐκδηλώνονται καὶ ξετυλίγονται. — Μόνο δὲ ἡ ἐσωτερικὴ τούτῃ σπουδαιότητα ἔχει ἀξίαν γιὰ τὴν τέχνην ἢ ἐξωτερικὴ σπουδαιότητα ἔχει ἀξίαν γιὰ τὴν ἱστορίαν. Ἡ μιὰ εἶνε ἀπολύτως ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἄλλην καὶ ὁμοίαν μπορετὸ εἶνε τὸ νὰ βρίσκονται χωριστὰ τους ἢ καθεμιὰ ἢ νὰ βρίσκονται ἐνομέες.

Μιὰ σπουδαία πράξις στὴν ἱστορίαν μπορεῖ καθ'αυτὴν ἐξεταζόμενη νᾶνε κοινὸτατη, ὀλωσδιόλου ἀσήμαντη· καὶ ἀντίστροφον μιὰ σκηνὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, μιὰ σπιτικὴ

σκηνὴ μπορεῖ νὰ παρουσιάζει μεγάλο ἰδεολογικὸν ἐνδιαφέρον, ἐὰν ρίχνει πλείονος καὶ ζωηρὸν φῶς πάνω σὲ ἀνθρώπινα ὄντα, πράξεις καὶ πόθους ἀνθρώπινους κρυμμένους στὰ μύχια.

Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶνε ἡ σπουδαιότης τοῦ ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ καὶ τὰ ἐπακόλουθα τῆς πράξεως, ὁ φυσικὸς χαρακτήρας τῆς μπορεῖ νᾶνε ὁ ἴδιος: ἔτσι παραδείγματος χάριν εἴτε πρόκειται γιὰ ὑπουργοὺς ποῦ σκύβουν πάνω σ' ἓνα γεωγραφικὸν χάρτη καὶ φιλονεικοῦνε γιὰ χώρες καὶ γιὰ λαοὺς, εἴτε πρόκειται γιὰ χωριάτες ποῦ σ' ἓνα καπηλειὸν φιλονεικοῦνε γιὰ μιὰ παρτίδαν στὰ χαρτιά ἢ γιὰ ἓνα ρίξιμον τοῦ ζαριοῦ, τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει διαφορά: ἔτσι ὅπως ἀδιάφορον εἶνε ἂν παίξει κανεὶς σκάκι μὲ χρυσὰ κομμάτια καὶ πιόνια ἢ παίξει μὲ ξύλινα.

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚῆ ΤῶΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ

Ἡ Θρησκεία ποῦ κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ῥοπήν ζυγώνει πῶς τὸν Χριστιανισμὸν δὲν εἶνε ὁ Ἰουδαϊσμός μὲ τὸ πάντα καλὰ λίαν, ἀλλὰ ὁ Βραχμανισμός καὶ μάλιστα ὁ Βουδδισμός. Τὸ οὐσιαστικὸν σὲ μιὰ θρησκείαν εἶνε τὸ πνεῦμα τῆς καὶ ἡ ἠθικὴ ῥοπή τῆς, ὅχι δὲ οἱ μῦθοι ποῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ τὰ ἐμφανίσει. — Αὐτὸ-δὲ τὸ πάντα καλὰ λίαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶνε ὀλωσδιόλου ξένον πρὸς τὸν καθαρὸν Χριστιανισμὸν· γιατί σ' ὀλη τὴ Νέα Διαθήκη γίνεται λόγος γιὰ τὸν κόσμον, σὰ γιὰ πρᾶγμα ποῦ ὁ ἀνθρώπος δὲν τοῦ ἀνήκει καὶ ποῦ μεῖς δὲν πρέπει νὰ τ' ἀγαποῦμε γιατί βρίσκειται στῆ ἐξουσίαν τοῦ διαβόλου. — Αὐτὰ συμφωνοῦνε μὲ τὸ πνεῦμα ποῦ ἔχει ὁ ἀσκητισμός, ἡ ἀπέκρυσση καὶ κατανίκηση τοῦ κόσμου, τὸ πνεῦμα τοῦτο ποῦ, συνδυαζόμενον

μέ την ἀγάπη τοῦ πλησίον καὶ τῆ συγγνώμη τῆς ἀδικίας, χαρακτηρίζει τὴ θεμελιακὴ καὶ στενὴ συγγένεια πρὸς ἔχουν μεταξύ τους ὁ Χριστιανισμὸς, ὁ Βραχμανισμὸς καὶ ὁ Βουδδισμὸς. Ἀλλὰ στὸ Χριστιανισμὸ κυρίως χρειάζεται κανεὶς νὰ προχωρήσει ἕως στὸ βῆθος τῶν πραγμάτων καὶ νὰ εἰσδύσει πρὸς μέσα πρὸ τὸ ἐπιφανειακὸ του φλοῦδι. — Στὴν ἐποχὴ μας ὁμοίως ὁ Χριστιανισμὸς λησμόνησε τὴν ἀληθινὴν του σημασία καὶ ξέπεσε σὲ μιὰν ἀνούσια αἰσιοδοξία.

— Ἡ αἰσιοδοξία δὲν εἶνε οὐσιαστικὰ τίποτ' ἄλλο πᾶρξ ἓνα σύστημα ἐξυμνήσεων πρὸς ἡ **θέληση τοῦ ζῆν**, μόνη καὶ πρώτη αἰτία τοῦ κόσμου, ἀπευθύνει δίχως λόγον στὸν ἑαυτὸ τῆς, ὅταν μὲ αὐταρέσκεια καθρεφτίζεται μέσα στὸ ἔργο τῆς· καὶ εἶνε τοῦτο ὄχι μόνον ψεύτικη διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ διδασκαλία πρὸς διαφθείρει. Γιατὶ μᾶς παρουσιάζει τὴ ζωὴ ὡς πρᾶμα ἀξιοζήλευτο καὶ δίνει τῆς γιὰ σκοπὸ τῆς τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξ αἰτίας τούτου φαντάζεται ὁ καθὲς ἄνθρωπος πὼς ἔχει τὰ ποῖα ἀναφαίρετα δικαιώματα στὴν εὐδαιμονία καὶ στὴν ἀπόλαψη. Κ' ἐπομένως ἂν αὐτὰ τ' ἀγαθὰ δὲν εἶνε δικὰ του κληρὸς, ὅπως συμβαίνει συνηθέστατα, λογιάζει τὸν ἑαυτὸ του θυμὸς τῆς ἀδικίας — (σάμπως νὰ μὴ ἔχει ἀποτύχει σ' αὐτὸ τὸν ἴδιον τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς του) — ἐνῶ πολὺ πρὸς σωστὸ θάταν σκοπὸς τῆς ὑπαρξῆς μας νὰ λογιάται ἡ ἐργασία, ἡ στέρηση, ἡ ἀθλιότης καὶ ὁ πόνος, καὶ σ' ὄλ' αὐτὰ τελείωμ ὁ θάνατος (ὅπως τὸ λέει ὁ Βραχμανισμὸς, ὁ Βουδδισμὸς καὶ ἀκόμα ὁ ἀληθινὸς Χριστιανισμὸς) γιατί καὶ ἀλήθεια μόνον ὄλ' αὐτὰ τὰ κακὰ ὁδηγοῦνε στὴν ἄρνηση τῆς θέλησῆς τοῦ ζῆν. Στὴ Νέα Διαθήκη ὁ κόσμος πρᾶσταίνεται ὡς κοιλιάδα **κλαυθμῶνος** καὶ ἡ ζωὴ ὡς μέσο ἐξαγνισμοῦ τῆς

ψυχῆς· καὶ γιὰ σύμβολο τοῦ Χριστιανισμοῦ χρησιμεύει ἓνα ὄργανο μαρτυρίου.

Ὁ προτεσταντισμὸς, πρὸς δὲν παραδέχεται τὸν ἀσκητισμὸ καὶ τὴν ἀγαμία, στοιχεῖο τούτῃ τοῦ ἀσκητισμοῦ ἀπαραιτήτο, χτύπησε ἔτσι τὴν καθαυτὸ οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ· καὶ μπορεῖ ὡς πρὸς αὐτὸ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀποστασία. — Τὸ πρᾶμα εἶνε ὀλοφάνερο στὴν ἐποχὴ μας, πρὸς ὁ προτεσταντισμὸς λίγο-λίγο κατάντησε σὲ ἀνούσιο ὀρθολογισμὸ, ἓνα εἶδος νεώτερου πελαγιανισμοῦ (1) ἐφθασε δὲ στὸ τέλος νὰ συνοψισθεῖ στὴ διδασκαλία πὼς ἓνας ἀγαθὸς πατέρας ἔχει φτιάξει τὸν κόσμον, ἔτσι, γιὰ διασκέδαση του (—πολὺ προτιμότερο θάτανε βέβαια νὰ εἶχε ἀποτύχει)· καὶ ὁ καλὸς αὐτὸς πατέρας ἀναλαμβάνει ἐπίσης μὲ κάποιους ὄρους τὴν ὑποχρέωση νὰ προμηθεύει σ' ὄσους πιστὰ τὸν περιποιῶνται ἓνα κόσμον ἄλλο πολὺ ὁμορφότερο, πρὸς τὸ μόνον κακὸ του εἶνε πὼς ἔχει μιὰ τόσο ἀπαίσια εἰσοδο. — Αὐτὸ μπορεῖ βέβαια ν' ἀποτελεῖ μιὰ λαμπρὴ θρησκεία γιὰ τοὺς καλοθρεμένους, παντρεμένους καὶ φωτισμένους πάστορες· ἀλλ' αὐτὸ Χριστιανισμὸς δὲν εἶνε. Χριστιανισμὸς εἶνε ἡ θρησκεία πρὸς μᾶς διδάσκει πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐνοχος ἀπὸ μόνον τὸ γεγονὸς τῆς γέννησῆς του καὶ πρὸς σύγκαιρα μᾶς μαθαίνει πὼς ἡ καρδιὰ πρέπει ν' ἀποβλέπει στὴν ἀπόλυτροση, πρὸς δὲν μπορεῖ τούτῃ νὰ γίνεῖ ἄλλιως παρὰ μὲ ὀδυνηρὰς θυσιὰς, μὲ τὴν ἀπάρνηση τοῦ κόσμου, μὲ τὴν ἐκμηδένιση τῆς ὑπαρξῆς μας, — δηλαδὴ μὲ μιὰ ὀλοκληρωτικὴ μεταμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης φύσῆς.

(1) Ὁ Πελάγιος διάσημος αἰρετικὸς τοῦ πέμπτου αἰῶνος πρὸς ἀρνητόταν τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ τὴ Θεία Χάρη. Εἶταν ἀπὸ τὴ Βρετάνη καὶ ἡ αἴρεση του μᾶλλον ὀρθολογικὴ, διαδόθηκε τότε στὴ Δύση. Σ. Μ.

Δὲν μπορεί κανείς παρὰ νὰ θαυμάσει τὴν ὁμοφωνία, τὴν τέλεια ἄρμονία αἰσθημάτων ποὺ διαβάζοντας τοὺς βίους ἁγίων βρίσκει μεταξύ ἐνὸς ὁποιοῦ ἁγίου ἢ μετανοούντος Χριστιανοῦ καὶ ἐνὸς ὁποιοῦ ἁγίου Ἰνδοῦ. Μ' ὄλες τίς διαφορὲς ἀνάμεσα τους, μ' ὄλη τὴν ἀντίθεση ποὺ χουνε στὰ δόγματα, στὰ ἥθη, στὶς χώρες ἢ ἐσωτερικὴ ζωὴ καὶ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου εἶνε ἡ αὐτὴ. Οἱ **μυστικοὶ** (1) τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς φιλοσοφίας τῆς **Βεδάντα** (2) εἶνε ἀκόμη σύμφωνοι καὶ στὸ ὅτι θεωροῦνε περιττὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἔργα καὶ τοὺς τύπους γιὰ κεῖνον ποὺ κατόρ-

(1) Ἡ δοξασία τοῦ μυστικισμοῦ, ἔχοντας τὴν προέλευση της ἀπὸ τὴν Πλατωνικὴ θεωρία, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τῶν Ἰνδικῶν καὶ ἄλλων δοξασιῶν, προσαρμόσθη ἀπὸ μισο-χριστιανούς καὶ χριστιανούς τῆς Ἀλεξανδρείας ἰδίως φιλόσοφους τῶν πρώτων μ. Χ. χρόνων στὴ χριστιανικὴ θεολογία. Ἐδίδασκαν δὲ αὐτοὶ πὼς ἡ ἀντίληψη τοῦ ὑπεραισθητοῦ, τοῦ θεοῦ, ὄντας ἀπρόσιτη ἀπὸ τὸ νοῦ, μπορεί νὰ κατορθωθεῖ μὲ αὐτοβύθισμα μας μέσα στὰ μύχια τοῦ εἶναι μας (δηλ. τοῦ συναισθηματος). Κάποια ἀπομόνωση καὶ ἡ στοχαστικὴ γαλήνη εἶνε ἀπὸ τίς συνθήκες ποῦ, κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκείνους μυστικούς, χρειάζεται γιὰ τὴν τέτοια ἔκσταση. Σ. Μ.

(2) Βεδάντα λέγεται τὸ τελευταῖο τῶν *προβουδδικῶν* στὰς Ἰνδίας φιλοσοφικῶν συστημάτων. φθασμένο στὴν ὑπέρτατη ἐξέλιξη του ἀπὸ τὸν περιβύητο μοναστὴ Σάνκαρα (805 π. Χ.) ποὺ ὁ Βούδδας (560 π. Χ.) τὸν λέει κορυφὴ μεγαλοφυΐας τῶν Ἰνδῶν διανοουμένων. Κατὰ τὴ Βεδάντα ἡ ἀνθρώπινη σκέψη οὐδέποτε δὲν ὀδηγáει καὶ γιὰ ν' ἀντιληφθῶμε τὸν ὕψιστο Βράχμα (τὸ ὄντως Ὄν) ἢ νόση μας εἶνε τελείως ἀνίσχυρη. Μόνο μὲ ἐκσταση (ἀποκάλυψη) φθάνουμε στὴ διαίσθηση τοῦ ὕψιστου Βράχμα. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπειρία τῶν φαινομένων εἶνε ἀπατηλὴ, ἀντικατοπτρισμὸς τῆς πραγματικότητος. Κι ἡ ἀπολύτρωση μας γίνεται μόνο μὲ τὴν κατανίκηση τῆς πλάνης μας αὐτῆς. Σ. Μ.

θοσε νὰ φθάσει στὴν τελείωση. Τόση συμφωνία μεταξύ λαῶν, ποὺ ἀλλιῶς εἶτανε τόσο διαφορετικοὶ καὶ σ' ἐποχὲς τόσο ἀπέχουσες ἢ μιὰ πὸ τὴν ἄλλη, ἀποδεικνύει πὼς δὲν πρόκειται γιὰ παραλογισμὸ ἢ γιὰ παράκρουση τοῦ μυαλοῦ ἢ τῶν αἰσθήσεων (ὅπως θέλουνε νὰ νομίζουν οἱ πεζοὶ αἰσιόδοξοι) ἀλλ' ἀπεναντίας πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἀποψη τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀποψη θαυμάσια, ποὺ σπάνιο εἶνε τὸ φανέρομα της καὶ ποὺ ἐκδηλόνεται στὸν ἀσκητισμὸ.

Τὸ ἐσώτερο πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τῆς ἀληθινῆς καὶ **καθάριας μοναχικῆς ζωῆς** καὶ γενικῶς τοῦ ἀσκητισμοῦ εἶνε πὼς αἰσθάνεται κανεὶς τὸν ἑαυτὸ του ἀξιο καὶ ἱκανὸ γιὰ μιὰ ζωὴ καλύτερη ἀπὸ τὴ δική μας καὶ πὼς θέλει νὰ δυναμώσει καὶ νὰ διατηρήσει τὴν τέτοια πεποιθήση καταφρονώντας τίς μάταιες ἀπόλαψες τοῦ κόσμου τούτου. Ἔτσι ἀναμένει μὲ γαλήνη καὶ ἀτάραχα τὸ τέλος τῆς ζωῆς τούτης, γυμνομένης πᾶ ἀπὸ τ' ἀπατηλὰ δολόματα της, γιὰ νὰ χαιρετίσει μιὰ μέρα τὴν ὥρα τοῦ θανάτου σὰν ὥρα ἀπολύτρωσης.

* *

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὴν ἰσχυρότερη ὄθηση πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ πρὸς τίς μεταφυσικὰς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου τὴ δίνει ἡ γνώση τοῦ θανάτου, ἡ ἀντίληψη τῶν βλαβερῶν καὶ τῆς ἀθλιότητος τῆς ζωῆς.— Ἄν ἡ ζωὴ μας δὲν εἶχεν ὄρια οὔτε κι ὀδύνες ἴσως νὰ μὴ κατέβρινε στὸ νοῦ κανενὸς ἀνθρώπου ἢ ἰδέα ν' ἀναρωτήσῃ τὸν ἑαυτὸ του γιὰτὶ ὁ κόσμος ὑπάρχει καὶ εἶνε τὸς αὐτὸς ποὺ εἶνε ὄλα θὰ εἶταν ἀυτονόητα. — Ὁ ἴδιος αὐτὸς λόγος

ἐξηγᾷ ἐπίσης καὶ τὸ ἐνδιαφέρον πού μᾶς προκαλοῦν τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ οἱ θρησκείες. Τὸ ἔντονο αὐτὸ ἐνδιαφέρον συνδέεται κυρίως μὲ τὴ δοξασία γιὰ μιὰ ὁποιαδήποτε διάρκεια μετὰ θάνατο· καὶ ἂν οἱ θρησκείες φαίνονται πῶς ἔχουν κυρίως ἐνδιαφέρον στὸ πῶς νὰ ὑπάρχουν οἱ θεοὶ τους καὶ βάνουν ὅλο τὸ ζῆλο τους στὸ νὰ ὑπερασπίσουν τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν αὐτῶν, ἀποκλειστικὰ ἢ τέτοια τους προσπάθεια προκύπτει πράγματι ἀπὸ τὸ ὅτι μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν συνδέουσε τὸ δόγμα τῆς ἀθανασίας, λογιζόμενος τὰ δύο τοῦτα ὡς ἀχώριστα· ὅμως ἐκεῖνο πού τίς ἐνδιαφέρει κυρίως εἶνε μόνο ἡ ἀθανασία. Ἐὰν εἴτανε δυνατό νὰ ἐξασφαλισθεῖ μ' ἄλλο κανένα τρόπο ἢ αἰώνια ζωὴ στὸν ἄνθρωπο, θὰ κρύονε ἀμέσως ὁ θερμὸς τοῦ ὀζήλος γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ ἀλλιῶς θὰ ὑποχωροῦσε αὐτὸς ἀμέσως σὲ μιὰ σχεδὸν ἀπόλυτη ἀδιαφορία, εὐθὺς μόλις ἤθελε τοῦ ἀποδειχθεῖ πρόδηλα τὸ ἀδύνατο μελοῦμενης ζωῆς.

ΥΠΕΡ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ (1)

«**Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ**»: Ἐπιμένω πῶς ἡ θρησκεία δὲν εἶνε διόλου ψευτιά καὶ ἀπάτη, ἀλλ' εἶνε τῆ ἰσχυρὰ ντυμένη μονάχα ἓνα πέπλο ἀπὸ μύθους. Καὶ στὴν ἰδέα, ἐξάλλου, πῶς καθέννας πρέπει νὰ φικιάσει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του

(1) Σ' ἓνα διάλογο μετὰξὺ δύο, — τοῦ φίλου τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ φίλου τῆς ἀλήθειας διατυπώνει ὁ Σοπενάουερ ὅσα νομίζει ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς θρησκείας, προερχόμενα ἀπὸ καθαρώς λογικὴ ἀπόψη καὶ ἀντιθέτως ὅσα νομίζει ὑπερασπιστικὰ τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν ἀποψη κοινωνικῆς ὠφελιμότητος. Ἐδῶ περιλαμβάνονται οἱ κυριώτερες περιχοπές. Σ. Μ.

τῆ θρησκείας του, ἔχω ν' ἀντιτάξω πῶς ἓνας τέτοιος ἀτομικισμὸς τῆς θρησκείας εἶνε ὀλιωσθιῶν ἐναντίον τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ θὰ ξολόθρευε κάθε κοινωνικὴ τάξη. — Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ζῶο μεταφυσικό, δηλαδή ἔχει μέσα του κάποια πολὺ δυνατὴ ἀνάγκη μεταφυσικῆς· καταλαβαίνει λοιπὸν τὴ ζωὴ, κυρίως, σύμφωνα μὲ αὐτὴν δὲ τὴ σημασία τῆς μεταφυσικῆς, καὶ θέλει ὅλα νὰ τὰ βγάψει ἀπὸ τὴν τέτοια σημασία.

Ἴδου γιὰτι ὅσο καὶ ἂν ἔχουν ἀβεβαιότητα ὅλα τὰ δόγματα, ἢ συμφωνία στὶς βασικὰς μεταφυσικὰς ἀρχὰς εἶνε, παραδόξως, οὐσιωδέστατη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους· καὶ τόσο μάλιστα ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀληθινὴ καὶ σταθερὴ ἔνωση παρὰ μόνον μετὰξὺ ἐκείνων πού πιστεύουν τίς ἴδιες ἀρχές.

Γι' αὐτὸ οἱ λαοὶ μοιάζουσε ἢ διαφέρουσε πολὺ περισσότερο ἀπὸ αἰτία τῆς θρησκείας παρὰ ἔκ τῆς πολιτείας ἢ καὶ ἀπὸ τῆς γλώσσας. Κι' ἐπακολούθως μπορεῖ νὰ ποῦμε πῶς τὸ κοινωνικὸ οἰκοδόμημα, ἢ πολιτεία δὲ μπορεῖ νὰ στερεοθεῖ τέλεια παρὲξ μόνο ὡς ἔχει θεμέλιο τῆς ἓνα γενικὰ παραδεγμένο σύστημα μεταφυσικῆς.

Φυσικὰ ἓνα τέτοιο σύστημα, δὲ μπορεῖ νὰνε ἄλλο παρὰ μιὰ λαϊκὴ μεταφυσικὴ, μ' ἄλλους λόγους μιὰ θρησκεία. Καὶ τούτη συσσωματῶνεται ὀλοκληρωτικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση καὶ μὲ ὅλες τίς ἐκδήλοσες τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ἀκόμη δὲ καὶ μὲ ὅλες τίς ἐκδήλοσες κάθε ἐπίσημης πράξης στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ.

Ἔτσι εἴταν τὰ πράγματα στοὺς ἀρχαίους Ἰνδοὺς, στοὺς Πέρσες, στοὺς Αἰγύπτιους, στοὺς Ἕλληνας, στοὺς Ρωμαίους, καθὼς καὶ σὲ ὅλα ἀκόμη τὰ βραχμανικὰ, τὰ βουδδικὰ καὶ τὰ μωαμεθανικὰ ἔθνη.

Εἶν' ἀλήθεια πῶς στὴν Κίνα, ὑπάρχουσε τρεῖς διάφο-

ρες θρησκευτικές διδασκαλίες, και πώς μάλιστα ή πιό διαδομένη, δηλαδή ο Βουδδισμός, είναι τη κι ή πιό λίγο προστατευόμενη από το Κράτος. 'Αλλά όπως συνηθίζουν να λέν εκεί «ἀποτελούν κι οι τρεις μαζί διδασκαλίες, μια και μόνη», ήγουν συμφωνούνε στα κυριώτερα σημεία τους. 'Ο αυτοκράτορας, μάλιστα, πιστεύει και τις τρεις μαζί.

'Η Εὐρώπη τέλος είναι χριστιανική ὁμοσπονδία. 'Ο χριστιανισμός είναι ή βάση για καθέν' από τὰ μέλη της 'Ομοσπονδίας αυτής και κοινός δεσμός όλων. Κι έτσι ή Τουρκία, μδλο που βρίσκεται και στην Εὐρώπη, δέν αποτελεί μέρος της ὁμοσπονδίας αυτής.

'Επίσης γι' αυτό το λόγο οι βασιλιάδες της Εὐρώπης είναι τοι «ἐλέφ Θεοῦ» και ο Πάπας είναι κι αυτός αντιπρόσωπος του. Κι επειδή εκείνος που προέρχεται κατ' εὐθειαν από το Θεό ἔπρεπε ἀπαραίτητα νάνε ο μεγαλύτερος κάθε ἄλλου, ο Πάπας είχε την ἀξίωση να λογιάζονται ὅλοι οι θρόνοι σά δικά του τιμάρια, δοσμένα στους βασιλιάδες ἀπό καλή του θέληση. Αὐτός δὲ εἶν' ὁ λόγος που οι ἀρχιεπίσκοποι κι οι ἐπίσκοποι εἶχαν ἀπ' αὐτό τους τὸ ἀξίωμα και κοσμική ἐξουσία, ὅπως δὰ ἔχουνε και σήμερα' ἀκόμη δικαίωμα εισόδου και ψήφου στη Βουλὴ τῶν Λόρδων.

Οἱ ἡγεμόνες στους προτεστάντες λαούς είναι ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τους και ἀρχηγοὶ της 'Εκκλησίας' και στην 'Αγγλία ἔλαχ' ἔτσι νάνε κάποτε ἀρχηγὸς της 'Εκκλησίας ἕνα κορίτσι ὀκτώ χρόνων.

'Η Μεταρρύθμιση, ἐρχόμενη σὲ διάσταση με τὸν Πάπα, ἐκλόνησε τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση της Εὐρώπης' κυρίως δέ, καταλύοντας τὴν κοινὴ πίστη, χάλασε τὴν ἀληθινὴ ἐνότητα της Γερμανίας' και χρειάστηκε νὰ φτιαχτοῦν ἄλλοι

καθαρῶς πολιτικοὶ δεσμοὶ γιὰ νὰ ξαναγίνει ἀργότερα ή ἐνότητα αὐτή.

Βλέπεις λοιπὸν πόσο ή πίστη και τὸ ἐνιαῖο τῆς πίστης συνδέονται οὐσιαστικά με τὴν κοινωνικὴ τάξη και με τὴν ὑπόσταση της κάθε Πολιτείας. 'Ολοῦθε εἶνε τες στήριγμα τῶν νόμων και της πολιτείας, κάλλιο, πὲς, τὸ θεμέλιο τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης, που δύσκολα θὰ μπόρει αὐτὴ νὰ συγκρατηθεῖ ἂν δέν ἔδινε ὁ κόσμος βαρύτητα στὴν ἔτσι ξέχωρη σημασία της ἐξουσίας και στὴν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη του ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀρχηγοῦ.

'Ο φίλος της ἀλήθειας : Ναι, δσ' εἶνε ἡγεμόνες χρησιμεύονται τὸ Θεὸ σὰν μπαμποῦλα και μ' αὐτὸν στέρνουνε τὰ μεγάλα παιδιά νὰ κοιμηθοῦνε, ὅταν με κάθε ἄλλο τρόπο τους δέν βολεῖ νὰ τὸ πετύχουν' και τοῦτος εἶνε ὁ λόγος που δίνουνε τόση σημασία στο Θεό. Πάει καλά.

'Εγὼ μάλιστα θὰ συμβουλέψω κάθε ἀρχηγὸ 'Επικρατείας νὰ διαβάξει προσεκτικὰ δυὸ φορές τὸ χρόνο, σὲ ὀρισμένη μέρα, τὸ 15ο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Σαμουήλ' ἔτσι θὰ θυμᾶται πάντα τὴ σημασία τούτων ἐδῶ τῶν λέξεων : **στήριξε τὸν θρόνο σου ἐπὶ τοῦ θνυσιαστηρίου.**

'Ομως, ἀφ' ὅταν τὸ ὑπέρτατο ἐπιχείρημα τῶν θεολόγων, ή πυρά, ἔπαψε νάνε σὲ χρῆση, αὐτὸς που λὲς ὁ τρόπος κυβερνήσης δέν εἶνε πιὰ και τόσο ἀποτελεσματικὸς. Γιατί, καθὼς ξέρεις, οι θρησκείες μοιάζουνε με τις πυρολαμπίδες : γιὰ νὰ λάμπουν ἔχουν ἀνάγκη σκοταδιοῦ. 'Ενας κάποιος βαθμὸς γενικῆς ἀμάθειας εἶνε ὀρος ἀπαραίτητος γιὰ ὅλες τις θρησκείες, —εἶνε τος τὸ μόνο στοιχεῖο που σ' αὐτὸ μέσα μπορεῖ νὰ ζήσουν. 'Απεναντίας δὲ μόλις ή ἀστρονομία, οι φυσικὲς ἐπιστήμες, ή γεωλογία, ή ἱστορία, ή γεωγραφία, ή ἐθνογραφία ἀπλόσσουνε τὸ φῶς τους κι ή

φιλοσοφία δυνήθει τέλος να έκφρασθει, τότε η κάθε πίστη που πάντα θα βασίζεται στα θαύματα και στην άποκάλυψη εξαφανίζεται αναγκαστικά και η φιλοσοφία την αντικατασταίνει.

Στην Ευρώπη η τέτοια αύγη γνώσης και μάθησης πρόβαλε στα τέλη του 15ου αιώνα, σαν ήρθαν στη Ευρώπη οι πολυγνώστες Νεοέλληνες· και το φως της ελοέν' απλώθηκε ψηλότερα προς το ζενίθ στο 16ο αιώνα και στο 17ο που δείχτηκαν τόσο γόνιμοι σ' εξαγόμενα· και ο ήλιος αυτών σκόρπισε την ομίχλη του μεσαίωνα· Η Έκκλησία και η πίστη μοιραία ελαττωθήκαν αναλόγως· Έτσι στο δέκατο ογδοο αιώνα Άγγλοι και Γάλλοι φιλόσοφοι δυνήθηκαν να επιτεθούν εναντίον τους με άμεσο τρόπο, ως που τέλος στην εποχή του Μεγάλου Φροιδερίκου, φάνηκε ο Κάντ. Αδτός άπόσυρε από τη θρησκευτική πίστη την υποστήριξη πουχε ως τότε και χειραφέτησε τη φιλοσοφία την ancilla theologiae (ύπηρέτρια της θεολογίας)· εξέτασε αυτός το ζήτημα με γερμανική έμβριθεία και ψυχραιμία, σε τρόπο που το άπάλλαξε από την πρωτήτερη κούφια πολυλογία, και τούδωκε τον πρεπούμενο σοβαρό χαρακτήρα.

Έτσι βλέπουμε στο δέκατο έννατο αιώνα το χριστιανισμό πολύ αδυνατισμένο, ναχει σχεδόν όλοτελα έγκαταλειφθει από τη σοβαρή πίστη και ν' αγωνίζεται μάλιστα τόρα για την ύπαρξη του· ένω ήγεμόνες που βρίσκονται σε άγωνία ζητούνε με τεχνητά μέσα να τον ξαναζωντανέψουν, σαν γιατρός που ζητάει με γιατρικά να παρατείνει τη ζωή του έτοιμαθάνατου, "Άκου, σχετικώς την περικοπή τούτη από το βιβλίο του Κοντορσέ (1) Des progrès de l' esprit

(1) Αντώνιος Κοντορσέ (Condorset) διάσημος μαθηματικός και φιλόσοφος Γάλλος, Ισόβιος Γραμματεύς της Άκαδημίας τώ

humain (κεφ. Ε') που φαίνεται γραμμένη σαν προειδοποίησή των εποχών μας : «Ο θρησκευτικός ζήλος των φιλοσόφων και των τρανών δέν είταν παρά πολιτική ειλάβεια· και καθέ θρησκεία που έπιχειρεί κανείς να υπερασπίσει σαν πίστη ώφέλιμα χρειαζούμενη για το λαό δέν μπορεί να προσμένει τίποτ' άλλο πάρεξ άγωνία πίστερο ή λιγώτερο μακρόχρονη.»

Στο πέραςμα των γεγονότων, που άνάφερα, θα ιδεις πάντα πώς μεταξύ πίστης και μάθησης ύπάρχει ή αυτή άμοιβαίότητα που έχουν οι δυο δίσκοι ζυγαριάς· όσο ή μία άνεβαίνει, τόσο ή άλλη κατεβαίνει. Και μάλιστα ή ζυγαριά αυτή είνε τόσο λεπτή, ώστε μάς δείχνει και τις επίδρασεις άκόμη της στιγμής· Έτσι λόγου χάρη σαν στην άχρη του δέκατου έννατου αιώνα ή λεηλασίες, ποδκαναν οι γαλλικές όρδες με άρχηγό τους το Βοναπάρτη κ οι μεγάλοι άγώνες που γένηκαν κατόπι για το διώξιμο και την τιμωρία τους, φέρανε χαλάρωση της έπιστήμης και ελάττωση στις γενικές γνώσεις, ή Έκκλησία εϋθύς ξανάρχισε να σηκώνει κεφάλι κ ή πίστη να ξαναζει· σου προσθέτω όμως έδώ πώς τούτο, άπαλλιώς, συμφωνούσε μερικώς και με το χαρακτήρα του αιώνα, από φυσικού του μάλλον ποιητικού.

Άπεναντίας, στα τριάντα κατόπι χρόνια ή άνεση και ή καλοζωία αναπτύξανε την καλλιέργεια των έπιστημών κι άπλόσανε τις γνώσεις ως σε σημείο σπάνιο· κι από τούτο δά προκύπτει το συμπέρασμα πώς ή θρησκεία είνε τόρα

Έπιστημών. Στόν καιρό της Γαλλικής Έπανάστασης (1794) πριν αυτοδηλητηριασθει για ν' άποφύγει την άποκεφάλιση, έγραψε το θαυμάσιο έργο του. «Πίνακας Ιστορικός των προόδων του ανθρώπινου πνεύματος». Σ. Μ.

έτοιμόρροπη. Ἡ ἴσως μάλιστα καὶ νὰ πλησιάζει ἡ συχνά, προφητεμένη στιγμή τοῦ ἐξαφανισμοῦ τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, τῆς θρησκείας σὰν τροφοῦ, ποὺ οἱ φροντίδες τῆς εἶνε ἀχρείαστες γιὰ τὸ παιδί, ποὺ τὸ δόσανε πιά τοῦ παιδαγωγοῦ.

Γιατ' εἶνε ἀναμφίβολο πὼς οἱ θρησκευτικὲς δοξασίες, οἱ βασιζόμενες ἀποκλειστικὰ στὴν αὐθεντία, στὰ θαύματα καὶ στὴν ἀποκάλυψη δὲν ἀρμόζουσι πάρεξ μόνον στὴ νηπιακὴ ἡλικία τῆς ἀνθρωπότητας. Κι ὁ καθένας θὰ ὁμογνωμήσει πὼς, μιὰ φυλὴ ποὺ ἡ διάρκειά της ὑπαρξῆς της, σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ φυσικὰ καὶ ἱστορικὰ γεγονότα, δὲν ὑπερβαίνει ἑκατὸ φορὲς τῆ ζωὴ ἑνὸς ἐξηντάρη ἀνθρώπου βρίσκεται ἀκόμη στὴ νηπιακὴ ἡλικία της.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ : «ὦ! Ἄν, ἀντὶ νὰ προφητεύεις μὲ φανερὴ σου εὐχαρίστηση τὸ ζέπεσμα τοῦ Χριστιανισμοῦ κάλλιο θὰ εἶτανε νὰ λάβαινες τὸν κόπο νὰ προσέξεις πόσο ἄπειρη εὐγνωμοσύνη χρωστᾷ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀνθρωπότης στὴ θρησκεία αὐτὴ, ποῦρθε νὰ τὴν ἀκολουθήσει βγαίνοντας ἔξω ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ καὶ παλαιὰ πατρίδα της τὴν Ἄνατολή.

Ἡ Εὐρώπη ἔλαβε ἀπ' αὐτὴν μιὰ ἀνώτερη ροπή, ποὺ τῆς εἶταν ἕως τότε ξένη, — ἀν παραδεχτοῦμε τὴ θεμελιακὴ τούτη ἀλήθεια : πὼς ἡ ζωὴ δὲν εἶνε δυνατὸ νᾶχει σκοπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της καὶ πὼς ὁ ἀληθινὸς σκοπὸς τῆς ὑπαρξῆς μας βρίσκεται πέραν ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑπαρξή. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ῥωμαῖοι τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸν εἶχανε βάλει μέσα σ' αὐτὴν — δὰ τούτη τὴ ζωὴ ὀλότελα, ἔτσι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς χαρακτηρίσει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἐντελῶς εἰδωλολάτρες. Ἐπακολούθως οἱ ἀρετὲς τοὺς ὄλες, ἀποβλέπανε στὸ ἀγαθὸ τῆς κοινότητας, στὸ ὠφέλιμο, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέει ἀπλοϊκὰ (στὴ Ῥητορικὴ του, βιβλίον Α', κεφ. 11ο) πὼς

οἱ μεγαλύτερες ἀρετὲς πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ θεωροῦνται οἱ ὠφελιμότερες στὸς ἄλλους. Ἔτσι ἡ ἀγάπη τῆς πατρίδας εἶνε γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἡ κυριώτατη ἀρετὴ. Κι ὅμως ἡ ἀγάπη αὐτὴ τῆς πατρίδας εἶνε πολὺ ἀμφισβητήσιμη σὰν ἀρετὴ, μιὰ ποὺ σύγκριται τὸ πῶς πολὺ ἀπὸ στενὴ ἀντίληψη, ἀπὸ πρόληψες, ἀπὸ ματαιοδοξία καὶ ἀπὸ ἐγωισμό οὐσιαστικῶς.

Κοντὰ στὸ προαναφερμένον χωρίον ὁ Ἀριστοτέλης βάνει στὴ σειρά ὄλες τὲς ἀρετὲς γιὰ νὰ τὲς ἐξετάσει μιὰ, μιὰ. Κι εἶνε τες ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἐγκράτεια, ἡ ἀξιοπρέπεια, ἡ μεγαθυμία, ἡ γενναιοδωρία, ἡ πραότης, ἡ ὀρθοφροσύνη καὶ ἡ σύνεση. Πόσο διάφορες εἶνε τες οἱ ἀρετὲς αὐτὲς ἀπὸ τὲς χριστιανικὲς!

Ἀκόμη καὶ ὁ Πλάτων, ποὺ ἀναμφισβήτητα εἶνε ὁ πῶς ὑπερβατικὸς φιλόσοφος τῆς προχριστιανικῆς ἀρχαιότητος, δὲν ξέρει ἀρετὴ ὑψηλότερη ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη καὶ μόνος αὐτὸς, ἀπεριόριστα τὴ συνιστᾷ καθ'ἑαυτὴν καὶ μόνον, ἐνῶ στὰ μάτια ὄλων τῶν ἄλλων φιλοσόφων ὁ σκοπὸς κάθε ἀρετῆς εἶνε ζωὴ εὐτυχισμένη — *vita beata*, — καὶ ἡ ἠθικότης εἶνε ὁ δρόμος ποὺ μᾶς φέρνει σὲ τούτη.

Ὁ χριστιανισμὸς ἐλευθέρωσε τοὺς Εὐρωπαίους ἀπὸ τὴν ἀηδιασμένη αὐτὴ καὶ χυδαία προσήλωση σὲ μιὰ ὑπαρξὴ ἐφήμερη, ἀβέβαιη καὶ κούφια :

celumque tueri

Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus!

(τὸν οὐρανὸ μᾶς πρόσταξε νὰ βλέπουμε καὶ ψηλὰ στ' ἄστρα νὰ στρέφουμε τὰ βλέμματα μας).

Ὁ Χριστιανισμὸς λοιπὸν δὲν κήρυξε μονάχα τὴ δικαιοσύνη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ πλησίον, τὴν ἐσπλαχνία, τὴν ἀγαθοεργία, τὴν ἐγκαρτέρηση, τὴν ταπεινοφροσύνη,

τήν αὐταπάρνηση, τὴν πίστη καὶ τὴν ἐλπίδα. Προχώρησε καὶ πὶο πέρα. Δίδαξε πὼς ὁ κόσμος εἶνε κακὸς καὶ πὼς ἔχουμε ἀνάγκη μιᾶς λύτρωσης. Συνεπῶς κήρυξε πὼς πρέπει νὰ καταφρονούμε τὰ ἐγκόσμια, ν' ἀπαρνιόμαστε τὸν ἑαυτὸ μας, ν' ἄχουμε ἀγγελία, νὰ παρατιόμαστε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ θῆληση, δηλαδὴ, ν' ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τίς πλανερὲς ἡδονές της. Ναι, δίδαξε τὴν ἐξαγνιστικὴ δύναμη τῆς δδύνης: τὸ σύμβολο τοῦ χριστιανισμοῦ εἶνε ἓνα ὄργανο μαρτυρίου.

Συμφωνῶ πρόθυμα πὼς ἡ τέτοια σοβαρὴ καὶ μόνη σωστή ἀντίληψη τῆς ζωῆς εἶτανε ἤδη, μὲ ἄλλες μορφές, διαδομένη στὴν Ἀσία ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια, ὅπως εἶνε τὴ καὶ σήμερ' ἀκόμη ἄσχετα ἔπὸ τὸ χριστιανισμό' ὅμως γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους, ἡ τέτοια ἀντίληψη, εἶταν καινούργια καὶ μεγάλη ἀποκάλυψη.

Εἶνε γνωστό, πὼς ὁ πληθυσμὸς τῆς Εὐρώπης ἀποτελέσθη ἀπὸ Ἀσιατικὰς φυλές, ποὺ σπρώχτηκαν καὶ φύγανε ἀπὸ τίς ἀρχικὰς χώρες τους· καὶ οἱ φυλές ἐκεῖνες, στὴν πολύχρονη διάρκεια τῆς μετανάστεψης, χάσανε τὴν ἀρχικὴ τους θρησκεία, σύγκαιρα δὲ καὶ τὴ σωστὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Σὲ νέο κλίμα, σὰν ἐγκαταστάθησαν, πλάσανε γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ἰδιαιτέρως δικὰς τους θρησκείας χοντροφτιαγμένες, ὅπως εἶταν ὁ δρυϊδισμὸς, ἡ λατρεία τοῦ Ὀν-τὲν (1) καὶ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία ποὺ τὸ περιεχόμενό τους

(1) Δρυϊδισμὸς εἶταν ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Κελτῶν καὶ Γαλατῶν, ποὺ ἡ λατρεία της ὑπαιθρῆ γινόταν σὲ σκοτεινὰ δάση, συνοδευόμενη, ὅπως ὑποστηρίζουν κάποιοι, ἀπὸ ἀνθρωποθυσίας καὶ δίνοντας μυστικιστικὴ σημασία καὶ δύναμη σὲ διάφορα φυτά, μὲ κυρία θεότητα τὴν Τευατίδα, θεὰ τοῦ πολέμου.— Ὁ Ὀντὲν εἶνε ὁ κύριος Θεὸς τῆς Σκανδυναυικῆς μυθολογίας, ἀρχὴ ὄλων αἰν πραγμάτων, δωρητὴς κυρίως τῆς ἀνδρείας. Σ. Μ.

τὸ μεταφυσικὸ εἶνε ἰσχυρὸ καὶ ἀρκετὰ μάλιστα ξερό.

Στὸ μεταξὺ φάνηκε καὶ ἀναπτύχθηκε στοὺς Ἕλληνας λεπτὸ καὶ ὑγιερὸ αἶσθημα τοῦ ὠραίου, μὰ ἀντίληψη ἐντελῶς εἰδικὴ ἢ, ὀρθότερα, ἐνστιγματικὴ ποὺ μόνον αὐτοὶ ἀπ' ὄλους τοὺς λαοὺς μπόρσανε νὰ τὴ φτάσουν· ἔτσι καὶ ἡ μυθολογία τους ἔλαβε στὸ στόμα τῶν ποιητῶν τους καὶ στὰ χέρια τῶν καλλιτεχνῶν τους μορφὴ ἀπολύτως ὠραία καὶ εὐχάριστη.

Ἀπὸ ἄλλη ὁμοῦ ἀποψη, ἡ ἀληθινὴ καὶ οὐσιαστικὴ ἔννοια τῆς ζωῆς δὲν ὑπῆρχε στοὺς Ἕλληνας καὶ στοὺς Ρωμαίους. Ζούσανε σὰ μεγάλα παιδιὰ, ὥσπου πρόβαλε ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τοὺς ξανάφερε στὴ σοβαρὴ ἀντίληψη τῆς ὑπαρξης.

Ὁ φίλος τῆς ἀλήθειας: Καὶ γιὰ νὰ κρίνουμε γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ συγκρίνουμε τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὸ μεσαίωνα ποὺ ἀκολούθησε, — τὸν αἰῶνα λόγου χάρη τοῦ Περικλῆ μὲ τὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα. Σὲν κάνει κανεὶς τὴν τέτοια σύγκριση, δύσκολα θὰ πείστες πὼς βρίσκεται μπροστὰ σὲ ὄντα τοῦ ἴδιου γένους. Ἐκεῖ τ' ὁμορφότερο ἀνθισμα τῆς ἀνθρωπότητος, πολιτικοὶ θεσμοὶ ἐξαιρετοὶ, νόμοι σοφοὶ, διοίκηση ἐπιτήδεια μοιρασμένη, ἐλευθερία λογικὰ ρυθμισμένη, ὅλες οἱ τέχνες, καθὼς καὶ ἡ ποίηση ἀκόμη καὶ ἡ φιλοσοφία στὸ ζενίθ, δίνοντας ἔργα ποὺ ἔπειτα ἀπὸ χιλιάδες χρόνια μένουσι ἀσύγκριτα πρότυπα, πλασμένα, πές, ἀπὸ ὄντα ἀνώτερα· καὶ ζωὴ ποὺ τὴν ὁμορφαινε ἡ εὐγενέστερη κοινωνικότητα ὅπως μὰς περιγράφεται στὸ **Συμπόσιο**.

Καὶ τώρα, κύτταξε καὶ ἀπὸ δῶ, ἂν μπορεῖς. Στρέψε τὸ βλέμμα σου στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἐκκλησία δέσμευε τὰ πνεύματα, ἡ βία ἀλυσσόδενε τὰ σώματα, γιὰ νὰ μπόρουν

οι ιππότες και οι παπάδες να βάνουν όλο τὸ φορτίο τῆς ζωῆς πάνω στὸ μεσιακό τους φορτηγὸ κτήνος, τὴν τρίτη τάξη. Ἐδῶ βρίσκεις τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου, τὸ φεουδαλισμὸ και τὸ φανατισμὸ νάχουνε στενὴ συμμαχία, και συνοδεία τους τὴν ἀμάθεια και φρικαλέο σκοτάδι, ἐπακολούθως δὲ μισαλλοδοξία, φιλονεικίες θρησκευτικῆς, πόλεμους θρησκευτικούς, σταυροφορίες, καταδίωξη, τῶν αἰρετικών και τὴν Ἱερὴ ἐξέταση. Και σὰ μορφή τῆς κοινωνικότητος, τὸν ἰπποτισμὸ πού εἶταν μωρὸς και σύγκαира χυδαῖος μετὰ τὰ ψευτοκαμώματα του και τὰ παιδιαριστικά συστηματικά γενομένα ξεπλανέματα του, μετὰ τὴν ἐξευτελιστικὴ δεισιδαιμονία του και τὴ μαῖμουδίστικη εὐλάβεια του στὶς γυναῖκες.

Ἀχνάρια τῆς εὐλάβειας τούτης ἀπομένουν και στὴν τὸρα περιποιητικότητα πρὸς τὴ γυναῖκα, πού ἡ ξιπασμάρα δὲ ἡ γυναῖκα μᾶς κάνει νὰ τὴν πληρόνουμε ἔτσιδπως μᾶς ἀξίζει. Ὅλοι οἱ Ἀσιάτες, ἀλήθεια γελοῦν γι' αὐτό, και οἱ Ἕλληνες δὲ θὰ διατάζανε βέβχια νὰ γελάσουν ἀκόμη πιότερο. Στὸ γλυκύτατο μεσαίωνα εἶχε φτάσει τὸ πρᾶμα ἔως σὲ τυπικὴ και μεθοδικὴ λατρεία τῶν γυναικῶν, μετὰ κατορθώματα ὑποχρεωτικά, μετὰ «δικαστήρια ἐρωτικά,» μετὰ φουσκομένους ὠδὲς τρουβαδούρων κ. λ.

Ἄς σημειοθεῖ ὀπωσδήποτε πὼς τούτες οἱ ἠλιθιότητες, πού ἔχουν και ἀπὸ τὸ μυαλὸ ἐξάρτηση, ἐπικράτησαν κυρίως στὴ Γαλλία. Στους ὀλιστικούς και βαρειοὺς Γερμανοὺς καταγιόνταν οἱ ἰππότες μᾶλλον στὸ νὰ πίνουν και νὰ κουργεύουν. Προτιμοῦσαν τὴν κρασοκανάτα και τὰ κρυφοτόπιχ τῶν πύργων. Ἀλλὰ κ ἔτσι πάλι δὲν ἔλλειψαν οἱ ἐρωτοδουλιές νὰ γίνουν θέματα σὲ κάποιους ἀνούσιους τραγουδατορες,

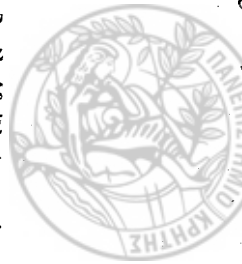
Ἀπὸ πού λοιπὸν ἦρθε τέτοια ἀλλαγὴ σκηνης ; Ἀπὸ τίς μετανάστεφες και ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ : Καλὰ ἔκαμες και ξανάφθες σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἡ μετανάστεψη τῶν λαῶν στάθηκε ἡ πηγὴ τοῦ κακοῦ και ὁ χριστιανισμὸς γένηκε τὸ πρόσωμα πού πάνω του συντρίφτηκε τούτο τὸ κακό.

Ὁ χριστιανισμὸς εἶταν ἀκριβῶς ἡ δύναμη πού δάμασε και ἡμέρεψε τίς κτηνώδικες και ἀγριες ὀρδὲς ἐκεῖνες πού ξαπόλυσε ὁ κατακλισμὸς τῆς μετανάστεψης. Ὁ βάρβαρος πρέπει πρῶτα νὰ γονατίσει, νὰ μάθει τὸ σεβασμὸ και τὴν ὑπακοή μόνον ἐπειτ' ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἐκπολιτιστεῖ. Κι αὐτὸ ἀκριβῶς ἔκανε στὴν Ἱρλανδία ὁ Ἅγιος Πατρίκιος. Κι στὴ Γερμανία ὁ Βίνφρηδ ὁ Σάξωνας πού γένηκε ἴδιος πῆς, σὰν ὁ Ἅγιος Βονιφάτιος.

Ἡ μετανάστεψη τῶν λαῶν, τὸ τελευταῖο κείνο προχώρημα τῶν ἀσιατικῶν φυλῶν στὴν Εὐρώπη—πού τὸ διαδέχτηκαν δίχως ἀποτελεσμα οἱ ὀρδὲς τοῦ Ἀτίλα, τοῦ Ζίγγισχάν και τοῦ Ταμερλάνου και σὰν κωμικὸς ἐπίλογος οἱ Ταγγάνοι—αὐτὸ—δὲ παράσυρε στὸ ρεῦμα τῆς τὴν ἀρχαία ἀνθρωπότητα. Κι ὁ χριστιανισμὸς εἶταν ἀκριβῶς ἡ ἀρχὴ πού ἀντίταξε στὴ βαρβαρότητα ἕνα γραμμὸ καθὼς ἀργότερα, σ' ὄλο τὸν μεσαίωνα ἡ Ἐκκλησία μ' ὄλη τὴν ἱεραρχία τῆς εἶταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ βάλῃ ὀποσδήποτε χαλινάρια στὴν ἀγριότητα τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς, στους ἡγεμόνες και στους ἰππότες—αὐτὴ συντρίψε τους ἰσχυροὺς αὐτοὺς παγετόνες.

Ἀπαλλιῶς, σκοπὸς τοῦ χριστιανισμοῦ εἶνε κυρίως ὄχι τὸ νὰ κάμει εὐχάριστη τὴν τορινὴ ζωὴ, ἀλλὰ τὸ νὰ κάμει ἕμᾶς ἀξιους γιὰ μιὰν ἄλλη ζωὴ καλῆτερη. Ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ σύντομο τούτο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ τὸ φευγαλέο τούτο

δνειρο για να μας οδηγήσει στην αιώνια σωτηρία. Η ροπή του είχε ηθική, στο πιδ ύψηλο νόημα της λέξης, νόημα άγνωστο έως τότε στην Ευρώπη. Και σ' αυτό ακριβώς σου είπα να προσέξεις, συγκρίνοντας την ηθική και τη θρησκεία την αρχαία με την ηθική με τη θρησκεία τη χριστιανική.

Ο φίλος της αλήθειας: Αυτό θεωρητικώς είναι πολύ όρθα: αλλά ιδες και την πρακτική άποψη. Οι αρχαίοι, σχετικώς με τους χριστιανούς που τους διαδέχτηκαν, είχαν λιγώτερο σκληροί από τους ανθρώπους του μεσαίωνα, που είχαν λεπτότατης επινόησης θανατικά βασανιστήρια και αναριθμητές πυρές: είχαν συνάμα πιο καρτερικοί, δίνανε μεγάλη σημασία στη δικαιοσύνη, θυσιαζόντανε πολλές φορές για την πατρίδα τους, δειχόντανε, με λογής έργα, μεγαλόκαρδοι και με ανθρωπισμό τόσο πραγματικό, ώστε, ως τώρα στα χρόνια μας, ή μελέτη των έργων τους, και της σκέψης τους, να λογίζεται υπέρτατα εξανθρωπιστική και να είναι βάση της εκπαίδευσης μας.

Καρποί του χριστιανισμού απεναντίας είναι οι θρησκευτικοί πόλεμοι, οι κακουργίες, οι σταυροφορίες, ή Ίερή Ήξέταση και άλλες διώξεις, το ξολόθρεμα των ντόπιων της Αμερικής και ή εκεί εγκατάσταση, για αναπλήρωση τους, δούλων αφρικανών.

Τίποτε ανάλογο ή που να μπορεί να συγκριθεί με αυτό, δε βρίσκει κανείς στους αρχαίους. Οι δούλοι της αρχαιότητας, ή familia, οι vernae, τάξη ευχαριστημένη και αξιοσημείωτη στον αφέντη, διαφέρουν τόσο στη θέση τους, όσο και στο χρώμα, από τους δυστυχισμένους μαύρους που δουλεύουν στις φυτείες των ζαχαροκαλάμων και που είναι τρυπιασμα της ανθρωπότητας.

Η αξιοκατάκριτη ανοχή της παιδεραστίας: που για αυτήν κυρίως απομένει σε κατηγορία ή ηθική των αρχαίων είναι τη όχι τόσο βδελυρή, όσο οι χριστιανικές βδελυγίες που προανάφερα: το ελάττωμα όμως αυτό είναι στη νεώτερη εποχή πολύ λιγώτερο σπάνιο, παρ' ότι μπορεί κανείς να πιστέψει κρίνοντας από τα φαινόμενα.

Μπορείς λοιπόν, εάν καλολογιάσεις τα πράματα, να βεβαιώσεις πως ο χριστιανισμός έκαμε αληθινά καλύτερη την ανθρωπότητα;

Ο φίλος του λαού: Αν το αποτέλεσμα δεν ήτανε παντού ανάλογο με την καθαρότητα και την αλήθεια της διδασκαλίας, τουτο μπορεί να προέρχεται από το ότι ή διδασκαλία αυτή είναι πολύ ευγενική, πολύ ανώτερη για την ανθρωπότητα. Βέβαια, ή ηθική των εθνικών ή του Μωάμεθ ήτανε πιο προσιτές. Ακριβώς τα όμορφότερα πράματα δίνουνε λαβή στην κατάχρηση και στο δόλο: *abusus optimi pessimus*. Έτσι κείνα τα ύψηλα διδάγματα χρησίμεψαν πολλές φορές σαν πρόφαση στις πιο αποτρόπαιες πράξεις και σε πραγματικές κακουργίες.

Ο ξεπεσμός πούχαν οι πολιτικοί θεσμοί, καθώς και οι τέχνες κι οι επιστήμες του αρχαίου κόσμου, πρέπει να αποδοθεί, όπως είπα, στις ξένες βαρβαρικές εισβολές. Επομένως ή επικράτηση της αμάθειας και των χωριατιών ήτανε αναπόδραστη: έτσι επικράτησαν ή βία και ο δόλος, ή πτώτες δε και παπάδες γέννηκαν μάλιστα της ανθρωπότητας.

Τούτο ξηγιέται μερικώς κι από το ότι ή νέα θρησκεία δίδασκε να ζητάει ο άνθρωπος την αιώνια σωτηρία κι όχι την πρόσκαιρη ευδαιμονία, προτιμούσε την απλότητα της καρδιάς από τη μάθηση που παραφόρτωνε το μυαλό κι

είταν ἐχθρική σ' ὅλες τῆς γήινες ἡδονές πού οἱ τέχνες κι οἱ ἐπιστήμες μᾶς παρέχουσε τὴν ἀπόλαψή τους. Ὄταν ὁμως οἱ ἐπιστήμες κι οἱ τέχνες μπαίνανε στὴ δούλεψη τῆς θρησκείας, αὐτὴ τίς ἐνθάρρυνε καὶ φτάνει ἔτσι σ' ἕνα κά- ποιο βαθμὸ τελειότητας.

Ὁ φίλος τῆς ἀλήθειας: Σὲ πολὺ στενὸ κύκλο. Οἱ ἐπιστήμες εἴτανε σατανάδες ὑποποιοὶ καὶ κρατιόνται σὲ ἀπόσταση. Ἡ ἀγία ἀγνωσιά, τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ στοιχεῖο στὰ διδάγματα τῆς πίστεως εἴταν ἀπεναντίας ἀντικείμενο πολλῆς φροντίδας.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ: Κι ὁμως ὄλη ἡ ὥς σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀποκτημένη ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα μάθηση, καθεστὶ πού βρισκόταν στὰ χειρόγραφα τῶν ἀρχαίων, ὄλ' αὐτὰ προφυλάχτηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ χαμὸ μονάχα μὲ τὴν ἔγνοια τοῦ κλήρου, κυρίως τὰ μοναστήρια. Τὶ θᾶχε γίνε, μετὰ τὴ μετανάστεψη τῶν λαῶν, ἂν λίγο πρωτότερα δὲν εἶχε προβάλλει ὁ χριστιανισμός;

Ὁ φίλος τῆς ἀληθείας: Ἡ ἔρευνα θὰ εἴτανε σὺ ἀλήθεια ἀπὸ τίς πιὸ ὠφέλιμες, ἂν κανεῖς ἐπιχειροῦσε ἀμερόληπτα καὶ μὲ λεπτόλογη ἀκριβοσύνη, χωρὶς καμ- μιὰ προκατάληψη νὰ καταστρέψει ἕνα παραλληλισμὸ ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα κι ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα πού ἀπορ- ρέουν ἀπὸ τίς θρησκείες. Θὰ χρειοζόταν ὁμως, ἀλήθεια, γιὰ τοῦτο, πολὺ μεγαλύτερο ποσὸν ἀπὸ ἱστορικὰ καὶ ψυ- χολογικὰ πράγματα παρ' ὅ,τι ἔχουμε ἐμεῖς οἱ δυο... Ἡ- θελα ἕνας στατιστικὸς νὰ μπόρει νὰ μᾶς πεῖ πόσα καθε χρόνο ἐγκλήματα ἐμποδίζονται ἀπὸ θρησκευτικὸς λόγους καὶ πόσα ἀπὸ λόγους ἄλλους. Οἱ θρησκευτικοὶ λόγοι θὰ ἐμποδίζουν πολὺ λίγα. Σάν, πράγματι, ἕνας ἄνθρωπος μπαίνει σὲ πειρασμὸ νὰ κάνει μιὰ κακὴ πράξη, ἢ πρώτη

σκέψη πού τοῦρχεται στὸ νοῦ, εἶνε βέβαια ἢ τιμωρία πού θᾶχε ἢ κακὴ αὐτὴ πράξη καὶ ἢ πιθανότητα νὰ τὴν πάθει· δεύτερη σκέψη ἔρχεται κατόπι, ὁ κίνδυνος τῆς ὑπόληψης του. Κι ἂν δὲ γελιέμαι θὰ σταθεῖ πολὺ μπρὸς σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἐμπόδια, πρὶν νὰ τοῦ ρθῶν στὸ νοῦ οἱ θρησκευτικοὶ λόγοι. Ἐφτασε στὸ σημεῖο νὰ μὴ λογιᾶζει τὰ δυὸ τοῦτα ἀσφαλιστήρια ἐναντίον τῆς κακῆς πράξης; Δὲν πιστεύω πὼς ἡ θρησκεία **μονάχη** θὰ τὸν ἐμποδίζει συχνὰ ἀπὸ τὴν κακὴν πράξη.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ: Ἐγὼ πιστεύω τὸ ἐναντίο: κυρίως, ἂν ἡ θρησκευτικὴ ἐπίδραση ἐνεργεῖ μὲ τὴ συνή-θεια, πού τότε ὁ ἄνθρωπος ὀπισθοδρομεῖ μὲ φρίκη μπρὸς σὲ μιὰ πράξη ἀξιοκατάκριτη. Οἱ πρώτες ἐντύψεις εἶνε οἱ διαρκέστερες. Σκέψου πόσοι ἄνθρωποι, ἰδίως ἀπὸ γενιᾶς εὐγενεῖς, κρατοῦν τὸ λόγο πούδωκαν ἔστω καὶ μὲ σκληρὴ θυσία τους. Κι' ἐκεῖνο πού ἀποκλειστικῶς τοὺς σπρώχνει ἐδῶ, εἶνε τὸ πὼς ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία ὁ πατέρας τοὺς ἔλεγε ὁλοένα μὲ ὕφος σοβαρό: "Ἐνας τίμιος ἄνθρωπος ἕνας **κύριος**, ἕνας ἱππότης κρατᾶει πάντα καὶ ποτὲ δὲν πα- ραβαίνει τὴν ὑπόσχεσι του».

Ὁ φίλος τῆς ἀληθείας: Ὅμως αὐτὸ δὲ φέρνε ἀποτέλεσμα ἂνδὲν ὑπάρχει κάποια ἐμφυτὴ εὐθύτητα. Καὶ δὲν πρέπει βέβαια νὰ πιστόνουμε τὴ θρησκεία μὲ ὅ,τι εἶνε ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς ἀγαθότητος τοῦ χαρακτήρα· τὸ ἐλαττήριον εἶνε ἀληθινὸ ἠθικόν, ἐπομένως ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε θρησκεία.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ: Ἀκόμη κι αὐτὸ τὸ ἐλαττήριον πού λές, σπάνια ἐνεργεῖ πάνω στὸν πολὺν κόσμον ἂν δὲ λά- βει μορφή θρησκευτικὴ πού ἀλλέως κιάλις αὐτὴ σὲ κάθε περίστασι τὸ δυναμόνει.

Ἄλλὰ καὶ λείποντας ἢ φυσικὴ τούτῃ βάσῃ, φτάνουν συχνὰ καὶ μόνοι τους οἱ θρησκευτικοὶ λόγοι νὰ ἐμποδίσουν τ' ἀδικήματα. Καὶ τοῦτο, ἀναφορικὰ μὲ τὸ λαό, δὲν πρέπει νὰ μᾶς φαίνεται παράδοξο, σὰ βλέπουμε ἀνθρώπους μὲ μεγάλη ἀνάπτυξη νὰ παθαίνουν κάποτε ἐπίδραση ὄχι ἀπὸ θρησκευτικούς λόγους, ποὺ τουλάχιστον ἔχουνε μιὰ ἀλληγορικὴ βάσῃ ἀλήθειας, ἀλλ' ἀπὸ τὴν πιὸ ἀνόητη δεισιδαιμονία, ποὺ χρησιμεύει σὰν ὀδηγὸς τους σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ. Βρίσκονται τέτιοι, λόγου χάρη, ποὺ καταντοῦνε νὰ μὴν καταπιάνονται σὲ τίποτε τὴν Παρασκευὴ, νὰ μὴν κάθονται σὲ τραπέζι ὅπου εἶνε δεκα-τρεῖς, νὰ πιστεύουνε στοὺς οἰωνοὺς κ.τ.λ. — Καὶ πόσο συχνότερες εἶνε οἱ τέτοιες πρόληψες στὸ λαό! Δὲ σοῦ πάει ὁ νοῦς, ὥσπου φτάνει ἢ στενοκεφαλιά τῶν ἀμόρφωτων. Σ' αὐτοὺς ἐπικρατεῖ σκοτάδι ὀλοτέλα, κυρίως ὅταν — πράμα ποὺ συμβαίνει συχνότατα — στὰ μύχια ὑπάρχει καρδιά ἀδικῆ καὶ μοχθηρή.

Τέτοια ὄντα ποὺ ἀποτελοῦνε δὲ τὸ μέγιστο μέρος τῆς ἀνθρωπότητος, πρέπει νὰ διευθύνονται καὶ νὰ δαμάζονται μ' ὁποῖο βολεῖ τρόπο, ἔστω καὶ μὲ λόγους ποὺ νὰ στηρίζονται σὲ δεισιδαιμονίες, ὥσπου νὰ μπορέσουν νὰ νοίσουν λόγους καλῆτερουσ. — Μιὰ ἀπόδειξη τῆς ἄμεσης ἐνέργειας ποῦχει ἡ θρησκεία, εἶνε τὸ ἔτι συχνὰ συμβαίνει λόγου χάρη, ἰδίως στὴν Ἰταλία, ἕνας κλέφτης νὰ δίνει πίσω τὰ κλοπιμαῖα παρακινούμενος ἀπὸ τὸν πνευματικὸ του, μὲ τὸ νὰ τοῦ ἐπιβάλλει αὐτὸς τοῦτο, σὰν ὄρο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν. Θυμῆσου ἐξάλλου καὶ τὸν ὄρο ποὺ σ' αὐτὸν ἡ ἐπίδραση τῆς θρησκείας ξεχωρίζει ὀλοφάνερα.

Ἡ τέτοια ἐπίδραση ἔχει τάχα αἰτία τῆς τὸ ὅτι ὁ ἀνθρώπος βλέπει ξεκάθαρα τὸν ἑαυτὸ τοῦ σὰν ἕνα ὄν κα-

θαυτὸ ἠθικὸ ποὺ γίνεται ἐπίκληση πανηγυρικὴ τῆς μαρτυρίας του; Ἡ μὴν πιστεύει, πράγματι, πὼς ἐκεῖνος ποὺ πέρνει ὄρο, ἐκφράζει κάτι ποὺ, εἶνε το τέτοιας λογῆς ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ βάνει σὲ κίνδυνο τὴν αἰώνια εὐδαιμονία του, — ὁπότε ἡ πίστη του αὐτῆ εἶνε τὸ περικάλυμμα ποὺ ἔχει ἡ θρησκευτικὴ ὑποβολή;

Ὅπως ὁπότε οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες εἶνε τες ἕνα μέσον ποὺ προκαλεῖ καὶ ποὺ ξυπνάει τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Πόσες φορές δὲ συμβαίνει, ἀνθρώπος ποῦχε σκοπὸ νὰ δώσει ψεύτικο ὄρο νὰ μετανοήσῃ τὴν τελευταία στιγμὴ καὶ ν' ἀνηθεῖ νὰ τὸν δώσει; Ἡ ἀλήθεια τότες καὶ ἡ δικαιοσύνη θριαμβεύουν.

Ὁ φίλος τῆς ἀλήθειας: Πιὸ συχνὰ ὅμως συμβαίνει νὰ δίνουν ψεύτικους ὄρους καὶ νὰ ποδοπατιοῦνται ἔτσι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ δικαιοσύνη μπρὸς στὰ μάτια ὄλων τῶν μαρτύρων τῆς πράξης. — Ὁ ὄρος εἶνε, νὰ ποῦμε, τὸ μεταφυσικὸ γιοφύρι τῶν νομικῶν, χρησιμεύονο γιὰ τοὺς ὄρους καὶ θ' ἄπρεπε, ὅσο γίνεται σπανιώτερα, νὰ τὸ χρησιμεύονται. Σὰν εἶνε ἀναπόφευκτος ὁ ὄρος θ' ἄπρεπε νὰ δίνεται μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ἐπισημότητα, πάντα μπρὸς σὲ παπᾶ, μάλιστα μέσα σ' ἐκκλησία ἢ σὲ παρεκκλήσι συνεχόμενο μὲ τὸ δικαστήριο. Σὲ κάποιες μάλιστα πολὺ ὑποπτες περιπτώσεις θ' ἄτανε καλὸ νὰ προσκαλιέται νὰ παραστέκει καὶ ἡ νεολαία τῶν σχολειῶν . . .

Ἐχεις ὅμως δίκην νὰ προβάλλεις τὸν ὄρο σὰν παράδειγμα ἀναμφισβήτητο τῆς πρακτικῆς ἀποτελεσματικότητος ἀπὸ τὴ θρησκεία. Μόνον ποὺ δὲν πιστεύω νὰ φθάνει μακρύτερα ἢ ἀποτελεσματικότητα αὐτῆ.

Ἰπόθεσε πὼς ἔξαφνα μιὰ προκήρυξη καταργεῖ ὄλους τοὺς ποινικοὺς νόμους: δὲν πιστεύω τότε ν' ἔχαμε οὔτε σὺ

οὔτε γὰρ τὴν τόλμη, ἔστω καὶ μοναχὰ νὰ γυρίσουμε σπῆτι μας, προστατευμένοι ἀπὸ τὴ θρησκεία. Ἐν ἀπεναντίας, ὁμοίᾳ ἔβγαινε προκήρυξη πὼς κάθε θρησκεία εἶνε ψεύτικη θὰ μπορούσαμε καὶ κατόπι νὰ ζοῦμε ὅπως καὶ πρὶν χωρὶς νὰ πολλοστέψουν οἱ ἔγνοιες μας καὶ οἱ προφύλαξεις. Ἄλλὰ θὰ εἰπῶ σου καὶ κάτι ἄλλο: ἡ ἐπίδραση τῶν θρησκειῶν εἶνε συχνὰ τέτοια ὥστε διαφθείρει τὰ ἦθη. — Μπορεῖ νὰ βεβαιώσουμε γενικὰ πὼς τὰ καθήκοντα πρὸς τὸ Θεὸ εἶνε τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὰ καθήκοντα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους· καὶ εἶνε πολὺ ἀνετὸ τὴν ἔλλειψη καλωσύνης πρὸς αὐτοὺς νὰ τὴν ἀντικαταστήσουμε μὲ ζουλικὴ συμπεριφορὰ πρὸς ἐκεῖνον. Ἔτσι βλέπουμε σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ κάθε τόπο, οἱ πιότεροι ἄνθρωποι βρίσκουνε πολὺ πιὸ εὐκολο νὰ ζητιανεύουν τὸν οὐρανὸ μὲ προσευχὰς παρὰ νὰ γίνονται ἀξιοὶ γι' αὐτὸν μὲ πράξεις . . .

. . . Ἐχεις βέβαια δίκιο νὰ ἐπιμένεις στὴ μεγάλη ἀνάγκη μεταφυσικῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο· ἀλλ' ἐμένα οἱ θρησκείες μοῦ φαίνονται νὰνε λιγώτερο ἱκανοποίηση καὶ πιότερο κατάχρηση τῆς ἀνάγκης αὐτῆς. Εἶδαμε τοῦλάχιστο πὼς, ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἠθικότητος, ἡ χρησιμότητά τους εἶνε σὲ πολλὰ προβληματικὴ ἐνῶ ἀπεναντίας, τὰ ἐλαττώματα καὶ ἰδίως τὰ ἐπακόλουθα σκληρὰ ἔργα εἶνε ὀλοφάνερα.

Φυσικὰ τὸ πρᾶμα γίνεται πολὺ διαφορετικὸ, ἂν ἀποβλέψουμε στὴ χρησιμότητα ποῦχουν οἱ θρησκείες σὰ στήριγμα τῶν θρόνων. Ὅσο δίνονται οἱ θρόνοι αὐτοὶ καὶ «ἐλέφ Θεοῦ» ὁ βωμὸς καὶ ὁ θρόνος εἶνε στενὰ συνδεμένοι. Ὅθεν καὶ κάθε φρόνιμος ἡγεμόνας, ποῦ ἀγαπάει τὸ θρόνο του καὶ τὴν οἰκογένειά του, θὰ βαδίζει ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λαοῦ του σὰν πρότυπο θρησκευτικῆς εὐλα-

βείας. Κι ὁ Μακιαβέλης στὸ δέκατο ἑβδομο κεφάλαιο τοῦ Ἡγεμόνα συνιστᾷ ἐπίμονα τὸν τρόπο τοῦτο σ' ὄσους κυβερνοῦν λαοὺς. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει ἀκόμη πὼς οἱ θρησκείες ποῦ προέρχονται ἀπὸ ἀποκάλυψη εἶνε σχετικῶς μὲ τὴ φιλοσοφία, ὅ,τι εἶνε οἱ «ἐλέφ Θεοῦ» βασιλιάδες ἀπέναντι τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ· τοῦλάχιστον οἱ δυὸ πρῶτοι ὅροι τῆς ἀναλογίης βρίσκονται ἀπὸ φυσικοῦ τους σὲ ἄρμονία.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ: Ὡ! δὲν πρέπει ν' ἀγγίζουμε αὐτὴ τὴ χορδὴ. Στοιχάσου πὼς ἔτσι θὰ φουσύσαμε στὴ σάλπιγγα τῆς ὀχλοκρατίας καὶ τῆς ἀναρχίας, πρῶνε τες λυσσάρικες ἐχθρὲς κάθε νόμιμης τάξης, κάθε πολιτισμοῦ, κάθε ἀνθρωπισμοῦ.

Ὁ φίλος τῆς ἀληθείας: Ἐχεις δίκιο. Αὐτὰ ἦσαν σοφίσματα ἢ αὐτὸ ποῦ λὲν οἱ ξιφομάχοι, προσπίτητες. Κι ἀνακαλῶ ὅ,τι εἶπα. Αὐτὸ ὅμως δείχνει πόσο ἡ συζήτηση μπορεῖ νὰ κάμει κάποτε ἄδικο καὶ μοχθηρὸ ἓνα τίμιον ἄνθρωπο. Ἄς μείνουμε λοιπὸν ὡς ἐδῶ.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ: Λυποῦμαι πὼς μ' ὄλο τὸν κόπο ποῦ ἔκαμα δὲ μπόρεσα νὰ μεταβάλω τίς ἰδέες σου γιὰ τὴ θρησκεία. Ἄλλὰ σὲ βεβαιῶνω πὼς καὶ ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τὰ δικὰ σου δὲν κλονίσανε διόλου τὴν πεποίθηση μου γιὰ τὴ μέγιστη ἀξία καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς θρησκείας....

Ὁ φίλος τῆς ἀληθείας: Πίσω ἀπὸ τὸ Σταυρὸ (ἰσπανικὴ παροιμία) στέκεται ὁ Διάβολος.

Ὁ φίλος τοῦ λαοῦ: Ἄς μὴ χωριστοῦμε μὲ σαρκασμοὺς. Κάλλιο ἄς δεχθοῦμε πὼς ἡ θρησκεία, ἴδια σὰν ὁ Ἴανός, ἡ καλύτερα σὰν ὁ βραχμανικὸς θεὸς τοῦ θανάτου, ὁ Γιάμα, ἔχει καὶ αὐτὴ δυὸ ὄψεις καὶ πὼς, ἴδια σὰν

ἐκείνου ἢ μιὰ ὄψη εἶνε πολὺ εὐχάριστη καὶ ἡ ἄλλη πολὺ σκυθρωπή. Καθένας μας μόνον τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὰς ὄψεις ἔχει δεῖ.

Ὁ φίλος τῆς ἀλήθειας : Ἔχεις δίκιο, παληέ μου φίλε.

ΤΕΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα.

<i>Μέρος πρῶτο. — Ὁ ἄνθρωπος</i>		Σελίς
I.	Ἡ πραγματικὴ τοῦ ἀνθρώπου ὑπόσταση	19
	Ὁ ἀγώνας τοῦ ἀτόμου γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του	20
	Ἡ ἀθυπαρξία τοῦ ἀνθρώπου	22
	Ἡ ἀτομικότης τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων	23
	Τὸ ἐμπειρικὸ στοιχεῖο στὸν χαρακτήρα	24
	Τὸ ἀμετάβλητο τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα.	26
	Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου ἔμφυτος	29
	Γιὰ τὴν ἐλεύθερη βούληση	35
	Γιὰ τὸ πεπρωμένο	36
II.	Τὰ ὅρια τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου	39
	Ὁ θάνατος τοῦ ἀτόμου	42
	Ἡ διαδοχὴ τῶν ἀτόμων	44
	Στοχασμοὶ γιὰ τὴν ἐλευθερίαν μας	45
	Γιὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν τοῦ ἀτόμου	52
III.	Προϋπόθεση ἰδιοτήτων τοῦ ἀτόμου	57

Μέρος δεύτερο. — Ἡ Κοινωνία

I.	Ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ	67
	Ὁ ἐγωισμὸς μέσα στὴν κοινωνία	69
	Τὰ συστατικὰ τῆς κοινωνικῆς συνείδησης	71
	Τὶ ἀπομένει κοινωνικὸ ἔμφυτο στὴ συνείδηση	72
	Ἡ κοινωνικὴ δράση τῶν ἀτόμων	76

Ἡ κοινωνικότης	78
Οἱ πολιτισμένες κοινωνίες	80
Οἱ ἀνώτεροι μέσα στήν κοινωνία	82
II. Ἡ πίστη καί ἡ ἠθική στήν κοινωνία	85
Ἑρμηνείες τῆς ποίησης	91
Ἑρμηνείες τῆς μουσικῆς	94
Ἑρμηνείες, κάποιες, στή ζωγραφική	97
Ἐπισκόπηση φιλοσοφική τῶν θρησκειῶν	99
Ἵπέρ καί κατὰ τῆς θρησκείας	104

Ἐτοπώθησαν : Δεμένα δρχ. 10

ΦΡΕΙΑ. ΝΙΤΣΕ

Ο ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΣ ΜΗΛΕΝΙΣΜΟΣ

ΕΡΝΕΣΤΟΥ ΡΕΝΑΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΑ

ΡΑΛΦ ΕΜΕΡΣΟΝ

ΓΥΝΑΙΚΑ - ΠΟΛΕΜΟΣ

ΑΡΘ. ΣΟΠΕΝΑΟΥΕΡ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ - Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΡΟΒΕΡΤΟΥ ΜΠΕΝΣΟΝ

ΤΟ ΔΟΡΑΤΟ ΦΩΣ

ΦΡΕΙΑ. ΝΙΤΣΕ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

ΡΟΜΑΙΝ ΡΟΛΛΑΝ

ΑΝΤΩΑΝΕΤΤΑ

Ι. ΖΕΡΒΟΥ

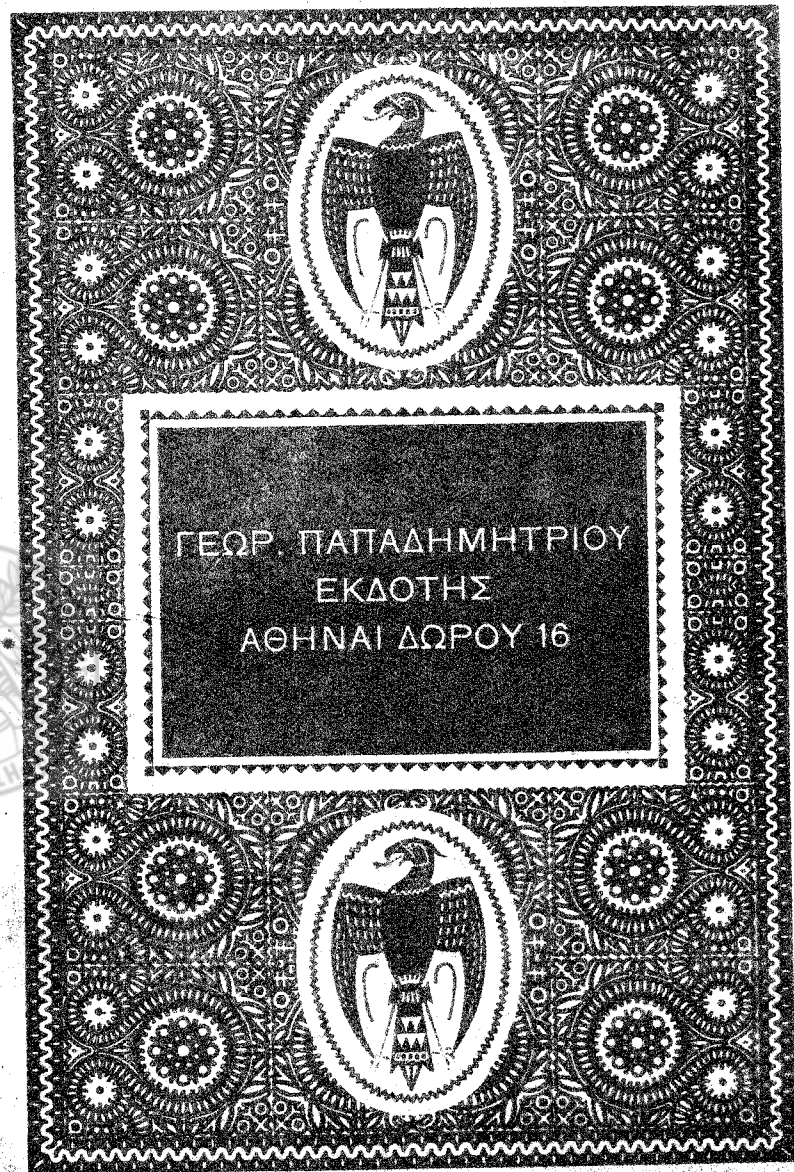
ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΠΑΣΚΑΛ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΗΘΙΚΗ - ΤΕΧΝΗ

Ζητήσατε Τιμοκατάλογον όλων τῶν ἐκ-
δόσεών μας. Ἐκπτώσεις 50—75 ο)ο

ΤΙΜΗ ΔΡΑΧΜΑΙ 30.-
ΛΟΓΩ ΔΙΑΦΗΜΗΣΕΩΣ 10.-

ΑΣΤΙΟΤΗ-ΕΛΛΑΣ

